

Epäviralliset lisänimet Ciceron kirjeissä Atticukselle

Timo Heikkinen

Pro gradu –tutkielma

Kieliasiantuntijuuden tutkinto-ohjelma, latinalainen filologia

Kieli- ja käännöstieteiden laitos

Humanistinen tiedekunta

Turun yliopisto

Lokakuu 2022

Turun yliopiston laatu järjestelmän mukaisesti tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu

Turnitin OriginalityCheck -järjestelmällä.

Pro gradu -tutkielma

Kieliasiantuntijuuden tutkinto-ohjelma, latinalainen filologia

Timo Heikkinen

Epäviralliset lisänimet Ciceron kirjeissä Atticukselle

Sivumäärät: tutkielman sivumäärä 111, liitteiden sivumäärä 2

Tutkielmani käsittelee epävirallisia lisänimiä Ciceron *Epistulae ad Atticum* -kirjekokoelmassa. Kirjeitä on yhteensä 436, joissa esiintyy yhteensä 51 lisänimeä, jotka ovat luonteeltaan pilkka-, seläntakais-, lempi- ja hellittelynimiä. Kirjeiden lisänimiä on tutkittu melko vähän, eikä niistä ole tehty aikaisemmin kattavaa tutkimusta. Työssäni analysoin jokaisen nimen ja lopuksi teen niistä yhteenvedon. Tutkimalla Ciceron tapaa käyttää ihmisistä usein sarkastisia lisänimiä teen johtopäätöksiä hänestä ihmisenä: millaiset arvot ja asenteet hänellä oli? Miten ne näkyvät hänellä lisänimien käytössä?

Kirjeiden ja niissä käytettyjen lisänimien lukumäärissä on kolme keskittymää. Ensimmäinen sijoittuu vuosille 60–59 eaa., toinen vuosille 50–49 eaa. ja kolmas vuosille 45–44 eaa. Nämä olivat levottomia ajanjaksoja, minkä vuoksi lisänimet tekivät kirjeenvaihdosta turvallisempaa. Cicero kirjoitti osan nimistä kreikaksi, mutta yhtä nimeä lukuun ottamatta niillä ei ole salanimen funktiota. Naisista ja läheisistään Cicero käytti lisänimiä harvakseltaan. Tavallisesti nimet ovat pilkkanimiä ja nimenkantajina miehet. Monet lisänimistä ovat poliittisia ja viestivät Ciceron enteilevästä pelosta tyranniaa kohtaan.

Avainsanat: Cicero, Atticus, kirje, kirjeenvaihto, kirjekokoelma lisänimi, pilkkanimi, seläntakaisnimi, lempinimi, hellittelynimi

Sisällysluettelo

1	Johdanto	1
1.1	Cicero, Atticus & kirjeenvaihto	1
1.2	Aikaisempi tutkimus	2
1.3	Teoriaa lisänimistä	2
1.3.1	Assosiativiset ja affektiiviset merkitykset	3
1.3.2	Nimi ja identiteetti	3
1.3.3	Henkilönimitutkimuksen terminologiasta	4
1.4	Tutkimuksen tavoitteet ja metodi	4
2	Analyysi	5
2.1	Gnaeus Pompeius Magnus	5
2.1.1	Arabarches	5
2.1.2	Epicrates	8
2.1.3	Hierosolymarius	11
2.1.4	Sampsiceramus	13
2.1.5	Yhteenveto Pompeiuksen lisänimistä	18
2.2	Clodia Metelli	21
2.2.1	Βοῶπις	23
2.2.2	regina	27
2.3	Publius Clodius Pulcher	36
2.3.1	Appuleia populi	36
2.3.2	Pulchellus	37
2.3.3	sacerdos Bonae Deae	39
2.4	canes Clodiani	41
2.4.1	Athenio	41
2.4.2	filiola Curionis	42
2.4.3	grex Catilinae	43
2.4.4	Publi Clodi canis	43
2.5	Theofanes	45
2.5.1	Graecus	45
2.5.2	Mytilenaeus	48
2.6	Lucius Cornelius Balbus maior	50
2.6.1	Atypus	50
2.6.2	Gaditanus	51

2.6.3	Tartessus	52
2.7	Lucius Cornelius Balbus minor	54
2.7.1	Balbillus	54
2.7.2	Balbinus	54
2.8	Gaius Matius	56
2.8.1	Calvenna	56
2.8.2	Madarus	58
2.9	Filotimos	60
2.9.1	Favoniaster	60
2.9.2	Lartidius	60
2.10	Marcus Antonius	61
2.10.1	Cytherius	61
2.10.2	Stratyllax	61
2.11	Gaius Julius Caesar	63
2.11.1	Pisistratus	63
2.11.2	rex	64
2.11.3	Quirini contubernalis	65
2.11.4	tyrannus	66
2.12	Caesaris interfectores	69
2.12.1	ἥρωες	69
2.12.2	liberatores	71
2.12.3	tyrannoctoni	73
2.13	Marcus & Tullia	76
2.13.1	Κικέρων	76
2.13.2	Tulliola	77
2.14	Muut	80
2.14.1	Agamemnon, Menelaus & Paris	80
2.14.2	Amyntae filius	80
2.14.3	Calvus	81
2.14.4	Drusus Pisaurensis	82
2.14.5	dynastae	83
2.14.6	Καλλιππίδης	84
2.14.7	Κροτωνιάτης	85
2.14.8	Ligurinus Μῶμος	86
2.14.9	Πεντέλοιπος	87
2.14.10	piscinarii & piscinarum Tritones	89
2.14.11	Postumius	90

2.14.12	Pseudocato	91
2.14.13	ταξιάρχης	91
2.14.14	Teucris	92
3	Johtopäätökset	96
4	Lähdekirjallisuus	100
4.1	Käytetty tekstieditio	100
4.2	Muu tutkimuskirjallisuus	100
	Liitteet	107
	Liite 1. Kirjeiden ja lisänimien lukumäärä vuosina 68–44 eaa.	107
	Liite 2. Lisänimien luokittelu.	107
	Liite 3. Nimenkantajan nimi samassa kirjeessä.	108
	Liite 4. Lisänimien teemat.	108

1 Johdanto

1.1 Cicero, Atticus & kirjeenvaihto

Tutkielmassani käsittelen 51 epävirallista lisänimeä, jotta esiintyvät Marcus Tullius Ciceron ystävälleen Titus Pomponius Atticukselle kirjoittamissa kirjeissä. Atticus oli Ciceron vanha ystävä jo kouluajoilta, ja heidän runsas kirjeenvaihtonsa jatkui 24 vuoden ajan (68–44 eaa.). Nämä kirjeet muodostavat 436 kirjeen kokonaisuuden, jolle on myöhemmin annettu nimi *Epistulae ad Atticum*. Kirjeissään Cicero avautuu Atticukselle kertoen sekä omista ajatuksistaan ja tunteistaan että Rooman tasavallan tapahtumista ja sen ihmisistä. Kirjekokoelmassa korostuu myös Atticuksen merkittävä rooli Ciceron uskottuna ystävänä ja tärkeänä tiedonlähteenä.

Cicero kirjoitti Atticukselle pääasiassa latinaksi, mutta vaihtoi toistuvasti kreikan kielelle, jos hän koki sen tehokkaammaksi tavaksi ilmaista ajatuksensa. Kreikan käyttö saattoi olla myös keino keventää kirjeen tunnelmaa. Kreikkaa käyttäen hän viittasi usein kreikkalaiseen kirjallisuuteen, kuten Homerokseen, historiaan ja filosofisiin teksteihin, mikä korostaa sekä Ciceron että Atticuksen korkeatasoista koulutusta ja läheistä suhdetta kreikkalaiseen kulttuuriin. Cicero käytti osassa lisänimistä kreikkaa mahdollisesti salakielen kaltaisena lisäsuojana siltä varalta, jos kirje olisi päätyntä väärin käsiin. Tarkastelen salakielen motiivia analyysiosiossa kreikkalaisittain kirjoitettujen lisänimien kohdalla. On myös mielenkiintoista huomata, että kreikan osuus vaihteli eri aikoina kirjoitetuissa kirjeissä. Ehkä hieman yllättävästi Cicero käytti kreikkaa harvakseltaan, kun hän oli Kreikassa maanpakonsa aikana vuosina 58–57 eaa.

Cicero oli nousukas, joka oli kerännyt suuren määrän ystäviä ja vihamiehiä, joista hän saattoi käyttää virallisten nimien lisäksi myös epävirallisia lisänimiä, jotka olivat tavallisesti hellittely- ja pilkkanimiä. Näitä esiintyy *Epistulae ad Atticum* -kokoelmassa sekä latinan että kreikan kielellä. Nimet toimivat koodikielenä mahdollistaen turvallisen tavan kirjoittaa arkaluontoisista asioista. Tarve tälle saattoi kasvaa yhteiskunnallisten levottomuuksien vuoksi.

Rajasin aiheeni koskemaan Ciceron kirjeitä jättäen pois hänen puheensa ja filosofiset teoksensa. Kirje on dialogisen luonteensa vuoksi henkilökohtainen. Kirjeen kirjoittaminen tai saneleminen voi tapahtua hetkessä, jolloin se ei ole puheiden ja filosofisten teosten tavoin viimeistelty kokonaisuus. Valitsin aineistokseni *Epistulae ad Atticum* -kirjekokoelman. Ciceron ja Atticuksen pitkäikäinen ystävyys, molempien kouluttautuneisuus ja harrastuneisuus kirjallisuutta kohtaan loivat kirjeenvaihdolle omalaatuisen sävyn, joka erottaa sen Ciceron muista kirjekokoelmista.

Tarkastelen kirjeiden 51 epävirallista lisänimeä, jotka voivat olla luonteeltaan positiivisia kuten hellittely- tai lempinimet, tai pejoratiivisia kuten pilkkanimet. Tutkielmassani käytän näistä yleisesti termiä lisänimi. Rajaan tutkimuksestani pois roomalaisten viralliset erisnimet (*praenomen, gentilicium, cognomen*).¹

1.2 Aikaisempi tutkimus

Ciceroa ja hänen aikalaisiaan on tutkittu paljon. Aiheen tutkimuskirjallisuus on nojannut vahvasti Ciceron ja Atticuksen väliseen kirjeenvaihtoon, mutta myös Ciceron muuhun tuotantoon. Kuitenkaan Ciceron kirjeenvaihdossa esiintyviä epävirallisia lisänimiä ei ole tutkittu kattavasti.

Shackleton Bailey on koonnut teokseensa *Onomasticon to Cicero's Letters* (1995) nimet, jotka esiintyvä kirjekokoelmissa *ad Atticum, ad familiares* ja *ad Quintum fratrem*. Tárrega Garrido (2014) on tutkinut osaa Ciceron käyttämistä nimistä *ad Atticum* -kokoelmassa ja hän on avannut nimien sisältöä lyhyesti. Tutkimuksessa lisänimet on luokiteltu ryhmiin, mutta Tárrega Garrido ei syvenny niihin yksityiskohtaisesti. Artikkelin lopussa on taulukko lisänimistä, niiden locuksista ja nimenkantajista.

Ciceron pilkkanimet Pompeiukselle ovat saaneet muita lisänimiä enemmän huomiota. Niitä ovat tutkineet Tyrrell (1873), Stern (1974), Holt (1981), Rochette (2002), Macdonald (2009). Griffiths (1996) on tutkinut *ad Atticum* -kirjekokoelmassa esiintyvää nimeä Βοῶπις. Bellemore (2019) on tutkinut Βοῶπις-nimen lisäksi Ciceron *regina*-nimeä. Guite (1962) on analysoinut Ciceron käyttämiä lisänimiä kreikkalaisista. Leber (2018) on tutkinut *liberatores*-nimeä, Reid nimeä Πεντέλοιπος, ja Buongiorno (2010) nimeä Teucris.

1.3 Teoriaa lisänimistä

Nimi on tehokas tapa yksilöllistää sen kohde, mitä voi pitää nimen ensisijaisena tarkoituksena. Se on tiivis kielellinen ilmaisu, joka korvaa kohteen kuvailun.² Denotaatioksi kutsutaan nimen ja sen kohteen suhdetta, jonka nimi saa kielenulkoisessa maailmassa.³ Sen lisäksi nimillä on ennalta oletettuja merkityksiä. Tutkielmani aiheen kannalta merkittävimmät näistä ovat nimien assosiattiiviset ja affektiiviset merkitykset.

¹ *Cognomen* on lisänimi, mutta se oli vakiintunut osaksi roomalaisten virallista nimijärjestelmää. Niitä on tutkittu laajasti. Ks. erityisesti Kajanto 1965.

² Nyström 2016, 41.

³ MOT Gummerus Uusi suomen kielen sanakirja, s.v. denotaatio: Sanan kielenulkoiseen maailmaan viittaava merkitys.

1.3.1 Assosiatiiiviset ja affektiiviset merkitykset

Assosiatiiiviset merkitykset rakentuvat konnotaatioista, miellelyhtymistä, joita nimi herättää kuulijassa. Nämä voivat olla yksilöllisiä tai ryhmän yhteisiä positiivisia tai negatiivisia mielikuvia, jotka muodostuvat aiemmista tiedoista ja kokemuksista, jotka aktivoituvat mielessä nimen tullessa mainituksi.⁴ Assosiatiiiviseen merkitykseen vaikuttaa yksilön tai ryhmän ennalta otaksuttu asenne nimenkantajaa kohtaan.⁵ Esimerkiksi toponyymi Rooma, joka denotoi Italian pääkaupunkia, voi synnyttää toiselle miellelyhtymän etelän lomamatkasta ja toiselle jalkapallojoukkueesta.

Nimen affektiiviset merkitykset syntyvät niiden positiivisista ja negatiivisista miellelyhtymistä. Henkilönimissä affektiivisuus voi olla sisäänrakennettu nimen juuressa tai suffiksissa, joiden avulla voi tarkastella tunnesidettä nimenantajan ja -kantajan välillä. Affektiivisuutta voi myös tarkastella virallisista nimistä johdetuista nimistä. Ne saattavat liittyä tiettyyn elämänvaiheeseen ja korostavat mahdollisesti nimenantajan ja -kantajan erityistä suhdetta.⁶

1.3.2 Nimi ja identiteetti

Kohteen identiteetti vaikuttaa nimeämiseen ja samalla nimeäminen vaikuttaa identiteettiin, mikä muodostaa henkilön sisäisen ja ulkoisen identiteetin. Nimestä juontuvat konnotaatiot voivat vaihdella nimenantajan-, kantajan ja -käyttäjän välillä.⁷

Nimen merkitys on sidottu sen kulttuuriseen ja sosiaaliseen kontekstiin. Ystävien kesken nimellä voi olla hyvinkin erityinen merkitys, joka ei selviä helposti ulkopuolisille. Nimellä on yhteys henkilön sosiaaliseen identiteettiin ja siihen ryhmään, jossa nimi on annettu.⁸ Tutkielmassani tämä ryhmä on selvästi rajattu: se sisältää Ciceron ja Atticuksen. Erilaisten hellittely- ja pilkkanimien käyttö oli Cicerolla tavallista, kun hän kirjoitti ystävälleen Atticukselle.

Miellelyhtymät eroavat myös onomastiikan tutkijalla ja tutkimuksen kohteella tarkoittaen sitä, ettei kohdehenkilön oma identiteetti vastaa sitä identiteettiä, jonka tutkija asettaa henkilölle. Omassa tapauksessani ajallinen ja kulttuurinen etäisyys kohdehenkilö Ciceroon korostaa tätä

⁴ Nyström 2016, 42.

⁵ *Ibid.*, 48.

⁶ *Ibid.*, 50.

⁷ Aldrin 2016, 383.

⁸ *Ibid.*, 386.

kuilua identiteettien välillä. Lopullinen tulkinta on tutkijan itsensä tekemä, koska hänen on tulkittava tutkimuskohteen suhde muuhun nimistöön.⁹ Lähdemateriaalia apuna käyttäen voin tehdä valistuneita päätelmiä Cicerosta nimenantajana ja -käyttäjänä.

1.3.3 Henkilönimitutkimuksen terminologiasta

Nimistöntutkimuksessa nimellä tarkoitetaan aina yksilöllistä erisnimeä, ja nimityksellä puolestaan luokittelevaa yleisnimeä.¹⁰ Onomastiikassa lisänimistä käytetään hyvin monia erilaisia nimityksiä. Käytän tutkimuksessani hellittely- ja lempinimiä sekä pilkka- ja seläntakaisnimiä. Lempinimet heijastavat positiivisia tunteita nimenkantajaa kohtaan, pilkkanimet puolestaan negatiivisia. Hellittelynimi on lempinimeä intiimimpi ja sitä käytetään rakastettua, usein lasta kohtaan. Seläntakaisnimi on sävyltään usein negatiivinen ja sitä käytetään nimenkantajassa, kun hän ei ole itse paikalla.¹¹ Seläntakaisnimet voivat olla vain kahden henkilön välisiä.¹²

Olen työssäni pyrkinyt erottamaan pilkka- ja seläntakaisnimet toisistaan. Pilkkanimet ovat usein vahvasti negatiivisia ja Cicero solvasi niillä vihamiehiään. Seläntakaisnimet kertovat Ciceron paheksuvasta asenteesta nimenkantajia kohtaan. Ne ovat usein sävyltään lievempiä ja hän käytti niitä ystäväistään. Jako pilkka- ja seläntakaisnimiin on oma tulkintani, joka pohjautuu Ciceron ja nimenkantajan suhteeseen sekä kirjeen kirjoittamisajankohdan laajempaan kontekstiin.

1.4 Tutkimuksen tavoitteet ja metodi

Vain osasta *Epistulae ad Atticum* -kirjekokoelman lisänimiä on kirjoitettu tutkimuskirjallisuudessa. Tavoitteenani on valmistaa lisänimistä kattava ja laaja tutkimus. Mitä lisänimiä Cicero käytti ja milloin? Mitä funktioita niillä oli? Keistä hän käytti niitä ja keistä ei? Millaisia assosiativisia ja affektiivisia merkityksiä nimillä oli Cicerolle? Tarkastelen, mitä Ciceron käyttämät lisänimet tarkoittavat hänelle ja mitä ne paljastavat hänen identiteetistään, arvoistaan, asenteistaan ja toiveistaan. Analyysissä asetan kreikkalaiset ja latinalaiset lisänimet siihen historialliseen kontekstiin, jossa Cicero ja Atticus elivät. Laajalla nimianalyysillä pyrin täydentämään Ciceron henkilökuvaa.

⁹ Ainiala *et al.* 2008, 26.

¹⁰ *Ibid.*, 12–13.

¹¹ *Ibid.*, 173–175.

¹² *Ibid.*, 251.

2 Analyysi

2.1 Gnaeus Pompeius Magnus

Kirjeenvaihdossaan Cicero mainitsee Pompeiuksen nimeltä yli 300 kertaa. Näistä lähes kaikki ovat joko *praenomen* Gnaeus, *gentilicum* Pompeius, tai *cognomen* Magnus. Monesti Cicero käyttää nimien kanssa erilaisia määritteitä.¹³ Kirjekokoelmassa esiintyy myös neljä Ciceron käyttämää lisänimeä Pompeiuksesta: Arabarches (2,17,3), Epicrates (2,3,1), Hierosolymarius (2,9,1) ja Sampsiceramus (2,14,1; 2,16,2; 2,17,1.2; 2,23,2.3). Lisänimet ovat ajallisesti lähellä toisiaan, sillä ne esiintyvät kirjeissä, jotka Cicero kirjoitti vuosina 60–59 eaa.¹⁴ Tämän lisäksi nimillä on vahva temaattinen yhteys, josta kirjoitan lisää alaluvussa 2.1.5.

2.1.1 Arabarches

Solebat enim me pungere ne Sampsicerami merita in patriam ad annos sescentos maiora viderentur quam nostra. Hac quidem cura certe iam vacuus sum. Iacet enim ille sic ut ‘Phocis’ Curiana stare videatur. Sed haec coram. Tu tamen videris mihi Romae fore ad nostrum adventum, quod sane facile patiar si tuo commodo fieri possit. Sin ut scribis ita venies, velim ex Theophane expiscere quonam in me animo sit Arabarches. Quaeres scilicet κατὰ τὸ κηδεμονικὸν et ad me ab eo quasi ὑποθήκας adferes quem ad modum me geram. Aliquid ex eius sermon poterimus περὶ τῶν ὄλων suspicari. (Cic. Att. 2,17,2–3)

Aiemmin mieltäni kirveli ajatus, että vuosisatojen päästä Sampsiceramuksen palvelukset isänmaan hyväksi katsottaisiin suuremmiksi kuin minun. Ainakin tämä huoli on minulta nyt poissa. Hänen maineensa on nyt niin pohjamudissa, että sen rinnalla jopa Curiuksen ”Fokiin nainen”¹⁵ vaikuttaa menestykseltä. Mutta puhutaan tästä sitten kasvokkain. Mutta taidat olla vielä Roomassa, kun me saavumme. En todellakaan pane sitä pahakseni, jos se sopii sinulle. Mutta jos tulet Arpinumiin, kuten kirjoitat, toivoisin, että onkisit Theofaneelta tietoa siitä, mitä Arabarkhes ajattelee minusta. Kyselet tietysti sitä, sukulaisia kun olemme, ja tuot häneltä minulle ikään kuin reseptin, miten minun tulisi käyttäytyä. Sen perusteella, mitä hän sanoo, voimme saada jonkinlaisen aavistuksen koko tilanteesta.¹⁶

Cicero käyttää Pompeiuksesta seläntakaisnimeä Arabarches, arabipäällikkö. Nimi on translitteroitu kreikan sanasta ἀραβάρχης. Termiä käytettiin henkilöstä, joka vastasi Egyptissä kaupan-

¹³ Nimi tuntuu saavan Cicerolla sarkastisen sävyn, kun se saa määritteitä: *Gnaeus noster*, *Magnus noster*, *Pompeius noster*, *hic Magnus*, *noster amicus Magnus*. Kerran nimi esiintyy myös muodossa *Magnus Pompeius*.

¹⁴ Näistä kirjeistä varhaisimman, kirjeen 2,3, Shackleton Bailey on ajoittanut vuoden 60 eaa. joulukuulle.

¹⁵ Muuten tuntemattoman kirjailijan näytelmä.

¹⁶ Tutkimuksessani käyttämieni otteiden suomennokset, jotka ovat *Epistulae ad Atticum* -kirjekokoelman alkupuoliskon kirjeistä Cic. Att. 1,1–11,4a, ovat Veli-Matti Rissanen käsialaa (ks. Rissanen 2021). Otteet kirjekokoelman kirjeistä Cic. Att. 11,5–16,16f olen suomentanut itse.

käynnin verotuksesta. Rooman vallan aikana jo olemassa olevaa kaupankäynnin verotusjärjestelmää ei ryhdytty järjestämään kokonaan uudelleen, vaan roomalaiset delegoivat veronkeruun paikalliselle tullivirkailijalle, ”arabijohtajalle”, joka toi edustajiensa avulla valtiolle verotuloja kaupankäynnistä itämaiden kanssa.¹⁷ Arabarches huolehti Egyptin kauppareittejä käyttävien verottamisesta ja tullimaksuista kaupankäynnin kannalta tärkeissä kaupungeissa.¹⁸

Egyptin lisäksi arabarches esiintyy Parthian valtakunnassa. Parthialaisessa kontekstissa *arabarches* on lähempänä sanan kirjaimellista tarkoitusta, arabijohtajaa. Kyseessä lienee ollut korkearvoinen virkamies, jonka tehtävänä oli aavikolla partioiminen ja siellä asuvien arabiheimojen hallinnoiminen.¹⁹ Flavius Josefus mainitsee vuosina 93–94 jaa. kreikaksi kirjoittamassaan Juutalaisten historiassa (Ἰουδαϊκὴ ἀρχαιολογία) noin vuosina 57–30 eaa. hallinneen nabatealaisten kuninkaan Malkhos I:n, joka oli arabarchian virassa.²⁰ Mikäli arabarchia oli terminä olemassa nomadiheimojen keskuudessa, tai mikäli kreikkalaiset ja roomalaiset käyttivät sitä alueen heimojohtajuudesta, se voisi olla egyptiläisen tullivirkailijan ohella toinen lähde Ciceron käyttämälle Arabarches-nimelle.

Sanasta *arabarches* esiintyy myös vaihtoehtoiset kirjoitusasut *alabarches* ja *halabarches*, sanoista ἄλαβα ja ἄρχω. *Alabarches* viittaa yhden tulkinnan mukaan aleksandrialaista juutalaisten johtajaan. Strabon käyttää Aleksandrian juutalaisjohtajasta termiä ἐθνάρχης, joka hallitsi juutalaisten itsenäistä yhteisöä kaupungissa, ja josta ei-juutalaiset olisivat käyttäneet termiä ἀλαβάρχης.²¹ Yhteyttä alabarchesin ja aleksandrialaista juutalaisten välillä on kuitenkin nähty epätodennäköisenä. Toisen tulkinnan mukaan alabarches olisi paikallinen muunnos sanasta arabarches. Virka saattoi tosin olla pitkään juutalaissuvun hallussa, mikä tekee asiasta entistä sekavamman.²²

¹⁷ Nappo *et al.* 2011, 77.

¹⁸ Punaisenmeren rannalla sijaitseva Berenike oli merkittävä itämaan kaupan keskus Egyptissä jo Ptolemaioksen dynastian aikana. Kaupunki oli maateitse yhteydessä Koptokseen (Κόπτος, myöh. Justinianopolis) Niilin rannalla, joka toimi välipysäkinä Berenikestä Aleksandriaan. Tullivirkailijat toimivat ainakin Berenikessä, Koptoksessa ja nähtävästi myös Aleksandriassa. Matkaajien oli rangaistuksen uhalla maksettava *arabarchesille* tullimaksu, joka oikeutti kulun Egyptin halki Punaisellemerelle. Ks. Strabon 17,1,45; Ameling *et al.* 2006, para. 1; Wallace 1938, 273–274.

¹⁹ Daryae 2009, 57.

²⁰ Καὶ γράφειν ἠξίου περὶ τούτων Μάλχω τῷ τὴν ἀραβαρχίαν ἔχοντι (*Ant. iud.* 15,167). Nabatealaiset olivat nomadiheimo pääkaupunkinaan Petra. Heimon vaikutusvalta ylsi laajimmillaan Damaskoksesta Punaisenmeren rannalle. Sana ἀραβαρχία on tavallisesti tulkittu vastaavan kuninkuutta ja sillä voi olla vahva yhteys parthialaisten vastaavaan arvonimeen.

²¹ Etymologisesti sanan on nähty juontavan joko kreikan sanasta ἄλς (meri), joka viittaisi merikaupankäyntiin, tai ἄλαβα (muste), joka viittaisi kirjanpitoon ja verotukseen. Juutalainen, joka olisi kirjaimellisesti alueen arabien johtaja, ei tunnu sopivan juutalaiseen kontekstiin. Ks. Krauss 1906, 315.

²² Schürer 1912, 106. Ks. myös alaviite 18.

On syytä huomioda, että ”arabi” on epämääräinen käsite antiikin auktoreilla. Se oli epämääräinen kattokäsite niille Lähi-idän alueella eläville ihmisryhmille, joiden elintapoihin kuului arabikansoille miellettyjä ominaispiirteitä kuten paimentolaisuus, laiduntaminen ja kaupankäynti kamelikaravaaneilla. Lähteiden mukaan arabit ovat asustaneet muun muassa Egyptissä, Siinaissa, Palestiinassa, Syyriassa, Iranissa ja Arabian niemimaalla.²³

Nimeä Arabarches Cicero käyttää Pompeiuksesta vain kerran, ja se on muutenkin harvinainen latinalaisessa kaunokirjallisuudessa: Ciceron lisäksi se esiintyy kerran Juvenaloksen satiirissa.²⁴ Samalla tavoin kuin Arabarches-nimellä on ivaava konteksti Juvenaloksen teoksessa²⁵, se on myös Cicerolla pejoratiivi. Yleisesti nimi on tulkittu siten, että Cicero vitsailee Pompeiuksesta ikään kuin hän olisi tullivirkailija. Pompeiuksen armeijan idän sotaretkeltä keräämä sotasaalis ja uusista provinseista saadut verotulot rikastuttivat Roomaa, mikä olisi motivoinut Ciceron käyttämään Arabarches-nimeä.

Seläntakaisnimen Arabarches sisältävä kirje 2,17 on kirjoitettu loppukeväällä 59 eaa. Kuten sitä edeltänyt kirje, sekin keskittyy paljolti Pompeiukseen, joka viimeisen kahdeksan vuoden ajan oli kasvattanut Rooman valtaa mutta myös omaansa. Kirjoitusajankohdan taustalla vaikuttivat korruptio ja poliittinen kilpailu, jotka olivat yltyneet väkivaltaisuuksiksi Roomassa. Pompeiuksen, Caesarin ja Crassuksen triumviraatin liitto oli syntynyt edellisenä vuonna. Cicero pelkäsi poliittisen eripurana syöksevän Rooman poliittisen arjen kohti uutta hirmuvaltaa. Kirjeessään Cicero esittää huolensa Pompeiuksen kasvavasta vallasta. Kirjeen lopussa Cicero toivookin, että Atticus kalastelisi Pompeiuksen ystävältä Theofaneelta tietoa, millä mielin ”arabiveromies” suhtautuu Ciceroon. Poliittisten levottomuuksien aikana peitenimien käyttö kirjeissä oli todennäköisesti viisasta.²⁶

²³ Macdonald on tehnyt kattavan listauksen antiikin lähteissä, joissa mainitaan arabien ammatteja ja asuinalueita. Ks. Macdonald 2009, 281–285.

²⁴ ”...triumphales, inter quas ausus habere nescio quis titulos Aegyptius atque Arabarches, cuius ad effigiem non tantum meiere fas est.” (Iuv. 1,129–131). Toisin kuin kaunokirjallisuudessa, *arabarches* ja sen muut muodot (*alabarches*, *halabarches*) ovat yleisempiä Egyptistä löydettyissä piirtokirjoituksissa. Ks. Rochette 2002, 42. Siitä, ovatko *arabarches* ja *alabarches* synonyymejä, ei ole tutkijoiden keskuudessa yksimielisyyttä. Ks. Shackleton Bailey 1965, 386.

²⁵ Juvenaloksen egyptiläinen ja Arabarches ovat todennäköisesti yksi ja sama henkilö: Tiberius Julius Alexander. Hänen isänsä toimi arabarchesin virassa, ja joka eteni pitkälle virkamiesurallaan Vespasianuksen Roomassa. Alexander toimi Egyptin prefektinä 66–70 jaa. ja myös arabarchesina. Ks. Rochette 2002, 42; Turner 1954, 63.

²⁶ Samassa kirjeessä esiintyy toinen lisä- tai peitenimi Pompeiuksesta: Sampsiceramus. Käsittelen tarkemmin ajanjakson levottomuuksia alaluvussa 2.1.4.

2.1.2 Epicrates

Primum, ut opinor, εὐαγγέλια. Valerius absolutus est Hortensio defendente. Id iudicium Auli filio condonatum putabatur; et Epicratem suspicor, ut scribis, lascivum fuisse. Etenim mihi caligae eius et fasciae cretatae non placebant. Quid sit, sciemus cum veneris. (Cic. *Att.* 2,3,1)

Aluksi luullakseni hyviä uutisia! Valerius sai vapauttavan tuomion Hortensiuksen toimiessa puolustajana. Tuomiota pidettiin myönnytyksenä Auluksen pojalle. Epikrateellakin kaiketi on ollut kotkotuksensa, kuten kirjoitat. Minuun hänen valkaistut saappaansa ja säärystimensä eivät vetoa. Kun tulet, saamme tietää, miten asia on.

Cicero kirjoittaa kirjeen 2,3 alussa oikeudenkäynnistä, jossa Ciceron ja Hortensiuksen puolustama asianomainen Lucius Valerius Flaccus vapautettiin kiristysyytteistä, joista häntä syytettiin hänen oltuaan vuonna 62 eaa. propreetorina Aasian provinssissa. Cicero lisää uskovansa, että Epicrateella on oikeudenkäynnin lopputuloksen kanssa jotain tekemistä. Epicrates on Ciceron²⁷ käyttämä seläntakaisnimi Pompeiuksesta ja se esiintyy Arabarchesin tavoin kirjekoelmassa vain kerran. Yksinkertaisimmillaan nimi voisi olla vastaavanlainen adjektiivista tehty lisänimi kuten Magnus, joka korostaisi Pompeiuksen vaikutusvaltaa.²⁸ Ἐπικρατής (”ylivaltainen”, ”voittoisa”) saattaa kiinnittää lukijan huomion Pompeiuksen sotilaallisiin saavutuksiin, muttei kerro, onko kyseessä pilkka- vai lempinimi. Adjektiivisen selityksen lisäksi Epicrates on mahdollista liittää moniin kreikkalaisiin henkilöihin, jotka jakavat tiettyjä samanlaisuuksia Pompeiuksen kanssa.²⁹ Monien huomionarvoisten vaihtoehtojen takia onkin hankalaa päätellä, keneen, tai keihin, nimen olisi tarkoitus viitata. Tämän takia Epicrateesta on esitetty monenlaisia tulkintoja, joista käsittelen ensimmäisenä muista poikkeavaa vaihtoehtoa.

Epicrates esiintyy käsikirjoituksissa, mutta Tyrrell on ehdottanut sen olevan korruptoitunut muoto nimestä Iphicrates.³⁰ Tyrrell tukee ehdotustaan monin tavoin. Ensinnäkin pilkkanimet ovat Cicerolla aina moniulotteisia, eikä Tyrrellin mukaan Epicrates ole yhtä voimakas pilkkanimi Pompeiukselle kuin Iphicrates. Toiseksi Epicrates esiintyy vain harvoin Ciceron teksteissä. Niillä Epicrates-henkilöillä, joita Cicero on tuotannossaan maininnut, ei ole Tyrrellin

²⁷ Shackleton Bailey mainitsee, että Epicrates-nimi on mahdollisesti Atticuksen luoma lisänimi Pompeiuksesta, muttei kerro asiasta sen enempää. Ks. Shackleton Bailey 1965, 355.

²⁸ Rochette 2002, 42.

²⁹ On myös monia Epicrates-nimisiä henkilöitä, jotka sivuutin, koska en löytänyt järkevää yhteyttä heidän ja Pompeiuksen välille. Yksi tällainen on ateenalainen reetori ja filosofi Epicrates, jonka opetettavana Ciceron Marcus-poika oli (ks. Cic. *fam.* 16,21). Cicero mainitsee myös kaksi Epicrates-nimistä sisilialaista kaiken kaikkiaan 22 kertaa puheessaan Gaius Verrestä vastaan (ks. Cic. *Verr.* 2,53–140). En nähnyt heillä olevan tarpeeksi yhteistä Pompeiuksen kanssa. Lisäksi tunnetaan kaksi Epikrates-nimistä näytelmäkirjailijaa.

³⁰ Tyrrell 1873, 202.

mukaan juuri mitään yhteistä Pompeiuksen kanssa. Kolmanneksi latinalaisissa käsikirjoituksissa vokaalit *e* ja *i* menivät usein sekaisin, mikä selittäisi korruptoituneen Epicrates-muodon.³¹

Pilkkanimi Iphicrates puolestaan yhdistäisi Pompeiuksen voittoisaan ateenalaiseen Ifikrates-nimiseen sotapäällikköön, jolloin nimellä olisi Tyrrellin mukaan vahvempi yhteys Pompeiukseseen kuin Epicrateella. Ajatusta Iphicrates-nimestä tukee Tyrrellin mukaan myös maininta sotilassaappaista kirjeen 2,3 alussa:

Etenim mihi caligae eius et fasciae cretatae non placebant. (Cic. Att. 2,3,1)

Tyrrell kirjoittaa, kuinka Ifikrateen sotilaallisiin uudistuksiin kuuluivat uudenlaiset ἰφικρατίδες-nimiset sotilasjalkineet.³² Cicero kertoo Atticukselle, kuinka Epicrateen, tai Iphicrateen, sotilasjalkineet ja säärystimet eivät miellytä häntä. Pompeius käytti mahdollisesti sidekäärettä jalkineiden kanssa peittääkseen haavan.³³ Miksi Cicero kirjoittaisi Pompeiuksen jalkineista? Pompeius saattoi pukeutua merkillisellä tavalla, mikä kiinnitti Ciceron huomion. Sotilastyyliin pukeutuminen korostaisi Pompeiuksen sotilasuraa, vallankasvua ja Ciceron pelkäämää tyranniaa. Cicero olisi voinut viestiä ystävälleen Atticukselle, että samoin kuin Pompeius peittelee haavaansa, hänellä olisi jotain salattavaa liittyen Lucius Valerius Flaccuksen oikeudenkäyntiin tai muuhun poliittiseen toimintaan.

Iphicrates esiintyy joissakin julkaisuissa, mutta nimitulkinta on myöhemmin nähty virheelliseksi.³⁴ Rochette kommentoi Tyrrellin nimikorjausta hyödyttömäksi.³⁵ Tyrrell myös sivuuttaa tekstissään Ciceron tekstien ulkopuolisia Epikrates-nimeä kantavat henkilöt, joita käsittelen seuraavaksi, ja jotka ovat mielestäni varteenotettavampia henkilöitä Ciceron Epicrateelle.

Ateenassa vaikutti valtiomies Epikrates 400-luvun lopulla eaa. Peloponnesolaissodan jälkeen hän kannatti demokraattista valtiomuotoa ja osallistui kolmenkymmenen tyrannin syrjäyttämiseen. Epikrateen ja Pompeiuksen poliittisista urista voi löytää yhtäläisyyksiä. Epikrates nousi

³¹ Tyrrell 1873, 201–202.

³² Tyrrell 1873, 202.

³³ Tyrrell *et al.* 1969a, 255.

³⁴ E. O. Winstedt'n tekemä käännös Loebin *Letters to Atticus* -teokseen (1912) käyttää kirjeessä 2,3 Iphicrates-nimeä vedoten Tyrrellin ja Purserin käännökseen (1904–1933). Editoimassaan ja kääntämässään uudemmassa Loebin *Letters to Atticus* -teoksessa (1999) Shackleton Bailey käyttää nimeä Epicrates ja mainitsee teoksen johdannossa, että Iphicrates-nimen sisältämä Tyrrellin ja Purserin käännös on erheellinen: "...a mine of honest misinformation."

³⁵ Rochette 2002, 42. Ks. alaviite 15.

merkittävään asemaan kansankiihottajana, populistina, ja häntä syytettiin korruptiosta.³⁶ Samoin kuin Pompeius, Epikrates matkasi itään. Sodankäynnin sijaan kyseessä oli diplomaattinen tehtävä, sillä hän oli osa ateenalaista lähetystä, joka matkasi Persian kuninkaan Artakserkseen hoviin. Palattuaan Ateenaan hän joutui syytteeseen korruptiosta ja lahjusten vastaanottamisesta.³⁷

Toinen vaihtoehto Ciceron Epicrateelle voisi olla samanniminen palkkasotilas. Tässäkin Epikrateessa yhdistyvät itä ja lahjukset. Hän toimi seleukidien valtakunnassa Antiokhos IX Kyzikenoksen hallitessa ensimmäisen vuosisadan taitteessa eaa. ja kuulemma lahjoi alueen juutalaisia.³⁸

Yllä mainitut Epikrateet liittyvät itään ja korruptioon. Kuitenkin aihepiiri, johon Ciceron Epicrates tavallisesti yhdistetään, on merirosvous. Sekin on helppo yhdistää Pompeiuksen vuoden 67 eaa. tunnettuun kampanjaan Välimeren merirosvousta vastaan.

Kirjoittaessaan vuosina 200–197 eaa. käydystä toisesta makedonialaissodasta Livius mainitsee neljään otteeseen roomalaisten puolella sotineen rodoslaisen amiraalin nimeltä Epikrates, joka auttoi Roomaa merirosvojen kitkemisessä itäisellä Välimerellä.³⁹ Liviuksen mukaan Epikrateen komennuksessa oli neljää laivaa, kun taas Pompeiuksella oli käytännössä rajaton käskyvalta sekä maalla että merellä kolmen vuoden ajan. Mikäli Ciceron tarkoituksena oli verrata Pompeiusta tähän Epikrateeseen, Epicrates olisi pilkkanimi, jonka tarkoitus on halveksua nimenkantajaa ja tämän saavutuksia.

Sekä itäisten kuningaskuntien vallan heikkeneminen että Makedonian ja seleukidien häviö mainitussa sodassa Roomaa vastaan aiheuttivat valtatyhjiön itäisellä Välimerellä. Tilanne loi otolliset olosuhteet merirosvoukselle.⁴⁰ Tuon ajan merenkäynnin vaarallisuutta kuvastaa nuoresta Caesarista kertova tarina, jossa hän jäi merirosvojen vangiksi matkatessaan Rodokselle⁴¹. Vapauduttuaan lunnaita vastaan hän kokosi Vähän-Aasian Miletoksessa laivaston rangaistakseen

³⁶ Rochette 2002, 43; Aristofanes pilkkaa Epikratesta Naishallitus-näytelmässään. Ks. Aristoph. *Eccl.* 72; Lysias ja Demosthenes mainitsevat Epikrateen puheissaan ja syyttävät häntä korruptiosta. Ks. Dem. 19,277 ja Lys. 27,3.

³⁷ Plut. *Pel.* 30,6–7; Schmitz *et al.* 2006, para. 1.

³⁸ Rochette 2002, 43: *J. Carcopino, Les secrets de la correspondance de Cicéron, I, Paris, 1947, p. 425–428.*

³⁹ Liv. 37,13–15.

⁴⁰ Tröster 2009, 20.

⁴¹ Caesarin ja merirosvojen tarinasta kirjoitettiin antiikissa monenlaisia versioita, mikä johti siihen, että lähdetekstien kronologioissa esiintyy ristiriitaisuuksia. Plutarkhoksen mukaan Caesar ei ollut matkalla Rodoksen saarelle vaan paluumatkalla Bithynian kuninkaan Nikomedes IV:n luota, kun merirosvot vangitsivat hänet. Suetoniuksen mukaan Caesar oli matkalla Rodokselle. Ks. Osgood 2010, 334–335; Plut. *Caes.* 1; Suet. *Iul.* 1,4.

merirosvoja. Myöhemmät historiankirjoittajat ovat dramatisoineet tarinaa erilaisin tavoin. Toisella vuosisadalla jaa. kreikkalainen auktori Polyainos mainitsee miletoslaisen Epikrateen, joka auttoi Caesaria.⁴² Polyainoksen tarinaa tukevat alueen piirtokirjoitukset, jotka mainitsevat miletoslaisen ylimyksen Epikrateen, tämän pojan C. Iulius Apolloniuksen ja pojanpojan C. Iulius Epikrateen. Epikrateen ja Caesarin välille muodostui todennäköisesti patronus-klienttisuhde ja Epikrates tai mahdollisesti hänen poikansa sai myöhemmin Rooman kansalaisuuden.⁴³

Mikäli Epicrates on viittaus kyseiseen henkilöön, Ciceron tarkoituksena ei ole niinkään luoda vähätteleviä mielikuvia Pompeiuksen teosta merirosvousta vastaan vaan korostaa hänen poliittista suhdettaan Caesariin. Mikäli Cicero tunsii Miletoksen ylimystöä, hän oli todennäköisesti tietoinen Epikrateesta. Epicrates-nimi olisi sävyllään pejoratiivinen ja halventaisi Pompeiusta tehden hänestä Caesarin klientin. Pompeiuksen, Crassuksen ja Caesarin välinen triumviraatti solmittiin 60 eaa. Tämä epävirallinen poliittinen liitto, sen aiheuttamat itsevaltiuden pelkokuvat ja uhka tasavaltaa kohtaan olivat varmasti Ciceron mielessä saman vuoden joulukuussa.

2.1.3 Hierosolymarius

Illum vero qui nondum habitus est, quem illa Βοῶπις, cum e Solonio redierit, ad te est relatūra, sic velim putes, nihil hoc posse mihi esse iucundius. Si vero quae de me pacta sunt ea non servantur, in caelo sum, ut sciat hic noster Hierosolymarius traductor ad plebem quam bonam meis puti<di>ssimis orationibus gratiam rettulerit; quarum exspecta divinam παλινοδίαν. (Cic. Att. 2,9,1)

Mitä tulee tuohon keskusteluun, jota ei ole vielä käyty ja josta lehmänsilmäinen rouva aikoo kertoa sinulla palattuaan Soloniumista, toivoisin, että uskoisit, että mikään ei voisi ilahduttaa minua enempää. Jos minua koskevia sopimuksia ei noudateta, olen kuin taivaissa, kunhan jerusalemilaisemme, plebeijintekijä, saa kuulla, miten mainiota kiitosta hän on antanut mairitteleville puheilleni. Voit odottaa loistavaa palinodia.

Huhtikuussa 59 eaa. kirjoittamassaan kirjeessään Cicero käyttää Pompeiuksesta nimeä *hic noster Hierosolymarius*, ”tämä jerusalemilaisemme”. Hierosolymarius on Ciceron ainutlaatuinen seläntakaisnimi Pompeiuksesta, sillä sanaa ei esiinny muualla.⁴⁴ Nimessä yhdistyy Jerusalemin

⁴² Polyainos *Strategemata* 8,23,1.

⁴³ Osgood 2010, 331–332.

⁴⁴ Hierosolymarius-nimen käänkösvaihtoehdot korostavat usein etnisyyttä: ”Our friend from Jerusalem”, ks. Shackleton Bailey 1965, 223; ”That Jerusalemite”, ks. Winstedt 1912, 137. Osassa käänöksistä korostuu Pompeiuksen joukkojen tekemä Jerusalemin valtaus: ”notre ami le vainqueur de Jérusalem” (Constans 1950, 231).

latinalainen kirjoitusasu *Hierosolyma* ja *-arius* -suffiksi.⁴⁵ Usein se on tulkittu sävyiltään ivaliseksi lisänimeksi, jolla Cicero linkittää Pompeiuksen jälleen tämän Vähän-Aasian ja Lähi-idän sotaretkeen. Erityisesti nimi luo konnotaation Pompeiuksen sotatoimiin juutalaisia vastaan ja vuoden 63 eaa. Jerusalemin valtaamiseen. Se voi olla myös Ciceron sanaleikki nimistä *Hierosolyma* ja *Marius*.⁴⁶ Se myös rinnastaa Pompeiuksen juutalaisiin, jotka Ciceron silmissä olivat monien muiden ei-roomalaisten ihmisryhmien tavoin barbaareja⁴⁷. Nämä vaihtoehtoiset tulkinnat eivät poissulje toisiaan ja pejoratiivisen lisänimen monikerroksisuus oli varmasti Cicerolle mieleinen.

Hierosolymarius-nimellä on myös temaattinen yhteys kirjeessä 2,3 mainittuun Lucius Valerius Flaccuksen oikeudenkäyntiin, jossa häntä syytettiin Vähän-Aasian juutalaisten kiristyksestä. Puheessaan *Pro Flacco* Cicero puolustaa päämiestään ei niinkään kiistämällä esitettyjä syytteitä vaan hyökkäämällä juutalaisuutta vastaan. Kokiko Cicero erityisen vahvaa paheksuntaa heitä kohtaan? Hänen mahdollisesta vihamielisyydestään juutalaisia kohtaan on esitetty väitteitä puolesta ja vastaan eikä asiassa ole päästy yksimielisyyteen. Osa tutkijoista on kokenut Ciceron olevan vahvastikin juutalaisvastainen, paljolti hänen opettajiensa Posidonioksen ja Apollonios Molonin vaikutuksesta.⁴⁸ Osa tutkijoista toisaalta kokee, että kyseessä on tavanomainen puhujan keino heikentää vastapuolen asemaa hyökkäämällä tätä vastaan ja halventamalla tämän kansallisuutta tai etnisyyttä.⁴⁹

Tätä tehokeinoa Cicero käyttääkin usein puheissaan. Puheessa *Pro Archia* hispanialaiset ja gallit ovat barbaareja. Puheessa *Pro Scauro* foinikialaiset ovat petollisia kuin puunit.⁵⁰ *De Provinciis Consularibus* mainitsee syyrialaiset ja juutalaiset, jotka ovat Ciceron sanojen mukaan syntyneet orjuuteen.⁵¹ Puheessaan *Pro Flacco* hän pilkkaa vähäaasialaisia kansoja puolustaakseen Lucius Valerius Flaccusta kiristyssyytöksiltä: fryygialainen paranee hakkaamalla, kaarialaiset ovat orjina arvottomia ja Cicero huomauttaa, kuinka lyydialaiset päätyvät usein orjahahmoiksi kreikkalaisissa komedioissa.⁵²

⁴⁵ *-arius* viittaa usein sekä siviili- että sotilasammattien harjoittajiin. Ks. Leumann *et al.* 1963, 211–213; Kajanto 1965, 110.

⁴⁶ Shackleton Bailey 1965, 370.

⁴⁷ Ben Zeev 2017, 17.

⁴⁸ Ben Zeev 2019, 4.

⁴⁹ Ben Zeev 2017, 105–108.

⁵⁰ Cic. *Scaur.* 19,42.

⁵¹ Cic. *Prov.* 5,10.

⁵² Cic. *Flacc.* 27,65.

Cicero kirjoitti juutalaisista harvakseltaan, vaikka heillä oli muihin ei-roomalaisiin kansoihin nähden huomattava asema valtakunnassa ja itse Rooman kaupungissa.⁵³ Puheidensa *Pro Flacco* ja *De Provinciis Consularibus* lisäksi hän ei mainitse juutalaisia, lukuun ottamatta pilkkanimeä Hierosolymarius. Osa tutkijoista tulkitseekin tämän viestivän siitä, etteivät juutalaiset herättäneet Cicerossa erityistä mielenkiintoa.⁵⁴ Tämän tulkinnan mukaan Hierosolymarius olisi merkitykseltään samanlaatuinen kuten Ciceron muutkin etniset pilkkanimet ilman erityistä paheksuntaa juutalaisia kohtaan.

Hierosolymarius-nimeä ei ole tutkimuskirjallisuudessa käsitelty erityisen laajasti. Se on joko kuitattu Ciceron humoristisena ”tämä meidän Jerusalemlaisemme” -letkautuksena tai nimi esiintyy sivuhuomautuksena teksteissä, jotka tarkastelevat Ciceron asennetta juutalaisia kohtaan. Hierosolymarius-nimellä on ajallinen ja temaattinen yhteys muihin Ciceron käyttämiin lisänimiin Pompeiuksesta. Nimenantoon on vaikuttanut Ciceron turhautuminen ystäväänsä Pompeiukseen ja pelko Rooman tasavallan rakenteiden heikentymisestä ja tyranniasta.

2.1.4 Sampsiceramus

Quantam tu mihi moves expectationem de sermone Bibuli, quantam de colloquio Βοώπιδος, quantam etiam de illo delicato convivio! Proinde ita fac venias <ut> ad sitientis auris. Quamquam nihil est iam quod magis timendum nobis putem quam ne ille noster Sampsiceramus, cum se omnium sermonibus sentient vapulare et cum has actiones εὐανατρέπτους videbit, ruere incipiat. Ego autem usque eo sum enervatus ut hoc otio quo nunc tabescimus malim ἐντυρανείσθαι quam cum optima spe dimicare. (Cic. Att. 2,14,1)

Kuinka heräitkään uteliaisuuteni Bibuluksen puheiden, lehmänsilmäisen rouvan kanssa käymiesi keskustelujen ja noiden villien pitojen suhteen! Tule siis pian uutisia janoavien korvieni luo. Eniten minusta meidän kuitenkin on pelättävä sitä, että Sampsiceramuksemme panee rähinäksi, kun hän tajuaa, että häntä sätitään kaikkien puheissa ja että nämä toimenpiteet ovat helposti kumottavissa. Itse olen jo menettänyt tarmoni niin, että minusta on parempi olla tyrannianvallan alla tällaisessa rauhassa, jossa nyt mätänemme, kuin lähteä taistelemaan suurin toivein.

Sampsiceramus⁵⁵ on Ciceron suosima seläntakaisnimi Pompeiuksesta ja se esiintyy neljässä kirjeessä yhteensä kuusi kertaa. Nimi on muiden lisänimien tavoin vahvasti sidoksissa Pom-

⁵³ Arvioiden mukaan Augustuksen valtakautena noin 10 prosenttia Rooman kaupungin asukkaista oli juutalaisia. Määrä oli tätäkin suurempi valtakunnan itäosissa, ks. Feldman 1993, 92.

⁵⁴ Stern 1974, 193; Ben Zeev 2019, 4.

⁵⁵ Cicero kirjoittaa nimen latinalaisittain. Selkeyden vuoksi käytän tekstissäni samaa muotoa, sillä nimestä esiintyy vaihtelevia kirjoitusasuja kuten Sampsigeramos (Σαμψιγέραμος) ja Samsigeramos (Σαμσιγέραμος).

peiuksen idän sotaretkeen. Sampsiceramus on kuitenkin poikkeuksellinen nimi, koska se voidaan liittää historialliseen Syyrian alueella eläneeseen samannimiseen henkilöön, josta ei kuitenkaan tiedetä paljon. Historiallinen Sampsiceramus esiintyy Strabonin, Diodoros Sisilialaisen ja Flavius Josefuksen teoksissa.⁵⁶

Sampsiceramus liitetään Pompeiuksen sotaretkeen mutta myös Syyrian alueella pitkään jatkuneeseen seleukidien sisällissotaan. Antiokhos XIII Asiatikos oli Antiokian kuninkaana katkonnaisesti vuosina 69–64 eaa. ja hänen asemansa hallitsijana oli heikko. Tämän vuoksi hän turvautui Sampsiceramukseen, paikalliseen arabipäällikköön, joka osoittautui kuitenkin petolliseksi vallantavoittelijaksi. Sampsiceramus petti kuninkaan luottamuksen ja vangitsi hänet vuonna 68 eaa.⁵⁷ Tästä eteenpäin Sampsiceramuksen teot, motiivit ja suhde roomalaisiin muuttuvat epäselväksi. Antiokhoksen kilpailija, seleukidi Filippos II Filoromaaios, hallitsi Antiokiaa Rooman senaatin ja Mithridates VI Eupatoria vastaan sotivan prokonsuli Lucius Licinius Luculluksen hyväksynnällä vuosina 66–65 eaa.⁵⁸ Publius Claudius Pulcher⁵⁹ saapui kaupunkiin ja aiheutti tarkoituksella tai epäsuorasti sen, että Filippos syöstiin vallasta.⁶⁰ Tällöin Sampsiceramus asetutti vangitun Antiokhoksen hallitsijaksi. Pompeius saapui Vähä-Aasiaan ja korvasi Luculluksen sotapäällikkönä. Voitettuaan Mithridateen hän matkusti Antiokiaan ja tapasi Antiokhoksen. Vierailun jälkeen Sampsiceramus teloitti seleukidikuninkaan.

Pompeiuksen voitokkaan sotaretken tuloksena Rooman ote Anatolian ja Syyrian alueista vahvistui merkittävästi. Alueen uudelleenjärjestelyjen myötä Sampsiceramus hallitsi Rooman klienttikuninkaana Syyriassa Emesan kaupungissa⁶¹ (nyk. Homs) ja hänen perustamansa dynastia hallitsi aluetta noin sadan vuoden ajan, kunnes se lopullisesti sulautettiin Rooman valtion.⁶²

⁵⁶ Diodoros kertoo Sampsiceramuksen valtaannoususta Antiokiassa ja Strabon puolestaan hänen hallitsemistaan kaupungeista. Ks. Diod. Sic. 40,1b; Strabon 16,2,10–11. Josefus mainitsee Iotape-nimisen Sampsiceramuksen tyttären. Ks. Ios. *Ant. iud.* 18,135; 19,338.

⁵⁷ Diod. Sic. 40,1b.

⁵⁸ Downey 2015, 140; Holt 1981, 56.

⁵⁹ Hänet tunnettiin myöhemmin nimellä Clodius.

⁶⁰ Downey 2015, 142.

⁶¹ Strabon mainitsee, että myös Emesan lähellä sijainnut Arethusan kaupunki (nyk. Al-Rastan) kuului Sampsiceramuksen valtapiiriin. Ks. Strabon 2.10–11.

⁶² Sampsiceramuksen poika Iamblichus I hallitsi isänsä jälkeen 51–31 eaa. Rooman sisällissodan jälkeen Rooma hallitsi aluetta suoraan 11 vuoden ajan, mutta palautti vuonna 20 eaa. kuninkaanvallan ainakin symbolisesti Iamblichus II:lle. Sampsiceramuksen perustama dynastia hallitsi aluetta vielä kahden sukupolven ajan vuoteen 72 jaa. saakka. Ks. Schottky 2007, para 17.

Tavallisesti Sampsiceramus on tulkittu pejoratiiviseksi lisänimeksi, jolla Cicero vähättelee Pompeiuksen tekoja ja asemaa. Osa kommentaattoreista, kuten Shackleton-Bailey, ovat käyttäneet käänöksissään Sampsiceramus-nimeä sellaisenaan viitaten historialliseen Sampsiceramukseen. Toiset ovat puolestaan käyttäneet *propria* appelliiveja kuten ”Pasha” tai ”Sheikki” henkilönimien sijaan. Tulkinta, jonka mukaan Sampsiceramus on Ciceron nokkela iva ”tuosta meidän Pikkusheikistämme”, jättää huomiotta vuoden 59 eaa. laajemman poliittisen kontekstin.

Miksi Cicero käytti Pompeiuksesta lähes tuntemattoman idän arabipäällikön nimeä? Sotaretkenensä aikana Pompeius kohtasi ja kukisti useita Anatolian, Kaukasuksen ja Lähi-idän alueiden paikallishallitsijoita.⁶³ Miksi Cicero päätti nimittää Näiden rinnalla Sampsiceramus, jota vastaan Pompeius ei sotinut, näyttäytyy vähäpätöiseltä arabijohtajalta. Se, että seitsemään otteeseen esiintyvän pilkkanimen merkityksen ohittaisi pelkkänä huulenheittona, ei tunnu kattavalta analyysilta.

Sampsiceramus-nimessä itse henkilöä merkittävämpää on tämän luonne ja teot. Kaikki se, mitä Sampsiceramuksesta tiedetään, luo mielikuvan kunnianhimoisesta ja petollisen julmasta opportunistista. Hän vangitsi ja nähtävän mielivaltaisesti teloitti Rooman senaatin ja prokonsuli Luculluksen hyväksymän seleukidikuninkaan, jonka myös Cicero koki oikeutetuksi Syyrian kuninkaaksi.⁶⁴ Vaikkei Sampsiceramus olisikaan ollut Pompeiuksen suorassa palveluksessa, hän saattoi näyttäytyä sellaisena Pompeiuksen vastustajille.⁶⁵ Asiaa selventävien lähdeaineistojen puuttuessa arabipäällikön yhteyksistä Pompeiukseen voi esittää vain arvailuja. Toisaalta kunin-kaanmurha viestii siitä, että Sampsiceramus koki asemansa riittävän vahvaksi. Teloitus tapahtui mahdollisesti vähintäänkin Pompeiuksen hiljaisella hyväksynnällä. Syyrian rauhoittaminen ja alueen hallitseminen vahvan välikäden kautta koituisi Pompeiuksen ja Rooman eduksi. Pompeius mahdollisesti koki, ettei Antiokhos ollut tehtävään kykenevä, ja valitsi mielivaltaisesti tehtävään paikallisen Sampsiceramuksen. Kuolevan hallitsijasuvun sijaan hän nosti aikaansaavan arabijohtajan paikalliseksi klienttikuninkaaksi.

⁶³ Hallitsijalista on pitkä ja sisältää nimiä kuten Mithridates, Tigranes (vanhempi ja nuorempi), Fraates, Oroeses, Artoces, Farnaces, Antiokhos, Deiotaros, Aretas, Hyrkanos, Aristobulos, Artafernes, Oxathres, Dareios, Kserkses, Kyyros, Olthaces. Ks. Holt 1981, 49.

⁶⁴ Holt 1981, 53. Cicero mainitsee puheessaan Gaius Verrestä vastaan, että Syyrian kruunu kuuluu Antiokhoksen suvulle. Ks. Cic. *Verr.* 4,27.

⁶⁵ Holt 1981, 56.

Nimenannon⁶⁶ taustalla vaikutti Rooman kiristynyt poliittinen ilmapiiri senaatissa, jossa yksi merkittävimmistä kiistanaiheista jo kolmatta vuotta oli Pompeiuksen idän uudistusten ratifioiminen. Poliittinen keskustelu oli jämähtänyt paikoilleen Pompeiuksen vastustajien tahallisen hidastelun vuoksi eikä Pompeius ollut onnistunut saamaan senaatin hyväksyntää uudistuksilleen. Sampsiceramusta oli Ciceron mielestä syytä pelätä.

Gnaeus quidem noster iam plane quid cogitet nescio: 'Φυσᾷ γὰρ οὐ μικροῖσιν ἀλίσκοις ἔτι, ἀλλ' ἀγρίαις φύσαισι φορβειᾶς ἄτερ', qui quidem etiam istuc adduci potuerit. Nam adhuc haec ἐσοφίζετο, se leges Caesaris probare, actiones ipsum praestare debere; agrarium legem sibi placuisse, potuerit intercedi necne nihil ad se pertinere; de rege Alexandrino placuisse sibi aliquando confici, Bibulus de caelo tum servasset necne sibi quaerendum non fuisse; de publicanis, voluisse illi ordini commodare, quicquid futurum fuerit si Bibulus tum in forum descendisset se divinare non potuisse. Nunc vero, Sampsicerame, quid dices? Vectigal te nobis in monte Antilibano constituisse, agri Campani abstulisse? Quid? Hoc quem ad modum obtinebis? 'Oppressos vos' inquit 'tenebo exercitu Caesaris.' (Cic. *Att.* 2,16,2)

En yhtään tiedä, mitä Gnaeus oikein aikoo, ei puhalla pienillä pilleillä enää, vaan pauhaa hurjilla torvilla ilman vaimenninta, kun hän on antanut viedä itsensä näin pitkälle. Tähän saakkahan hän on viisastellut tähän tapaan: hän hyväksyy Caesarin lait, mutta Caesarin pitää vastata omista toimistaan; maalaki oli hänen mieleensä, mutta hänelle ei mitenkään kuulunut, oliko mahdollista esittää *veto* vai ei; hänestä oli jo viimeinkin aika hoitaa kysymys Aleksandrian kuninkaasta, mutta ei hänen tehtävänsä ollut ottaa selvää, oliko Bibulus tarkkaillut taivasta vai ei. Mitä veronvuokraajiin tulee, hän oli tahtonut tehdä mieliksi ritarisäädylle mutta ei olisi voinut ennustaa, mitä kaikkea tapahtuisi, jos Bibulus olisi sillä hetkellä laskeutunut forumille? No niin, hyvä Sampsiceramus, mitä aiot sanoa nyt? Että olet järjestänyt meille verotuloja Antilibanusvuorilta ja riistänyt ne meiltä Campanian maalla? Ja mitenkähän aiot puolustaa sitä? Hän tietysti sanoo: ”Pidän teidät kurissa Caesarin sotajoukkojen avulla.”

Poliittisten osapuolten kädenvääntö oli yltynyt Roomassa väkivaltaisuuksiin. Kirjeen 2,16 *exercitus Caesaris* voi tulkita kirjaimellisesti Caesarin armeijaksi, mutta Cicero on voinut tarkoittaa sanalla *exercitus* yksinkertaisesti huomattavan suurta klienttien lukumäärää.⁶⁷ Maininta Caesarin armeijasta herättää kysymyksiä. Pompeiuksen armeijan veteraanien läsnäolo Roomassa ja hänen saamansa rikkaudet idän sotaretkeltä johtaisivat siihen, että Caesarin sijaan Pompeiuksella itsellään olisi ollut käytössään laaja ”klienttiverkoston armeija”. Se toimi politiikan jatkeena ja suostuttelun välineenä, joka synnytti Roomassa väkivaltaisia katujengejä. Cicero pelkäsi Pompeiuksen menettävän malttinsa ja pyrkivän keinoja kaihtamatta puskemaan asiansa läpi. Sama Pompeius, joka oli omavaltaisesti järjestellyt idän asioita ja tapattanut kuninkaita,

⁶⁶ Kirje 2,14 on kirjoitettu huhtikuun lopussa 59 eaa.

⁶⁷ Taylor 1951, 265.

voisi Sampsiceramuksen tavoin toimia julman tehokkaasti ohittamalla senaatin poliittisen aseman ja arvoallan.

Ciceron ahdistus näyttää kasvaneen toukokuussa 59 eaa. Seuraavassa kirjeessä, jonka hän kirjoitti pian kirjeen 2,16 jälkeen⁶⁸, Cicero pelkää Pompeiuksen todellakin tavoittelevan yksinvaltiutta:

Prorsus ut scribis ita sentio, turbat Sampsiceramus. Nihil est quod non timendum sit; ὁμολογουμένως τυραννίδα συσκευάζεται. Quid enim ista repentina adfinitatis coniunctio, quid ager Campanus, quid effusio pecuniae significant? Quae si essent extrema, tamen esset nimium mali; sed ea natura rei est ut haec extrema esse non possint. Quid enim eos haec ipsa per se delectare possunt? Numquam huc venissent nisi ad alias res pestiferas aditus sibi compararent. (Cic. Att. 2,17,1)

Olen aivan samaa mieltä kuin sinä. Sampsiceramus on panemassa kaiken mullin mallin. Mitä tahansa on odotettavissa. Hän aivan selvästi valmistelee tyranniutta. Mitä muuta tarkoittaisi tuo yhtäkkinen avioliitto, Campanian maan jakaminen tai rahan haaskaaminen? Vaikka se jäisi tähän, olisi se jo kyllin pahaa. Mutta asian luonne on sellainen, ettei se voi jäädä tähän. Sillä voisivatko he iloita näistä toimista niiden itsensä takia? He eivät ikinä olisi menneet näin pitkälle, elleivät he valmisteli tietä muille tuhoisille toimille.

Triumviraatin poliittisen ylivallan avulla Caesarin lakiuudistukset hyväksyttiin touko- ja kesäkuun aikana 59 eaa.⁶⁹ Seuraavina kuukausina Sampsiceramus ei esiinny Ciceron kirjeissä, minkä vuoksi nimi on mahdollista sitoa suoraan poliittisen kädenväännön synnyttämiin levottomuuksiin.⁷⁰ Levottomuudet eivät päättyneet vuoden 59 eaa. keväällä. Cicero kirjoittaa kesäkuun kirjeessä 2,18 painostavasta tunnelmasta: kuoleman ja karkotuksen pelosta, vapauden riis-
tosta ja siitä, kuinka senaatin jäseniltä puuttuu rohkeutta tekoihin.⁷¹ Sampsiceramus-nimen käyttöä ei ole syytä rajata koskemaan pelkästään toukokuun poliittisia toimia. Vaikka kesä- ja heinäkuun kirjeissä Cicero ei käytäkään Pompeiuksesta lisänimiä, Sampsiceramus ilmestyy kahden kuukauden tauon jälkeen elokuun kirjeessä:

Numquam ante arbitror te epistulam meam legisse nisi mea manu scriptam. Ex eo colligere poteris quanta occupatione distinear. Nam cum vacui temporis nihil

⁶⁸ Shackleton-Bailey on ajoittanut kirjeen 2,16 vuoden 59 eaa. huhtikuun loppuun tai toukokuun alkuun.

⁶⁹ Vuoden 59 eaa. ”Juliuksen ja Caesarin” konsulivuoden kronologia on tuottanut tutkijoille hankaluuksia. Taylor on ajoittanut *lex agraria* -lakiuudistuksen hyväksymisen tammikuulle. *Lex de rege Alexandrino* ja *lex de publicanis* hyväksyttiin maaliskuun huhtikuussa. *Lex Campana* hyväksyttiin yhdessä Pompeiuksen idän retken uudistusten (*acta*) myötä touko-kesäkuun vaihteessa. *Lex de imperio Caesaris* hyväksyttiin kesäkuun alussa. Ks. Taylor 1951, 267–268.

⁷⁰ Cicero lopetti käyttämästä pilkkanimeä samaan aikaan, kun Pompeiuksen uudelleenjärjestelyt idän sotaretkellä ratifioitiin Rooman senaatin toimesta. Ks. Holt 1981, 50.

⁷¹ Cic. Att. 2,18,1.

haberem et cum recreandae voculae causa necesse esset mihi ambulare, haec dictavi ambulans.

Primum igitur illud te scire volo, Sampsiceramum, nostrum amicum, vehementer sui status paenitere restituique in eum locum cupere ex quo decidit, doloremque suum impertire nobis et medicinam interdum aperte quarere, quam ego posse inveniri nullam puto; deinde omnis illius partis auctores ac socios nullo adversario consensescere, consensionem universorum nec voluntatis nec sermonis maiorem umquam fuisse.

Nos autem (nam id te scire cupere certo scio) publicis consiliis nullis intersumus totosque nos ad forensem operam laboremque contulimus. Ex quo, quod facile intellegi possit, in multa commemoratione earum rerum quas gessimus desiderioque versamur. Sed Boopidis nostrae consanguineus non mediocris terrores iacit atque denuntiat et Sampsiceram negat, ceteris prae se fert et ostentat. (Cic. *Att.* 2,23,1–3)

Et varmaan ikinä ennen ole lukenut kirjettäni, jota en olisi kirjoittanut omakätisesti. Siitä voit päätellä, miten kiireinen olen. Koska minulla ei ole hetkeäkään vapaata aikaa ja joudun käymään kävelyllä vahvistaakseni heikkoa ääntäni, sanelin tämän kävellessäni.

Ensiksi haluan kertoa sinulle, että ystäväämme Sampsiceramusta harmittaa vietävästi oma asemansa, ja hän halajaa päästä takaisin sille paikalle, josta hän putosi; hän jakaa tuskansa minulle ja toisinaan etsii avoimesti siihen lääketä, mutta en usko, että mitään lääketä voi löytyä. Toiseksi kaikki tuon puolueen edustajat ja tukijat ovat heikkenemässä, vaikka heillä ei ole vastustajiakaan, eikä ikipäivänä ole vallinnut suurempaa tunteiden ja puheiden yksimielisyyttä.

Minä en osallistu – olen varma, että haluat tietää sen – mihinkään poliittisiin päätöksiin ja omistaudun kokonaan oikeusasioille ja -työlle. Niinpä, kuten on helppo ymmärtää, saan kuulla kaihoisia muisteluita saavutuksistani. Mutta meidän lehmänsilmäisen rouvamme veli heittelee ja päästelee hirvittäviä uhkauksia. Hän kiistää sen Sampsiceramukselle mutta kehuskelee ja kerskailee niillä muille.

Ciceron ahdinko ei päättynyt siihen, että Pompeiuksen ajamat yllä mainitut uudistukset saatiin ajettua läpi. Publius Clodius Pulcher valittiin kansantribuuniksi ja hän nautti suurta suosiota plebeijien keskuudessa. Populistisen politiikan lisäksi Rooman kadut täyttyivät levottomuuksista ja jengiväkivallasta. Kirjeestä 2,23 voi aavistaa tilanteen vakavuuden, sillä Cicero käyttää henkilöistä lisänimiä (Sampsiceramus) ja kiertoilmauksia (*Boopidis nostrae consanguineus*). Cicero vihjaa sitaatin lopussa henkilöiden välisestä yhteydestä.

2.1.5 Yhteenveto Pompeiuksen lisänimistä

Ciceron käyttämät epäviralliset lisänimet Pompeiuksesta ovat kaikki jollakin tavalla temaattisesti yhteydessä Lähi-idän sotaretkeen 67–62 eaa. Niillä kaikilla on vahva sarkastinen sävy.

Cicero pilkkaa Pompeiusta egyptiläiseksi verokarhuksi, rodoslaiseksi merikapteeniksi, jerusalemilaiseksi ja arabipäälliköksi, mikä voi huvittaa lukijaa. Ne ovat samalla pilkkanimiä, tai osuvammin seläntakaisnimiä, joita käytetään nimenkantajasta, kun hän ei ole keskustelussa läsnä, ja peitenimiä. Nimet korostavat Pompeiuksen ei-toivottuja piirteitä ja tekoja: sotilaallispoliittisen vallan kasvua, idän barbarismia ja korruptiota, tasavallan vaarantamista. Lisänimillä on myös vahva toiseuden teema. Cicero maalaa kirjeissään Pompeiuksesta itämaista tyrannia, sotaretkellä korruptoitunutta itsevaltuutta tavoittelevaa sotapäällikköä.

Lisänimet synnyttävät Ciceron ja Atticuksen välillä toivottuja assosiativisia konnotaatioita nimenkantajasta. Ne tuovat esiin piirteitä, jotka ovat paheksuttuja heidän sosiaalisessa ryhmänsänsä. *Ad Atticum* -kirjekokoelma rajautuu lähes täysin kahden ihmisen väliseen dialogiin, mutta voisi myös olettaa, etteivät kirjeissä ilmenevät arvot, paheksunnat ja muut assosiativiset konnotaatiot rajoitu pelkästään Ciceron ja Atticukseen. He jakoivat samankaltaisen maailmankatsomuksen ystäviensä kanssa.

Ciceron pelkotilat ja ahdistus tulevat ilmi kirjeissä, minkä vuoksi seläntakaisnimillä on voinut olla myös peitenimen funktio. Kirjeistä voi havaita syöksykierteen, johon roomalainen poliittinen maailma oli Ciceron mielestä joutumassa. Tilanne Roomassa kärjistyi vuoden 59 eaa. toukokuussa ja tarve varovaisuuteen kirjeenvaihdossa oli todennäköisesti kasvanut.

Kirjeet Cic. *Att.* 2,3, 2,9, 2,14, 2,17, 2,16 ja 2,23 sisältävät myös kreikkaa, joka on voinut toimia Ciceron ja Atticuksen välisenä salakielenä, mutta Cicero käyttää sitä harvoin ja lyhyesti. Ciceron varovaisuuteen voi viitata se, että niissä kirjeissä, jotka sisältävät seläntakaisnimiä, Pompeius mainitaan nimeltä harvoin. Joulukuun kirjeessä 2,3 Cicero käyttää nimeä Pompeius kaksi kertaa, mutta ne ovat melko etäällä Epicrates-nimestä. Kirjeessä 2,16 *Gnaeus noster* esiintyy kerran ja se on samassa kontekstissa Sampsiceramus-nimen kanssa. Kreikan käyttöä salakielenä heikentää se, että roomalainen yläluokka oli vahvasti kaksikielinen ja osasi hyvin kreikkaa. Tämän vuoksi kreikka olisi ollut huono salakieli. Kreikan käyttö kertoo pikemminkin ystävien arvostuksesta kreikkaa ja kreikankielistä kirjallisuutta kohtaan.

Peitenimien funktiota on syytä kyseenalaistaa. Mikäli Ciceron vastustaja olisi saanut käsiinsä peitenimiä sisältävän kirjeen, hän olisi voinut vaivattomasti päätellä, kenestä siinä on kyse. Pompeius oli vahvasti yhteydessä idän sotaan, Caesarin lakiuudistuksiin ja Rooman levottomuuksiin. Miksi Cicero olisi käyttänyt hänestä nimiä, jotka liittyvät vahvasti itään? Epicrates

on etymologisesti lähellä Magnusta. Arabarches tuo lukijalla mieleen idän sodan ja liittyy suoraan Sampsiceramukseen, joka nimenä oli keväällä 59 eaa. kantautunut Roomaan saakka.⁷² Hierosolymarius-nimellä on mahdollisesti vahvin konnotaatio Pompeiukseen, joka oli neljä vuotta aikaisemmin valloittanut Jerusalemin. Todennäköisesti Ciceron vastustajat olisivat kyenneet näkemään peitenimien läpi. Toisaalta seläntakaisnimet olisivat voineet tarjota Cicerolle mahdollisuuden kiistää sen, että kyseessä oli Pompeius.

Cicero käytti Pompeiuksesta useita nimiä, mikä puhuu peitenimen funktiota vastaan. Kyseessä oli pikemminkin nokkela huulenheitto kahden ystävän välillä. Cicero ja Atticus käyttivät latinaa ja kreikkaa keksiessään muista huvittavia lisänimiä. Nimet liittyvät kaikki vahvasti joko senhetkisiin tapahtumiin tai laajempaan kreikkalais-roomalaiseen maailmaan.

⁷² Holt 1981, 50.

2.2 Clodia Metelli

Clodia Metelli kuului *gens Claudian* vaikutusvaltaiseen sukuhaaraan.⁷³ Hänen isoisänsä Appius Claudius Pulcher oli vuoden 143 eaa. konsuli ja isänsä, myös nimeltään Appius Claudius Pulcher, oli konsulin virassa vuonna 79 eaa. Isällä oli monta lasta, joista yksi, jälleen kerran nimeltään Appius Claudius Pulcher, oli konsuli vuonna 54 eaa. Clodian sisaruksista tunnetuimpana voidaan pitää nuorinta veljeä, Publius Clodius Pulcheria, joka oli kansantribuuni vuonna 58 eaa.⁷⁴

Clodian elämästä tiedetään varmuudella melko vähän. Hänen arvellaan syntyneen 90-luvun alkupuoliskolla ja menneen naimisiin 16-vuotiaana serkkunsa Quintus Caecilius Metellus Celerin kanssa, joka oli lähellä Clodian ikää.⁷⁵ Clodian ja Metelluksen liittoa on pidetty hyvin riitaisana.⁷⁶ Liitto on nähty myös toimivana suhteena, jossa Clodia tuki miestään tämän poliittisella uralla. Aviopari riitautui nähtävästi vasta 60 eaa.⁷⁷ Sen on nähty liittyvän Clodiuksen pyrkimykseen päästä kansantribuuniksi. Metellus, joka oli tuolloin konsuli, vastusti Clodiusta, kun taas Clodia asettui miehensä sijaan veljensä puolelle. Kansanomaisemman Clodia-kirjoitusasun omaksuminen on nähty olevan yksi tuenosoitus Clodiukselle. Clodia yhdistettiin vahvasti veljensä politiikkaan, mikä osaltaan vaikutti siihen, että hän sai oman osansa poliittista loanheiotosta.⁷⁸

Metellus kuoli yllättäen vuonna 59 eaa. Tämän seurauksena Clodia pystyi nauttimaan melko vapaata ja itsenäistä elämää kunnioitettavana konsulin leskenä, joka ei mennyt uudelleen naimisiin. Vaikka Clodia oli käytännössä ihanteellinen *univira*, leski, joka ei mennyt uusiin naimisiin, se ei kuitenkaan hiljentänyt hänestä esitettyjä herjapuheita.

⁷³ Alun perin häntä kutsuttiin Claudiaksi. Cicero käyttää tätä muotoa kirjeessään Clodian aviomiehelle Metellus Celerille 62 eaa. (Cic. *fam.* 1,16,10: ”*cum Clodia uxore tua*”). Clodian Publius-veli ryhtyi käyttämään itsestään kansanomaisempaa Clodius-nimeä tavoitellessaan kansantribuunin virkaa. Hän sai Clodia Metellin ja toisen Clodia-siskon muuttamaan nimensä. Ks. Allen 1937, 110. Claudius oli yksi Rooman vanhimmista patriisisuvuista ja sen sukhistoriasta löytyy 28 konsulia, viisi diktaattoria, seitsemän kensoria, kuusi triumfikulkuetta ja kaksi ovatiota. Ks. Suet. *Tib.* 2,1.

⁷⁴ Clodius saavutti vuonna 56 eaa. ediliin viran, jota pidemmälle hän ei poliittisella urallaan päässyt.

⁷⁵ Lähteiden puuttuessa Clodian syntymästä ja lapsuudesta voidaan tehdä vain arvioita. Naiset naitettiin usein jo nuorena 14–16 vuoden iässä. Skinner 2011, 52; 79.

⁷⁶ Ajatus riitaisasta avioliitosta juontaa Ciceron kirjeeseen Attikukselle. Cic. *Att.* 2,1,5: *Sed ego illam odi male consularem: 'ea est enim seditiosa, ea cum viro bellum gerit'*.

⁷⁷ Skinner 2011, 146–147.

⁷⁸ Kun ediliinä ollessaan Clodius piti puheen helmikuussa 56 eaa. noin kuukausi ennen *Bona Dea* -oikeudenkäyntiä yleisölle, väkijoukko huuteli rivouksia häntä ja Clodiaa kohtaan. Cic. *Ad Q. fr.* 2,3,3: *cum omnia maledicta, versus denique obscenissimi in Clodium et Clodiam dicerentur. ille furens et exsanguis interrogabat suos in clamore ipso quis esset.*

Cicero ja hänen kirjallinen tuotantonsa ovat vaikuttaneet merkittävästi siihen, millainen kuva Clodiasta on jäänyt historiankirjoitukseen. Cicero vihasi Clodiusta, joka oli ajanut hänet maanpakoon keväällä 58 eaa. Cicero palasi Roomaan 15 kuukautta myöhemmin ja tarttui tilaisuuteen hyökätä Clodiusta vastaan. Huhtikuussa 56 eaa. Cicero puolusti Marcus Caelius Rufusta, joka oli syytettynä muun muassa osallisuudesta aleksandrialaisen filosofin Dionin murhaan ja väkivallasta valtiota vastaan. Clodia, joka oli lainannut Caeliukselle rahaa, toimi oikeudessa syyttäjän todistajana.

Puheessaan *Pro Caelio* Cicero puolusti Caeliusta asettamalla Clodian henkilöhaamon kyseenalaiseen valoon. Cicero solvasi Clodiaa sukunsa häpäisystä ja uskottomuudesta (*Cic. Cael.* 14), kohtuuttomasta elämäntyylistä (15), incestisuhteesta⁷⁹ (13, 32) ja prostituutiosta (1, 20). Cicero viittaa myös Caeliuksen puolustuspuheenvuoroon, jossa tämä solvasi Clodiaa prostituoiduksi ja kutsui häntä nimellä *Quadrantaria Clytaemnestra*.⁸⁰ Clodialla ei ollut leskenä miespuolista huoltajaa, joka hillitsisi hänen käytöstään. Clodia oli seksuaalisesti kyltymätön. Hän saalisti nuoria miehiä ja lainasi näille rahaa. Tämä synnytti eräänlaisen klientti-patrona-suhteen, jossa velkaantuvat miehet päätyivät naisen palvelijoiksi. Ciceron puheen Clodia on noita, *Palatiumin Medeia*, ja Caeliuksen elämässä kaiken pahan alku.⁸¹ Hän tunkeutui maskuliiniseen julkiseen elämään, mikä heikensi yhteiskuntarauhaa ja korruptoi nuorukaisia.

Clodia Metelli esiintyy usein myös Ciceron kirjeenvaihdossa. Atticukselle lähettämissään kirjeissään Cicero mainitsee hänet nimeltä noin 11 kertaa.⁸² Cicero käyttää hänestä epävirallisia lisänimiä *Βοῶπις* (2,9,1; 2,12,2; 2,14,1; 2,22,5; 2,23,3) ja *regina*⁸³ (14,8,1; 14,20,2; 15,1,5; 15,4,4; 15,15,2 *bis*; 15,17,2). *Βοῶπις*-nimi oli Cicerolla käytössä vuoden 59 eaa. kirjeissä ja

⁷⁹ *Pro Caelio* -puheen lisäksi Cicero mainitsee incestisuhteen myös muualla: *Cic. Pis.* 39; *Cic. Sest.* 7. Ks. myös alaluku ”2.2.1. Βοῶπις”.

⁸⁰ Kylpylämaksu oli assin neljännes. Caelius väitti Clodian maksaneen kylpyläkäyntinsä kehollaan. *Clytaemnestra*-nimi taas on suora vihjaus Metelluksen murhaan. *Cic. Cael.* 26,62: ”...*mulier potens quadrantaria illa permutatione familiaris facta erat balneatori*.” Ks. myös *Quint. Inst.* 6,53; *Plut. Cic.* 29. *Quadrantaria*-pilkanimi voisi olla myös johdettu Clodian lisänimestä *Quarta*, mutta Clodiusta lukuun ottamatta Clodian ja hänen sisarus-tensa syntymäaajoista- ja järjestyksestä ei ole varmaa tietoa. Ks. *Hillard* 1973, 511.

⁸¹ *Cic. Cael.* 8,18: ”...*hanc Palatinam Medeam migrationemque hanc adulescenti causam sive malorum omnium sive potius sermonum fuisse*.”

⁸² *Shackleton Bailey*n mukaan Clodia Metelli mainitaan kirjeissä yhteensä 11 kertaa (12,38a,2; 12,41,3; 12,42,1; 12,43,3; 12,44,2; 12,47,1,2; 12,52,2; 13,26,1; 13,29,2; 14,8,1 (?). *Cf.* 12,42,2), muttei ole aina itsekkään täysin varma nimenkantajasta. Clodia Metellin lisäksi nimi viittaa muun muassa *Decius Brutuksen* äitiin (12,22,2) ja toinen *Lucius Metelluksen* anoppiin (9,6,3; 9,9,2).

⁸³ *regina*-nimi on tavallisesti liitetty kuningatar *Kleopatra VII:een*, mutta se voisi myös olla Clodian lisänimi. Ks. alaluku ”2.2.2 *regina*.”

esiintyy usein samassa kontekstissa Pompeiuksen lisänimien kanssa.⁸⁴ *Regina*-nimeä Cicero käytti Clodiasta kesällä 44 eaa.

2.2.1 Βοῶπις

Illum vero qui nondum habitus est, quem illa Βοῶπις, cum e Solonio redierit, ad te est relatūra, sic velim putes, nihil hoc posse mihi esse iucundius. (Cic. *Att.* 2,9,1. Ks. alaluku ”2.1.3 Hierosolymarius”)

Cicero odotti malttamattomana, että Atticus pääsisi kertomaan hänelle keskustelusta Clodian kanssa. Βοῶπις, Lehmänsilmä, esiintyy ensimmäisen kerran Ciceron kirjeenvaihdossa huhtikuussa 59 eaa. Tuo kevät oli Roomassa erityisen levotonta aikaa, minkä takia Cicero saattoi noudattaa kirjeenvaihdossaan tavallista suurempaa varovaisuutta. Tämä näkyi tavallista runsaammassa epävirallisten lisänimien käytössä, jonka esimerkki Βοῶπις on. Kreikankielinen nimi toimii peitenimenä mutta myös nokkelana ja sarkastisena pilkkanimenä, joita Cicero tuntee suosivan kirjeissään ystävälleen Atticukselle. Muutaman päivän päästä Βοῶπις esiintyi jälleen.

Sed vide συγκύρημα. Emerseram commodum ex Antiati in Appiam ad Tris Tabernas ipsis Cerialibus, cum in me incurrit Roma veniens Curio meus. Ibidem ilico puer abs te cum epistulis. Ille ex me, nihilne audissem novi. Ego negare. ”Publius” inquit ”tribunatum pl. petit.” ”Quid ais?” ”Et inimicissimus quidem Caesaris, et ut omnia” inquit ”ista rescindat.” ”Quid Caesar?” inquam. ”Negat se quicquam de illius adoptione tulisse.” Deinde suum, Memmi, Metelli Nepotis exprompsit odium. Complexus iuvenem dimisi properans ad epistulas. Ubi sunt qui aiunt ζώσης φωνῆς? Quanto magis vidi ex tuis litteris quam ex illius sermone quid ageretur, de ruminacione cottidiana, de cogitatione Publi, de lituis Βοῶπιδος, de signifero Athenione, de litteris missis ad Gnaeum, de Theophanis Memmiquē sermone! (Cic. *Att.* 2,12,2)

Mutta mikä yhteensattuma. Olin vastikään onnistunut pääsemään Antiumista Via Appialle Tres Tabernaen kohdalla, juuri Cereen päivänä, kun vastaani tuli ystäväni Curio, joka oli tulossa Roomasta. Samassa paikassa, juuri samalla hetkellä, tuli lähettipoika luotasi kirjeiden kanssa. Curio kysyi, olinko kuullut uutiset. Vastasin kieltävästi. ”Publius pyrkii kansantribuuniksi”, hän sanoi. ”Mitä sinä sanot?” ”Kyllä, ja hänhän on Caesarin verivihollinen, ja aikoo mitätöidä kaiken mitä tämä on saanut aikaan.” ”Entä Caesar?” kysyin. ”Hän kieltää tehneensä mitään esitystä Publiuksen adoptioimisesta.” Sitten hän paljasti minulle sen vihan, jota hän itse, Memmius ja Metellus Nepos tunsivat. Syleilin nuorukaista ja jätin hänelle hyvästit, sillä minulla oli kiire päästä käsiksi kirjeisiisi. Mitä hölynpölyä on tuo puhe ”elävästä puheesta”? Miten paljon paremman käsityksen sainkaan sinun kirjeestäsi kuin

⁸⁴ Βοῶπις-nimi on kirjeessä 2,9 Hierosolymariuksen kanssa ja Sampsiceramuksen kanssa kirjeissä 2,14 ja 2,23.

hänen puheestaan siitä, mitä oli tekeillä – päivittäisistä huhuista, Publiuksen suunnitelmista, lehmänsilmäisen rouvan torventoitotuksista, lipunkantaja-Atheniosta, Gnaeukselle lähetetystä kirjeestä, Theofaneen ja Memmiuksen keskustelusta.

Cicero kirjoittaa Atticukselle huhtikuun 19. päivän sattumastaan, jossa hän samalla kohtasi ystävänsä Curion ja Atticuksen lähettipojan, joka toi mukanaan Cicerolle kirjeitä. Curio välitti Cicerolle Roomasta uutisia, joista ajankohtaisin oli Clodiuksen pyrkimys kansantribuuniksi.

Clodiuksen aikeiden ohessa Cicero mainitsee Lehmänsilmän torvensoiton. Sana *lituus* voi tarkoittaa armeijan käyrää sotatorvea, joiden puhalluksilla ohjattiin sotajoukkoja. Sana voi viitata suoraan torven äänimerkkiin.⁸⁵ Βοώπις-nimen jälkeen kirjeessä mainittu Athenio on tulkittu olevan Ciceron käyttämä pilkkanimi Clodiuksen luottomiehestä, Sextus Cloeliuksesta.⁸⁶ Cicero turvautuu koodikielen käyttöön (*”de lituis Βοώπιδος, de signifero Athenione”*) puhuessaan Clodiuksen läheisistä. *Lituus* ja *signifer* viittaavat aseistettuihin Clodiuksen väkeen, joiden aiheuttama levottomuus ja katuväkivalta olivat politiikan jatkeita Roomassa kirjeen kirjoittamisen aikoihin.

Quantam tu mihi moves expectationem de sermone Bibuli, quantam de colloquio Βοώπιδος, quantam etiam de illo delicato convivio! Proinde ita fac venias <ut> ad sitientis auris. (Cic. Att. 2,14,1. Ks. alaluku ”2.1.4 Sampsiceramus”)

Muutamia päiviä myöhemmin, 26. huhtikuuta, Cicero mainitsee jälleen Lehmänsilmä-Clodian. Ciceron oli tarkoitus tavata Atticus, joka kertoisi hänelle yksityiskohtia illallisjuhlista. Clodia mahdollisesti emännöi juhlia, mikä kertoo hänen roolistansa valtaeliitin sosiaalisessa piirissä. Kirjeen aihe vaihtuu nopeasti Clodian juhlista Sampsiceramuksen (Gnaeus Pompeius Magnus) uhkakuvaan. Kuten Sampsiceramus, myös Βοώπις katoaa moneksi kuukaudeksi Ciceron kirjeistä. Se esiintyy jälleen elokuussa kirjoitetuissa kirjeissä.

Unum illud tibi persuadeas velim, omnia mihi fore explicata si te videro; sed totum est in eo, si ante quam ille ineat magistratum. Puto Pompeium Crasso urgente * * * si tu aderis, qui per Βοώπιν ex ipso intellegere possis qua fide ab illis agatur, nos aut sine molestia aut certe sine errore futuros. Precibus nostris et cohortatione non indiges. Quid mea voluntas, quid tempus, quid rei magnitudo postulet, intellegis. (Cic. Att. 2,22,5)

Yhdestä asiasta toivoisin sinun olevan vakuuttunut, nimittäin siitä, että kaikki asianselviävät, jos saan nähdä sinut. Mutta kaikki riippuu siitä, tuletko ennen kuin tuo

⁸⁵ *Lituus* tarkoittaa auguurin käyrää sauvaa. Tällöin *”De lituis Βοώπιδος”* voisi olla Ciceron kiertoilmaus Clodian vanhimmasta veljestä, Appius Claudius Pulcherista, josta tuli auguuri 63 eaa. Sotatorvi sopii kuitenkin auguurin sauvaa paremmin kirjeen kontekstiin.

⁸⁶ Ks. alaluku ”2.4.1 Athenio”.

mokoma [Clodius] astuu virkaansa. Pompeius voi luullakseni Crassuksen painostuksesta [...], mutta jos olet täällä, voit lehmänsilmäisen rouvan välityksellä saada tietää Publiukselta itseltään, miten paljon noihin on luottaminen, ja minä vältän ikävyydet tai ainakin saan asiasta varmuuden. Minun ei tarvitse pyytää eikä kannustaa sinua. Tiedät, mitä toivon ja mitä tilanne ja asian tärkeys vaativat.

Elokuussa 59 eaa. kirjoitetussa kirjeessä 2,22 Atticuksen rooli Ciceron tiedonlähteenä korostuu. Hän piti Ciceron jyvällä poliittisesta tilanteesta ja erityisesti Clodiuksen suunnitelmista. Ciceron oli toimittava varovasti ja hän näyttää olleen pitkälti riippuvainen Atticuksen antamista tiedoista. Pari vuotta aikaisemmin Clodius oli naiseksi pukeutuneena tunkeutunut miehiltä kiellettyyn *Bona Dea* -juhlaan, jossa hän yritti vietellä juhlaa emännöinyttä Caesarin vaimoa, Pompeiaa. Tapaus aiheutti skandaalin ja Clodius joutui syytteeseen pyhäinhäväistyksestä. Oikeudessa Cicero todisti häntä vastaan, minkä vuoksi hänen alibinsa kumottiin ja maineensa tahrattiin. Kansantribuunina Clodiuksen yksi tavoite oli kostaa Cicerolle. Vielä loppukesällä 59 eaa. Cicero koki, että Pompeius ja roomalainen yläluokka puolustaisivat häntä Clodiukselta.⁸⁷ Tilanne muuttui nopeasti Ciceroa vastaan eikä Pompeius voinut varmuudella turvata häntä.

Sed Boopidis nostrae consanguineus non mediocris terrores iacit atque denuntiat et Sampsiceramo negat, ceteris prae se fert et ostentat. (Cic. *Att.* 2,23,3. Ks. alaluku ”2.1.4 Sampsiceramus”)

Viimeinen Βοῶπις-nimen esiintyminen ei oikeastaan liity suoraan Clodia Metelliin vaan tämän Clodius-veljeen. Pompeiuksen lisänimien tavoin Βοῶπις esiintyy kirjeissä, jotka Cicero kirjoitti keväällä ja kesällä 59 eaa. Ajanjakson poliittiset levottomuudet kannustivat varovaisuuteen kirjeenvaihdossa. Pilkkanimen käyttöön ovat voineet pelon lisäksi vaikuttaa Ciceron kasvava turhautuminen Pompeiukseen ja viha Clodiusta kohtaan. Turvallisuuden vuoksi elokuun kirjeessä Cicero puhuu Clodiuksesta epäsuorasti.

Βοῶπις on viimeisessä otteessa poikkeuksellisesti latinalaisittain Boopis. Mikäli salakieli oli yksi syy käyttää kreikkaa kirjeenvaihdossa, en näe, että Lehmänsilmän kreikkalainen kirjoitusasu olisi merkittävästi vaikuttanut salailun tehokkuuteen. Ciceron kirjeenvaihto koski pientä Rooman yläluokan piiriä, jonka jäsenet hallitsivat kreikan. Kyseessä voikin olla korruptio käsikirjoitusperinteessä.

Ciceron sarkastinen huumori, kielellinen nokkeluus ja kreikkalaisen kulttuurin tuntemus korostuvat Βοῶπις-nimessä. Se korostaa nimenkantajan erityisen kauniita silmiä ja viittaa tavallisesti

⁸⁷ Shackleton Bailey 1965, 370. Ks. myös Habicht 1990, 47.

Heraan, mutta myös Klytaimnestraan.⁸⁸ Cicero vihjaa lisänimellä, että kuten Agamemnonin vaimo, myös Clodia murhasi miehensä. Heran tavoin myös Clodialla oli riitaisa suhde aviomiehensä kanssa.⁸⁹ Kuten Heralla, myös Clodialla oli inestisuhde veljensä kanssa.⁹⁰

Βοῶπις korostaa myös Clodian silmiä, jotka herättivät huomiota. Cicero mainitseekin ne puheissaan: *flagrantia oculorum* (Cic. *Cael.* 20) ja *oculos... flagrantes sororis* (Cic. *Har. resp.* 18). Ensikatsauksella kirjeiden Lehmänsilmä-nimessä ei ole samaa seksuaalista sanomaa kuin yllä mainittujen puheiden palavakatseisilla, himokkailla silmillä. Βοῶπις voi kuitenkin sisältää kaksi kreikkalaisen näytelmäkirjallisuuden ajatusta: ensinnäkin naisen säädyllisyys piilisi silmissä ja toiseksi naisen silmistä voisi havaita, kuinka seksuaalisesti kokenut hän on.⁹¹

Βοῶπις on monipuolinen nimi. Se on peitenimi, joka antoi Ciceron kirjeenvaihdon arkaluontoisille aiheille jonkinlaista suojaa poliittisten levottomuuksien aikana. Se toimii myös monitulkintaisena pilkkanimenä. Se viittaa Clodian fyysisiin puoliin, nimenomaan hänen silmiinsä ja niissä piilevään säädyttömyyteen. Lisäksi nimi yhdistää Clodian kuningattariin Heraan ja Klytaimnestraan, heidän onnettomiin avioliittoihinsa ja vihjaa inestisuhteesta. Toisin kuin Ciceron muutamaa vuotta myöhempi *Pro Caelio* -puhe, kirjeiden Βοῶπις ei kuitenkaan sisällä samanlaista avointa vihaa Clodiaa kohtaan.

Lehmänsilmässä voi olla kyse myös Ciceron kielteisistä asenteista Clodian kaltaisen naisen asemaa kohtaan. Clodia oli hyvin varakas ja vietti roomalaisena leskenä varsin vapaata ja itsenäistä elämää. Roomalaisessa ylhäisöperheessä peritty omaisuus saattoi siirtyä tyttärelle, jota saatettiin kuitenkin arvostella sen perusteella, kuinka hän huolehti peritystä omaisuudesta: omaisuus ei ollut naista varten vaan sillä tuli edistää perheen miesperillisen elämää.⁹² Ciceron silmissä Clodia ei huolehtinut miespuolisista perheenjäsenistään. Lisäksi hän oli riitaisa vaimo vailla miesperillistä. Leskellä tuli olla miespuolinen huoltaja, joka huolehtisi hänestä ja hänen omaisuudestaan. Käytännössä tätä ei nähtävästi valvottu kovinkaan tarkasti. Mikäli Clodia oli nimennyt itselleen huoltajan, se ei haitannut hänen vapaata elämäntyyliään.⁹³

⁸⁸ Βοῶπις esiintyy Iliassa 15 kertaa Heran yhteydessä, esim. Hom. *Il.* 1,551. Hesiodos käyttää lisänimeä Klytaimnestra, ks. Hes. *fr.* 23a,9; Ks. myös Shackleton Bailey 1965, 369.

⁸⁹ Hom. *Il.* 1,518–521.

⁹⁰ Shackleton Bailey 1965, 369. Toisaalta inestisuhteeseen viittaamisessa osuvampaa olisi ollut viittaus Afroditeen ja Areksen väliseen inestiin, joka toisin kuin Heran ja Zeuksen suhde kuvattiin pilkallisena homeerisessa runoudessa, ks. Griffith 1996, 381–382. Vrt. myös, miten kuvaus Heran ja Zeuksen suhteesta (Hom. *Il.* 14, 346–349) eroaa Afroditen ja Areksen suhteesta (Hom. *Od.* 8, 266–366).

⁹¹ Griffith 1996, 382.

⁹² Skinner 2011, 50–51.

⁹³ Skinner 2011, 38.

2.2.2 regina

Lisänimi *regina* on tavanomaisesti tulkittu tarkoittavan Egyptin kuningatar Kleopatra VII:tä. Nimi esiintyy kuudessa Ciceron kirjeessä, jotka hän kirjoitti vuonna 44 eaa. huhti-kesäkuun aikana, yhteensä seitsemän kertaa. Vaikka Cicero ei koskaan mainitse Kleopatraa nimeltä, kuningattaren yhteys *regina*-nimeen on perusteltu Ciceron kirjeiden kontekstin avulla.

Tu me iam rebare, cum scribebas, in actis esse nostris; at ego accepi XVII Kal. in deversoriolo Sinuessano tuas litteras. De Mario probe, etsi doleo L. Crassi nepotem. Optime tamen etiam Bruto nostro probari Antonium. Nam quod Iuniam scribis moderate et amice scriptas litteras attulisse, at mihi Paulus dedit ad se a fratre missas; quibus in extremis erat sibi insidias fieri; se id certis auctoribus comperisse. Hoc nec mihi placebat et multo illi minus. Reginae fuga mihi non molesta est. Clodia quid egerit scribas ad me velim. De Byzantiis curabis ut cetera et Pelopem ad te arcesses. Ego, ut postulas, Baiana negotia chorumque illum de quo scire vis, cum perspexero, tum scribam, ne quid ignores. (Cic. Att. 14,8,1)

Luulit kirjoittaessasi, että olisin jo rantahuvilassani. Mutta minä sain kirjeesi 15. päivä pienessä Sinuessan mökissäni. Mariuksen tapaus meni hyvin, joskin suren Lucius Crassuksen pojanpoikaa. Mutta mikä parasta, Antonius saavuttaa jopa meidän Brutuksemme suosion. Ja mitä nyt siihen tulee, että kirjoitat Junian tuoneen sinulle kohtuullisen ystävällisesti kirjoitetun kirjeen. Paulus antoi minulle vastaanlaisen kirjeen, jonka hän oli saanut veljeltään. Sen lopussa luki, että häntä vastaan juonitellaan. Hän oli kuullut sen varmoista lähteistä. Tämä ei miellyttänyt minua ja paljon vähemmän se miellytti Paulusta. Kuningattaren pako ei vaivaa minua. Toivoisin sinun kirjoittavan minulle, mitä Clodia on puuhannut. Huolehdi sinä byzantionlaisten asioista kuten muistakin liiketoimista ja kutsu Pelopsin luoksesi. Minä puolestani kirjoitan, kuten pyydät, Baiaen tyypeistä (haluat myös tietää siitä porukasta) sitten, kun olen syynännyt asian läpi, ettet jää mistään pimentoon.

Kleopatra oli jo aikalaisilleen tunnetusti Caesarin rakastajatar. Vuonna 46 eaa. kuningatar teki aviomiehensä Ptolemaios XIV:n kanssa valtiovierailun Roomaan. Matka sai roomalaisten keskuudessa suurta julkisuutta, koska Kleopatra toi mukanaan myös taaperoikäisen Kaisarionin, jonka isänä pidettiin Caesaria. Valtiovierailun pituudesta on erilaisia tulkintoja. Kleopatra saattoi pysyä Roomassa yhtäjaksoisesti vuosina 46–44 eaa. tai hän oli mahdollisesti jossakin vaiheessa palannut Egyptiin ja tehnyt toisen matkan Roomaan ennen Caesarin kuolemaa.⁹⁴ Ciceron kirjeenvaihdon avulla on arvioitu, että Kleopatra oli Roomassa maaliskuun iduksen aikoihin, ja että Caesarin murhan jälkeen hän poistui Roomasta. Kuukausi murhan jälkeen Cicero mainitseekin kirjeessään kuningattaren paon (*reginae fuga*).

⁹⁴ Bellemore 2019, 74.

Kirje 14,8 on kirjoitettu neljä viikkoa Caesarin murhan jälkeen. Elinikäiseksi diktaattoriksi julistetun Caesarin yhtäkkinen kuolema loi valtatyhjiön, jonka ympärille kerääntyi keskenään kilpailevia osapuolia. Tilanne Roomassa oli räjähdysherkkä eikä Kleopatra ymmärrettävästi halunnut jäädä kaupunkiin. Kuningattaren paon yhteydessä Cicero nimeää Clodia-nimisen henkilön, joka on mahdollisesti Clodia Metelli.

Primum, quae de re mea gesta et in solutione et in Albiano negotio, grata. De tuo autem Buthrotio, cum in Pompeiano essem, Misenum venit Antonius. Inde <in Samnium> ante discessit quam illum venisse audissem; a quo [in Samnium] vide quid speres. Romae igitur de Buthroto. L. Antoni horribilis contio, Dolabellae praeclara. Iam vel sibi habeat nummos, modo numeret Idibus. Tertullae nollem abortum. Tam enim Cassii sunt iam quam Bruti serendi. De regina velim atque etiam de Caesare illo. (Cic. *Att.* 14,20,2)

Ensinnäkin kiitokset asioitteni hoidosta niin maksuasioissa kuin Albiuksen liiketöissä. Buthrotonin asiastasi: kun olin Pompeijin huvilassani, Antonius tuli Misenumiin. Hän lähti sieltä Samniumiin ennen kuin olin kuullut hänen tulostaan. Tästä näet, mitä on odotettavissa. Puhutaan Buthrotonista lisää Roomassa. Lucius Antoniuksen puhe oli hirvittävä, Dolabellan puolestaan erinomainen. Pitäköön hän nyt rahansa, kunhan maksaa iduksena. Olen pahoillani Tertullan keskenmenosta; Cassiuksia on kylvettävä yhtä paljon kuin Brutuksia. Kunpa huhu kuningattaresta ja myös tuosta Caesarista olisi totta.

Toukokuun 11. päivänä kirjoitetun kirjeen otteessa esiintyy monia aiheita kuten Tertullan⁹⁵ keskenmeno, Antoniuksen liikehdinnät Italiassa, raha-asiat ja julkiset puheet. Näiden ohessa Cicero toivoo, että ”huhu kuningattaresta ja tuosta Caesarista” olisi totta.⁹⁶ Huhun aihe jää täysin arvailun varaan. Koska *regina* on tulkittu Kleopatranksi, samassa yhteydessä mainittu Caesar on tulkittu viittaavan kuningattaren ja Caesarin poikalapseen, Kaisarioniin, josta ei juurikaan käytetty nimeä Caesar.⁹⁷ Kleopatra, Marcus Antonius ja aleksandrialaiset kutsuivat poikaa Kaisarioniksi.⁹⁸ Myös monet antiikin historiantekijöistä käyttivät pojasta tätä nimeä.⁹⁹ Cicero näki mahdollisesti hänessä vain Caesarin lehtolapsen. Hän saattoi suhtautua kielteisesti siihen, että

⁹⁵ Junia Tertia, kutsumanimeltään Tertulla, oli Servilian tytär, Brutuksen puolisisar ja Gaius Cassius Longinuksen vaimo.

⁹⁶ Lauseesta ”*De regina velim atque etiam de Caesare illo*” on myös esitetty, että Cicero olisi toivonut keskenmeno kuningattarelle. Bellemore 2019, 86.

⁹⁷ *Ibid.*

⁹⁸ Cass. Dio. 47,31,5; 50,1,5; Plut. *Caes.* 49,5.

⁹⁹ Cass. Dio. 47,31,5; 49,41,1; 50,1,5; 50,3,5; 51,6,1; 51,15,5; Nic. Dam. *Vit. Caes.* 20,68; Plut. *Ant.* 54,4; 81,1; Suet. *Aug.* 17,5.

Kaisarion olisi roomalaisen lain silmissä oikea Caesar.¹⁰⁰ Ilmaisui *Caesar ille* onkin pejoratiivinen.

Quod Brutus rogat ut ante Kalendas, ad me quoque scripsit et fortasse faciam. Sed plane quid velit nescio. Quid enim illi adferre consili possum, cum ipse egeam consilio et cum ille suae immortalitati melius quam nostro otio consuluerit? De regina rumor exstinguitur. De Flamma, obsecro te, si quid potes. (Cic. *Att.* 15,1,5)

Brutus siis kysyy, kävisikö ennen kalendaeta. Hän kirjoitti minullekin ja kenties se sopii. Mutten suoraan sanottuna tiedä, mitä hän haluaa. Minkä neuvon minä voin antaa hänelle, kun itsekin olen neuvon tarpeessa, ja kun hän on pitänyt paremmin huolta omasta kuolemattomasta maineestaan kuin rauhastamme. Huhu kuningattaresta on sammumassa. Pyydän, että tekisit jotain Flammalle, jos suinkin mahdollista.

Viikkoa myöhemmin Cicero mainitsee kirjeessään jälleen kuningattaren ja tätä koskevan huhun. Cicero ei kerro asiasta tarkemmin, mutta Atticus varmasti ymmärsi, kuka kuningatar oli ja mistä heikkenevässä huhussa oli kyse.

De Menedemo vellem verum fuisset. De regina velim verum sit. Cetera coram, et maxime quid nostris faciendum sit, quid etiam nobis, si Antonius militibus obsessurus est senatum. Hanc epistulam si illius tabellario dedissem, veritus sum ne solveret; itaque misi dedita. Erat enim rescribendum tuis. (Cic. *Att.* 15,4,4)

Kunpa uutinen Menedemoksesta olisi ollut totta. Ja kunpa kuningattarestakin. Keskustellaan muista asioista kasvotusten, eritoten siitä, mitä meidän ystäviemme tulisi tehdä, ja mitä minun, jos Antonius piirittää senaatin sotilailla. Pelkäsin, että jos olisin antanut tämän kirjeen hänen lähetilleen, tämä avaisi sen. Siispä lähetin sen varta vasten valitun kuriirin kautta. Kirjeisiisi oli näet vastattava.

Viikkoa myöhemmin, toukokuun 24. päivänä kirjoitetussa kirjeessä, Cicero kirjoittaa jälleen kuningattaresta. Cicero mainitsee Menedemoksen, joka oli sisällissodassa läntisen Makedonian *princeps*¹⁰¹. Hän oli Caesarin tukija, jolle sodan jälkeen myönnettiin kansalaisstatus.¹⁰² Cicero oli muutamaa päivää aikaisemmin kirjoittanut Atticukselle, että Menedemos olisi tuomittu, mahdollisesti jopa teloitettu.¹⁰³ Vaikka huhu Menedemoksen kohtalosta osoittautui vääräksi,

¹⁰⁰ Nikolaos Damaskoslainen kirjoitti Augustuksen elämäkerrassa, että Caesar kiisti testamentissaan isyytensä Kaisarioniin. Ks. Nic. Dam. *Vit. Caes.* 20,68. Ciceron *Caesar ille* saattaa viitata tähän. Caesarin suhtautumisesta lapseen kirjoitettiin hänen murhansa jälkeen, jolloin aihe oli vahvasti poliittinen.

¹⁰¹ Caes. *Civ.* 3,34,4.

¹⁰² Cic. *Phil.* 13,33.

¹⁰³ Cic. *Att.* 15,2,2. Menedemos todella teloitettiin, mutta vasta loppuvuodesta 44 eaa. mahdollisesti Brutuksen käskystä. Ks. Cic. *Phil.* 13,33; Bellemore 2019, 90.

Cicero toivoo sen olleen totta. Sarkastisesti hän lisää toivovansa samaa reginalle. Toivomus liittyyneen samaan reginaa koskevaan huhuun, jonka Cicero mainitsi aikaisemmissa kirjeissä.¹⁰⁴

Reginam odi. Id me iure facere sc̄it sponsor promissorum eius Ammonius, quae quidem promissa[rum eius] erant φιλόλογα et dignitatis meae, ut vel in contione dicere auderem. Saram autem, praeterquam quod nefarium hominem, cognovi praeterea in me contumacem. Semel eum omnino domi meae vidi; cum φιλοφρόνως ex eo quaererem quid opus esset, Atticum se dixit quarere. Superbiam autem ipsius reginae, cum esset trans Tiberim in hortis, commemorare sine magno dolore non possum. Nihil igitur cum istis; nec tam animum me quam vix stomachum habere arbitrantur. (Cic. *Att.* 15,15,2)

Vihaan kuningatarta. Ammonius, hänen lupaustensa takaaja, tietää, että minä toimin siinä oikein. Nämä lupaukset olivat oppineita luonteeltaan ja arvolleni sopivia, että uskaltaisin jopa puhua niistä julkisesti. Mielestäni Sara, joka on muutenkin katala ihminen, on minua vastaan kovin töykeä. Näin hänet yhden ainoan kerran kotonani. Kun tiedustelin ystävälliseen sävyyn, mitä hän oli vailla, hän sanoi etsivänsä Atticusta. Kuningattaren itsensä ylimielisyyttä en voi ilman suurta paheksuntaa muistella, kun hän oli Tiberin vastarannan puutarhassa. Siispä en halua olla missään tekemisissä näiden kanssa. He ajattelevat, että kuten minulla ei ole sisua, tuskin minulla on kärsivällisyyttäkään.

Ciceron suhtautuminen reginaan kärjistyi touko-kesäkuun aikana. Kesäkuun puolivälissä kirjoittamassaan kirjeessä hän toteaa suorastaan vihaavansa kuningatarta, joka oli tehnyt hänelle lunastamattomia lupauksia. Lupausten takaajana toimi kuningattaren agentti Ammonius, jonka on arveltu palvelleen myös Kleopatran isää Ptolemaios XII Auletesia.¹⁰⁵ Kirjeessä esiintyy myös toinen kuningattaren mies, Sara, jonka epäkohtelias käytös suututti Ciceroa. Sara voi olla lyhenne nimestä Serapion.¹⁰⁶ Hän voi olla sama mies, joka toimi neuvottelijana Aleksandrian levottomuuksissa 48 eaa. roomalaisten ja egyptiläisten välillä, ja joka toimi myöhemmin Kyp-roksen lääninherrana.¹⁰⁷ Kuningattaren asenne puistatti Ciceroa, joka ei halunnut olla enää missään tekemisissä kuningattaren kanssa.

Nunc audi ad alteram. Tu vero facies ut omnia quod Serviliae non de⟨e⟩s, id est Bruto. De regina gaudeo te non laborare, testem etiam tibi probari. Erotis rationes et ex Tirone cognovi et vocavi ipsum. (Cic. *Att.* 15,17,2)

Nyt kuuntele, mitä sanottavaa minulla on toisesta kirjeestä. Sinä tosiaan huolehdiit kaikin puolin, ettet jätä Serviliaa, siis Brutusta, pulaan. Olen iloinen, ettet murehdi

¹⁰⁴ *De regina velim atque etiam de Caesare illo* (Cic. *Att.* 14,20,2); *De regina rumor exstinguitur* (Cic. *Att.* 15,1,15).

¹⁰⁵ Ciceron kirjeessä Lentulus Spintherille 56 eaa. mainitaan Hammonius-niminen Egyptin kuninkaan edustaja, *regis legatus*, joka ajoi herransa etua Roomassa. Ks. Cic. *Fam.* 1,1,1.

¹⁰⁶ Shackleton Bailey 1987, 632. Nimen vaihtoehtoisia kirjoitusasuja ovat muun muassa Serapio ja Sarapio.

¹⁰⁷ *Caes. Civ.* 3,109,4; *App. B. Civ.* 4,61.

kuningattaresta ja todistajani kelpaa sinulle. Sain kuulla Tirolta Eroksen todisteet ja kutsuin hänet luokseni.

Mahdollisesti jo seuraavana päivänä kirjoittamassaan kirjeessä 15,17 Cicero mainitsee reginan seitsemännen ja viimeisen kerran. Cicero oli riitautunut kuningattaren kanssa ja halusi vakuuttaa Atticukselle, että hän oli syytön riidan syntymiseen eikä ollut toiminut väärin.

Kleopatralla ja hänen valtakunnallaan oli merkittävä rooli Rooman myöhäistasavallan historiassa. Hän on tunnetuimpia, ellei jopa tunnetuin antiikin naishahmo, jolla oli naiseksi myös poikkeuksellinen valta-asema. Hän ei ollut pelkästään kuningatar vaan myös Egyptin yksinvaltiassaan, vaikkakin virallisesti hallitsi Egyptiä yhdessä veljensä ja aviomiehensä Ptolemaios XIV:n kanssa. Kleopatra löysi vahvan liittolaisen Caesarista, josta tuli hänen poliittinen liittolaisensa ja rakastajansa. Vaikka myöhäistasavallan aikaan antiikin maailmassa oli useita kuningaskuntia omine kuningattarineen, Ciceron *regina* on tutkimuskirjallisuudessa lähes poikkeuksetta tulkittu Kleopatraksi. Tätä selittänee Kleopatran uniikki asema naishallitsijana ja rooli Rooman historiassa, minkä vuoksi jo antiikin historiankirjoittajat olivat kiinnostuneita hänestä. Kaikesta tästä huolimatta *regina*-nimelle löytyy myös muita vaihtoehtoja. Suetonius mainitsee, että Caesarilla, joka oli jo aikalaistensa keskuudessa tunnettu naistenmies, oli lukuisia irtosuhteita roomalaisnaisten kanssa. Hänen naisseikkailunsa eivät rajoittuneet pelkästään roomalaisiin, sillä yksi Caesarin huhutuista rakastetuista oli Mauretanian kuningatar Eunoë.¹⁰⁸

Kuninkaallisista kirjoittaessaan Cicero käytti hyvin valikoidusti arvonimiä *rex* tai *regina*. Kuninkaiden kohdalla Cicero lisäsi usein arvonimeen hallitsijan nimen tai kansallisuuden, vaikka pelkkä erisnimi todennäköisesti kertoisi roomalaiselle yläluokkaliselle, kenestä on kyse.¹⁰⁹ *Regina* on poikkeuksellinen, sillä se ei esiinny koskaan Ciceron kirjeenvaihdossa lukuun ottamatta Atticuksen kirjeiden *reginaa*, joka on arvonimen sijaan tai sen ohella pejoratiivinen lisänimi. Muualla Ciceron kirjallisessa tuotannossa *regina* esiintyy viisi kertaa: kolme kertaa hän viittaa jumalten kuningattareen Junoon, kerran tarinaan lyydialaisesta kuningattaresta ja kerran Aleksandrian kuninkaan puolisoon.¹¹⁰ Kolmen kuukauden aikana Cicero kirjoittaa ”kuningattaresta” enemmän kuin muualla hänen tuotannossaan yhteensä.

Cicero on hyvinkin voinut antaa *regina*-lisänimen vitsimielessä tuntemalleen henkilölle. Yksi vaihtoehto voisi olla Clodia Tertia, jonka aviomies oli Quintus Marcius Rex. Kirjeissään Cicero

¹⁰⁸ Suet. *Iul.* 52,1.

¹⁰⁹ Esimerkiksi *reges Armenii* (Cic. *Att.* 2,7,2); *Orodes regis Partorum filius* (Cic. *Att.* 5,18,1); *Artavasdes, rex Armenius* (Cic. *Fam.* 15,2,); *regis Armeniorum soror* (Cic. *Fam.* 15,3,1). Ks. Bellemore 2019, 78.

¹¹⁰ Cic. *Off.* 3,6,38; *Ver.* 2,5,184; *Dom.* 144; *Scaur.* 47.

käyttää miehestä nimeä Rex.¹¹¹ Regina voisi olla humoristinen lisänimi Clodia-vaimosta. Toisaalta ei ole varmuutta, oliko Clodia Tertia elossa vuonna 44 eaa.¹¹² Jane Bellemore on artikkelissaan *Who was Cicero's regina?* (2019) kyseenalaistanut Kleopatran nimenkantajana ja ehdottaa *reginaksi* Clodia Metelliä. Jotta Clodia olisi uskottava vaihtoehto, on syytä tarkastella lähemmin syitä sille, miksi Kleopatra on perinteisesti nähty Ciceron *reginana*.

Kleopatran matka Roomaan tapahtui vuonna 46 eaa., minkä osa antiikin historioitsijoista mainitsee. Suetonius kirjoittaa, että Caesar kutsui Kleopatran Roomaan ja jakoi hänelle kunnianosoituksia ja lahjoja ennen kuin Kleopatra lähti pois.¹¹³ Cassius Dion mukaan Kleopatra tuli miehensä kanssa Roomaan ja asuivat Caesarin luona Tiberin vastarannalla.¹¹⁴ Mikäli *regina* on Kleopatra, Ciceron kirjeet tukevat narratiivia, jossa kuningatar oli Roomassa keväällä 44 eaa. Caesarin murhan jälkeen hän oli Roomassa vielä kuukauden, jonka jälkeen hän poistui kaupungista, mutta oli kesäkuussa yhä Italiassa.

Lähteet eivät kerro, kauanko Kleopatran ensimmäinen valtiovierailu kesti. On mahdollista, että Kleopatra oli Roomassa yhtäjaksoisesti vuosina 46–44 eaa., mutten pidä sitä todennäköisenä. Kleopatra pääsi valtaan sisällissodan seurauksena ja oltuaan hallitsijana noin vuoden hän vieraili Roomassa. Tuossa ajassa hän ei mahdollisesti ehtinyt lujittaa valtaansa tarpeeksi. Kuningatar olisi jättänyt valtakuntansa, joka oli ollut jo kauan epävakaa, sijaishallitsijan käsiin pitkäksi aikaa.

Vuoden 44 eaa. kevät on yksityiskohtaisimmin tunnettu antiikin ajanjakso. Caesarin viimeisiä kuukausia, maaliskuun idusta ja sen seurauksia voidaan tarkastella lähes päivän tarkkuudella, paljolti Ciceron kirjeenvaihdon ansiosta. Lähteet eivät kuitenkaan kerro, oliko Kleopatra tuolloin Roomassa. Tiedon uupuminen ei tarkoita, etteikö kuningatar olisi ollut siellä, mutta erikoista kyllä yksikään tuon tai myöhemmän ajan auktori ei mainitse asiaa. Voisi olettaa, että Kleopatra olisi poistunut kotimaahansa mahdollisimman nopeasti, kun hänen vaikutusvaltaisin poliittinen liittolaisensa murhattiin. Ciceron kirjeistä muodostetun narratiivin mukaan Kleopatra kuitenkin viivytteli paluuta Italiassa seuraavat kolme kuukautta. En ole löytänyt muita lähteitä vahvistamaan tätä ja vaikuttaakin siltä, että se nojaa täysin Ciceron kirjeiden varaan.

¹¹¹ Cic. *Att.* 1,16,10 *bis*.

¹¹² Bellemore 2019, 80.

¹¹³ Suet. *Iul.* 52,2.

¹¹⁴ Cass. Dio. 43,27,3. Kleopatra saattoi vierailunsa aikana asua myös Clodian luona. Ks. Skinner 2011, 119–120.

Cicero mainitsee *reginan* yhteydessä Caesar-nimisen henkilön (*De regina velim atque etiam de Caesare illo*, Cic. *Att.* 14,20,2). Kirjeen henkilöt on tavallisesti tulkittu Kleopatraksi ja Kaisarioniksi, minkä vaikutus näkyy käänöksissä.¹¹⁵ Lähemmin tarkasteltuna Ciceron toivomuksessa on kaksi osaa: hän toivoo huhun reginasta olevan totta, ja samoin myös tuosta Caesarista. Lauseen voi jakaa osiksi: *de regina velim, atque etiam* ja *de Caesare illo*. Rakente *atque etiam* erottaa toiveet toisistaan ja Cicero on korostanut tätä eroa toistamalla *de*-preposition.¹¹⁶ Ciceron *Caesar ille* ei ole yhteydessä *reginaan* vaan kyseessä lienee muu Caesar-niminen henkilö.

Kyseessä saattaa hyvinkin olla Octavius, jonka Caesar testamentillaan adoptoi perijäkseen. Octavius oli tullut Roomaan ottoisänsä kuoleman jälkeen ja virallisti asemansa Caesarina toukokuun 6. päivänä. Octavius ryhtyi käyttämään itsestään nimeä Gaius Julius Caesar. Viisi päivää myöhemmin Cicero kirjoitti yllä mainitun kirjeen 14,20, jossa hän mainitsee *reginan* ja ”tuon Caesarin”. Hän oli osoittanut kiinnostuksensa Octaviukseen jo aikaisemmin. Huhtikuussa hän pohti, voisiko Octavius kerätä itselleen tukijoita ja voisiko hänen saapumisensa Roomaan vaikuttaa poliittiseen tilanteeseen.¹¹⁷ Hän uskoi myös, että Octavius ottaisi vastaan Caesarin perinnön, mikä johtaisi riitaan Marcus Antoniuksen kanssa.¹¹⁸ Uusi Caesar oli vielä niin tuore uutinen, että Cicero saattoi hyvinkin kirjottaa siitä sarkastiseen sävyyn.¹¹⁹

Ciceron kirjeiden Ammonius ja Sara ovat henkilöitä, joiden on tavallisesti nähty tukevan Kleopatran *reginan* nimenkantajana. Cicero mainitsee Ammoniuksen kuningattaren lupauksen takaajana. On ehdotettu, että Cicero tavoitteli aleksandrialaisia käsikirjoituksia, jotka Kleopatra lupasi toimittaa hänelle.¹²⁰ Ammonius oli toisaalta yleinen pohjoisafrikkalainen nimi.¹²¹ Ptolemaiolaisen hovin jäsenen sijaan kyseessä saattoi olla Gaius Avianius Hammonius, vapautettu, jota Cicero oli kehnut liiketoimissa luotettavaksi ja tunnolliseksi.¹²²

Kirjeen Cic. *Att.* 15,15 Sara on tuskin samainen Serapion, joka palveli Ptolemaiosta. Cicero on kuvannut molempia henkilöitä kirjeissään. Serapioniin hän tykästy suuresti ja kehui tätä oppineeksi (*doctus*) ja kunnolliseksi (*probus*) mieheksi.¹²³ Tämä eroaa suuresti siitä, mitä mieltä

¹¹⁵ ”Was Du mir von der Königin erzählst – ich wollte, es wäre wahr; ebenso das mit dem kleinen Caesar” (Kasten 1976); ”I hope it’s true about the Queen, and about that Caesar of hers too” (Shackleton Bailey 1967).

¹¹⁶ Ciceron kirjeiden *atque etiam* käytöstä *de*-preposition kanssa ks. Bellemore 2019, 86.

¹¹⁷ Cic. *Att.* 14,5,3.

¹¹⁸ Cic. *Att.* 14,10,3.

¹¹⁹ Bellemore 2019, 88.

¹²⁰ Roller 2010, 72.

¹²¹ Bellemore 2019, 75.

¹²² Cic. *Fam.* 13,21,2; 13,27,2.

¹²³ Cic. *Att.* 10,17,1: ”...et hercule hominem proba: nam et doctum et probum existimo.”

Cicero oli Sarasta (*nefarius, contumax*). Sara kuuluikin mahdollisesti Clodian palvelijoihin.¹²⁴ Mitään lopullista Ammoniuksen tai Saran henkilöllisyyksistä ei voi sanoa, sillä kummatkin nimet kaikkine variaatioineen ovat kovin yleisiä.

Pilkkanimi *regina* istuu hyvin Ciceron kirjeiden Clodialle, kun huomioidaan muut hänen lisänimensä: Βοῶπις, Quadrantaria Clytaemnestra, Palatina Medea. Nimet viittaavat aina kuningatarhahmoihin. Tällöin *regina* olisi temaattisesti suora jatke edellisen vuosikymmenen nimelle. Kirjoittaessaan ensimmäisen kerran *reginasta* kirjeessä 14,8 (*Reginae fuga mihi non molesta est*), Cicero nimeää Clodian heti seuraavassa lauseessa (*Clodia quid egerit scribas ad me velim*). Hänen tarkoituksenaan oli varmistaa, että Atticus oivaltaisi, kuka *regina* oli. Cicero oli kritisoinut Clodian, konsulin vaimon, sopimatonta käytöstä jo vuoden 60 eaa. kirjeessä¹²⁵ eikä hän katsonut hyvällä Clodian myöhempää asemaa varakkaana ja itsenäisenä leskenä.¹²⁶ Paheksunta Clodiaa kohtaan saattoi jäädä Ciceron ja Atticuksen väliseksi huulenheitoksi. Clodius oli kuollut kolme vuotta aikaisemmin eikä Cicerolla ollut syytä solvata Clodiaa avoimesti, kuten hän oli tehnyt puolustuspuheessaan *Pro Caelio*.

Huhti-toukokuun kirjeissä Cicero toivoi neljään otteeseen saavansa tietää *reginasta*. Hän pyysi Atticusta kirjoittamaan, mitä Clodia oli tehnyt. Toukokuun aikana huhut *reginasta* olivat haihtumassa ja kuukauden lopussa oli tapahtunut jotain, mikä kärjisti Ciceron suhtautumisen *reginaan*. Suhde riitautui eikä Cicero halunnut olla enää missään tekemisissä *reginan* kanssa. Lisäksi Cicero joutui todistelemaan Atticukselle oman kantansa.

Ajanjakson, jolloin Cicero kirjoitti *reginasta*, taustalla vaikutti Tullian kuolema helmikuussa 45 eaa. Se syöksi Ciceron vakavaan masennukseen ja hänen pyrkimyksensä oli ostaa sopiva puutarha, jonne hän rakentaisi tyttärelleen pyhäkön.¹²⁷ Pyhäkön rakentamisesta tuli pakkomielteelle Cicerolle, joka kirjoitti aiheesta helmikuusta heinäkuuhun. Kuukausien ajan hän epäröi ja harkitsi erilaisia vaihtoehtoja puutarhatontille. Kirjeessä mainitut huhut *reginasta* saattoivat

¹²⁴ Bellemore 2019, 91–92.

¹²⁵ Cic. Att. 2,1,5: ”Sed ego illam odi male consularem...”

¹²⁶ Bellemore 2019, 50–51.

¹²⁷ Cic. Att. 12,18,1.

liittyä kuulopuheeseen, jonka mukaan Clodia olisi myymässä Tiberin vastarannan puutarhaansa.¹²⁸ Cicero oli kiinnostunut tontista jo toukokuussa 45 eaa., muttei uskonut Clodian haluavan myydä sitä.¹²⁹ Tontin ostamisesta oli puhetta, mutta se ei johtanut mihinkään.¹³⁰ Heinäkuussa Cicero sai kuulla Caesarin suunnittelevan Tiberin virtauksen muokkaamista, mikä sai hänet luopumaan ajatuksesta ostaa tontti Tiberin läheltä.¹³¹ Seuraavana vuonna Caesarin kuoleman jälkeen Cicero kiinnostui jälleen asiasta. Bellemore ehdottaa, että Clodia oli tehnyt Cicerolle mahdollisesti tonttikauppaa koskevia lupauksia, joiden takaajana oli Ammonius.¹³² Kaupankäynti kuitenkin katkesi yhtäkkiä, minkä jälkeen Cicero koki voimakasta vastenmielisyyttä Tiberin vastarannan ylimielistä *reginaa* ja hänen katalaa palvelijaansa Saraa kohtaan. Cicero hylkäsi ajatuksen Tiberin varrella sijaitsevan puutarhan hankkimisesta.¹³³

Jos Kleopatran ja häneen liitettyjen henkilöiden (Ammonius, Sara, *Caesar ille*) välillä ei ole yhteyttä, kuinka vahvasti hänet voi liittää Ciceron kirjeiden *reginaan*? Kuinka läheisesti Cicero olisi ollut tekemisissä egyptiläisen kuningattaren kanssa? Kleopatra uupuu täysin maaliskuun iduksen tapahtumista kertovista historiallisista lähteistä, joissa puolestaan Caesarin leski Calpurnia puolestaan mainitaan useasti.¹³⁴ Tulkintaa Kleopatrasta *reginana* ei ole kyseenalaistettu yhtä perusteellisesti ennen Bellemoren artikkelia. Clodia on nimenkantajana varteenotettava vaihtoehto Kleopatralle.

¹²⁸ Bellemore 2019, 81. Cicero mainitsee Clodian puutarhatontin useasti *Pro Caelio* -puheessaan: Cic. *Cael.* 15,36; 16,38; 20,49.

¹²⁹ Cic. *Att.* 12,38a,2: ”*Clodiae sane placent, sed non puto esse venalis.*”

¹³⁰ Bellemore 2019, 81–82.

¹³¹ Cic. *Att.* 13,33a,1.

¹³² Bellemore 2019, 94.

¹³³ Bellemore 2019, 84.

¹³⁴ Bellemore 2019, 76.

2.3 Publius Clodius Pulcher

Vihamiehensä Publius Clodius Pulcherin pilkkanimistä Cicero suosii selvästi Pulhellusta (Cic. *Att.* 1,16,10; 2,1,4; 2,18,3; 2,22,1), mutta käyttää hänestä myös nimiä Appuleia *populi* (Cic. *Att.* 4,11,2) ja *sacerdos Bonae Deae* (Cic. *Att.* 2,4,2).

2.3.1 Appuleia populi

Nos hic voramus litteras cum homine mirifico (ita mehercule sentio) Dionysio, qui te omnisque vos salutat. "Οὐδὲν γλυχύτερον ἢ πάντ' εἰδέναι." Qua re ut homini curioso ita perscribe ad me quid primus dies, quid secundus, quid censores, quid Appius, quid illa populi Appuleia. (Cic. *Att.* 4,11,2)

Ahmin täällä kirjoja tuon hämmästyttävän miehen (olen tosissani, Hercules vieköön) Dionysiuksen kanssa. Hän lähettää terveisiä sinulle ja teille kaikille. "Ei ihannampaa kuin tietää kaikki." Kirjoita siis minulle, utelias kun olen, juurta jaksuen ensimmäisestä ja toisesta päivästä, censureista, Appiuksesta ja tuosta kansan Appuleiasta.

Kesäkuun 26. päivä 55 eaa. kirjeessä Cicero kirjoittaa Atticukselle. Hän pyytää Atticusta kertomaan yksityiskohtaisesti uusimmat juorut gladiaattorikisojen päiviltä. Muiden ohella Cicero pyytää uutisia "tuosta kansan Appuleiasta".

Kyseessä on pilkkanimi Clodiuksesta. Appuleia yhdistää Clodiuksen Lucius Appuleius Saturnukseen, joka oli vuosien 103 ja 100 eaa. kansantribuuni. Hän oli populistinen kansankiihottaja ja väkivallan lietsoja, joka löysi poliittisen liittolaisen Gaius Mariuksesta. Appuleius kohosi väkivaltaisen kuoleman vuoden 99 eaa. konsulinvaalien levottomuuksissa, jolloin hänet kivitettiin hengiltä.¹³⁵

Ciceron Appuleia *populi* on kuin jälleensyntynyt Lucius Appuleius Saturninus. Vaikutusvaltaiset roomalaiset tukivat Clodiusta, joka ajoi populistisia lakimuutoksia. Aggressiivinen toiminta yltyi katujengien väkivaltaan Roomassa ja lopulta kansankiihottaja Clodiuksen surmaan 52 eaa.

Kieliopillisesti feminiininen Appuleia pilkkaa nimenkantajansa miehisyyttä. Se on muistutus seitsemän vuoden takaisesta *Bona Dea* -skandaalista ja Clodiuksen transvestismistä. Appuleianimellä Cicero vitsailee Clodiuksen heikosta seksuaalimoraalista.

¹³⁵ Gaius Memmius, vaalien toinen suosikki, murhattiin Appuleiuksen liittolaisten toimesta. Tämä johti Appuleiuksen suosion romahtamiseen ja kuolemaan. Ks. App. *B. Civ.* 1,141–145.

2.3.2 Pulchellus

Surgit pulchellus puer, obicit mihi me ad Baias fuisse. Falsum, sed tamen. "Quid? Hoc simile est" inquam "quasi in aperto dicas fuisse?" "Quid" inquit "homini Arpinati cum aquis calidis?" "Narra" inquam "patrono tuo, qui Arpinatis aquas concupivit" (nosti enim Mari^anas). "Quousque" inquit "hunc regem feremus?" "Regem appellas" inquam, "cum Rex tui mentionem nullam fecerit?" – Ille autem Regis hereditatem spe devorarat. "Domum" inquit "emisti." "Putes" inquam "dicere "iudices emisti." (Cic. Att. 1,16,10)

Söpöläisemme nousi ylös ja soimasi minua siitä, että olin ollut Baiaessa. Se oli valetta, mutta vastasin silti: "Mitä? Sama kuin sanoisit minun olleen kielletyssä paikassa, niinkö?" "Mitä asiaa Arpinumin miehellä on kuumiin lähteisiin?" hän jatkoi. "Sano se asianajajallesi", minä napautin, "joka himoitsi Arpinumin miehen lähteitä" (tiedäthän Mariuksen tilalla olevat lähteet). Hän parahti: "Kauanko aiomme sietää tätä kuningasta?" Puhutko sinä kuninkaasta", minä vastasin, "kun Rex ei maininnut sinua sanallakaan testamentissaan?" (Mokoma oli törsännyt Rexin rahat.) "Ostit talon", hän tokaisi. Vastasin: "Voisi ajatella hänen tarkoittaneen, että ostin tuomarit."

Heinäkuussa 61 eaa. Cicero kirjoittaa Atticukselle senaatissa istunnossa tapahtuneesta sananvaihdosta Clodiuksen kanssa. Clodius, josta Cicero käyttää nimeä *pulchellus puer* ("söpöläinen"), väitti Ciceron viettäneen aikaa Baiaessa. Tästä syttyi sanaharkka, jossa kumpikin syytti toista korruptiosta. Tuomarien ostamisella Cicero vitsailee *Bona Dea* -oikeudenkäynnistä, jossa Crassus lahjoi enemmistön tuomareista.¹³⁶

Ac nunc quidem otium est, sed si paulo plus furor Pulchelli progredi posset, valde ego te istinc excitarem. Verum praeclare Metellus impedit et impedit. Quid quaeris? Est consul φιλόπατρις et, ut semper iudicavi, natura bonus. (Cic. Att. 2,1,4)

Tällä hetkellä onkin rauhallista, mutta jos "söpöläisemme" hulluus menisi vielä hiukan pidemmälle, joutuisin kyllä ponnekkaasti kutsumaan sinua sieltä. Mutta Metellus panee erinomaisesti hänelle kapuloita rattaisiin nyt ja vastakin. Sanalla sanoen hän on isänmaata rakastava konsuli ja – näin olen aina uskonut – luonteeltaan kunnollinen.

Kesäkuussa 60 eaa. Cicero kutsuu Clodiusta jälleen "söpöläiseksi". Nimi saattoi vakiintua ystävien kesken, kun he puhuivat Clodiuksesta.

Caesare valde liberaliter invitor in legationem illam, sibi ut sim legatus, atque etiam libera legatio voti causa datur. Sed haec et praesidi apud pudorem Pulchelli non habet satis et a fratris adventu me ablegat: illa et munitior est et non impedit quo minus adsim cum velim. (Cic. Att. 2,18,3)

¹³⁶ Samassa kirjeessä Cicero mainitsee epäilevänsä Crassusta röyhkeästä lahjonnasta. Ks. alaluku "2.14.3 Calvus".

Caesar on hyvin jalomielinen kutsuessaan minut tuohon legaatintoimeen, omaksi legaatikseen, ja lisäksi minulle tarjotaan vapaaehtoista lähettilään toimea lupauksen täyttämistä varten. Mutta tästä jälkimmäisestä ei ole riittävää turvaa, koska se on Söpöläisen säädyllisyyden varassa, ja lisäksi joutuisin lähtemään pois juuri, kun veljeni on saapumassa. Tuo edellinen on turvallisempi vaihtoehto eikä estä minua halutessani pysymästä täällä.

Vuotta myöhemmin, kesäkuussa 59 eaa., tilanne Roomassa oli muuttunut Ciceron kannalta epämiellyttäväksi. Clodiusta vastustanut Metellus kuoli yllättäen. Cicero murehti kirjeessään poliittisen vapauden kaipuusta ja omasta turvallisuudestaan. Caesar oli tarjonnut Cicerolle legaatintin virkaa, mutta hän ei kuitenkaan ottanut sitä vastaan.

Quam vellem Romae <esses>! Mansisses profecto si haec fore putassemus. Nam Pulchellum nostrum facillime teneremus aut certe quid esset facturus scire possemus. Nunc se res sic habet. Volitat, furit; nihil habet certi, <multa> multis denuntiat. (Cic. Att. 2,22,1)

Miten toivonkaan, että olisit Roomassa! Olisit taatusti jäänyt tänne, jos olisimme aavistaneet, että kävisi näin. Sillä meidän olisi hyvin helppo pitää Söpöläisemme ojennuksessa, tai ainakin voisimme tietää, mitä hänellä on mielessään. Tilanne on nyt seuraavanlainen: hän säntäilee sinne tänne raivoissaan, hänellä ei ole mitään varmaa päämäärää, ja hän uhkailee monia vaikka millä.

Cicero kirjoittaa loppukesällä 59 eaa. Rooman poliittisesta tilanteesta. Clodius oli arvaamattomuudessaan vaarallinen. Cicero uskoi, että yhdessä Atticuksen avulla hän voisi hillitä ”Söpöläisen” aiheuttamaa sekaannusta, mutta hän yliarvioi omat mahdollisuutensa vaikuttaa asiaan, koska keväällä hänet karkotettiin Roomasta.

Pulchellus on pejoratiivinen pilkkanimi, joka on johdettu Claudiusten sukuhaaran Pulcher-cognomenista.¹³⁷ Roomalaisessa nimijärjestelmässä *-ellus* ei ollut yleinen cognominan johdin, poikkeuksena Marcellus. Suffiksi *-ellus* oli diminutiivinen, mutta sillä oli myös hellyttävä sävy.¹³⁸ Diminutiivinen cognomen oli tavallisempi naisten nimistössä, jossa se oli yleensä hypokoristinen, toisesta nimestä johdettu lisänimi.¹³⁹

Pulchellus painotti Clodiuksen nuoruutta, sillä hän oli syntynyt 93 eaa. ja oli Ciceroa 13 vuotta nuorempi. Clodius oli myös perheensä kuopus. Pulchellus tekee pilaa Ciceron olemattomasta kiintymyksestä mieheen, joka toimi aktiivisesti Ciceroa ja (Ciceron silmin) Roomaa vastaan.

¹³⁷ Pulcher-nimen lisäksi oli myös muita kauneuteen viittaavia cognomeneita kuten *Bellus*, *Formosus* ja *Speciosus*. Ks. Kajanto 1965, 231. Diminutiivinen suffiksi *-ellus* on kovin tavallinen. Pulchelluksen feminiininen muoto Pulchella, ks. *CIL* X 4707.

¹³⁸ Leumann *et al.* 1963, 216.

¹³⁹ Kajanto 1965, 124.

Pilkkanimessä oli myös moraalinen puoli. Clodius oli tunkeutunut naisten *Bona Dea* -juhlaan 62 eaa. naisten vaatteisiin pukeutuneena.¹⁴⁰ Tammikuussa 61 eaa., kun skandaali oli tuore, Cicero kirjoittaa kahdessa kirjeessä Clodiuksen pukeutuneen naiseksi.¹⁴¹ Hän tarttuu jälleen aiheeseen vuoden 56 eaa. puheessaan *De haruspicum responso*, ja muistuttaa senaatin edessä Clodiuksen feminiinisestä luonteesta.¹⁴²

Clodius saa kirjeessä Cic. *Att.* 1,16 pilkkanimen *pulchellus puer* (”söpöläispoika”), joka voi viitata nuoriin seksiorjiin (*pueri delicati*).¹⁴³ Adjektiivi *pulchellus (puer)* vakiintui Ciceron ja Atticuksen välisessä kirjeenvaihdossa pilkkanimeksi Pulchellus.

2.3.3 sacerdos Bonae Deae

Clodius ergo, ut ais, ad Tigranem! Velim †sirpie† condicione; sed facile patior. Accommodatius enim nobis est ad liberam legationem tempus illud, cum et Quintus noster iam, ut speramus, in otio consederit et iste sacerdos Bonae deae cuius modi futurus sit sciemus. (Cic. *Att.* 2,4,2)

Clodius on siis sinun mukaasi lähdössä Tigraneen luo. Haluaisin itsekkin lähteä samoilla ehdoilla. Mutta en pane sitä pahakseni. Minulle näet sopii paremmin ryhtyä vapaaehtoiseksi lähettilääksi silloin, kun Quintuksemme on, kuten toivon, asettunut rauhalliseen elämään ja kun tiedämme, millaiseksi tuo Bona Dean pappi oikein osoittautuu.

Huhtikuussa 59 eaa. Cicero käyttää Clodiuksesta pilkkanimeä *sacerdos Bonae Deae*. Se viittaa parin vuoden takaiseen *Bona Dea* -skandaaliin, jossa naiseksi pukeutunut Clodius oli jäänyt kiinni tunkeuduttuaan vain Rooman naisille varattuun pyhään juhlaan. Cicero pilkkaa Clodiusta papittareksi, vestaaliksi, joka oli hyvien tapojen vastaisesti naiseksi naamioituneena tunkeutunut miehiltä kiellettyyn juhlaan.

Clodiuksen pilkkanimissä on yhtenäinen nimenkantajan seksuaalisuutta ja seksuaalimoraalia kyseenalaistava teema. Puheessaan *De domo sua* Cicero mainitsee, kuinka Clodiuksella oli tapana muuttaa käyttäytymistään sen mukaan, oliko hän naisten tai miesten seurassa.¹⁴⁴ Puheessa *Pro Sestio* Clodius esiintyy naisten juhlissa kitharaa soittavana soittotyttönä.¹⁴⁵ Ciceron mukaan

¹⁴⁰ Plutarkhos mainitsee Clodiuksen naamioituneen lyyraa soittavaksi naiseksi. Ks. Plut. *Caes.* 10. Clodiuksen naamioituminen naiseksi *Bona Dea* -menoissa on myös asetettu nykytutkimuksessa kyseenalaiseksi. Ks. Mulroy 1988, 167.

¹⁴¹ Cic. *Att.* 1,12,3; 1,13,3.

¹⁴² Cic. *Har. resp.* 21,22: ”P. Clodius a crocota, a mitra, a muliebribus soleis purpureisque fasceolis, a strophio, a psalterio, a flagitio, a stupro est factus repente popularis.”

¹⁴³ Butrica 2002, 510.

¹⁴⁴ Cic. *Dom.* 139: ”...contra fas et inter viros saepe mulier et inter mulieres vir fuisset...”

¹⁴⁵ Cic. *Sest.* 116: ”...qui in coetum mulierum pro psaltria adducitur...”

Clodiuksen luonteenomainen naisellisuus tuli ilmi tämän kuolemassa, sillä jos hän olisi ollut kunnan mies, Clodius olisi voinut selvitä elossa Via Appian kahakasta.¹⁴⁶ Fragmentaarisesti säilyneessä tekstissä *In Clodium et Curionem* Cicero halveksii Clodiuksen moraalista rappiota:

Credo, postquam speculum tibi adlatum est, longe te a pulchris abesse sensisti.
(Schol. Bob. fr. 25)

Teksti leikittelee Pulcher-cognomenilla: feminiininen Clodius on irvikuva kauniista naisesta, mutta hän on myös kaukana sukunsa kunniasta.

Roomalaisen yhteiskunnan moraalijärjestelmässä *mollitia*, miehuuteen kuulumaton pehmeys, oli pilkattu ja paheksuttu ominaisuus, joka nähtiin osana feminiinisiä miehiä. He keskittyivät liian paljon ulkonäköönsä, käyttivät parfyymiä, meikkasivat ja nyppivät karvojaan. *Mollitia* liitettiin pelkuruuteen ja passiiviseen homoseksuaalisuuteen, ja se oli merkki moraalisesta rappiosta.¹⁴⁷

Ciceron mukaan Clodiuksen aiheuttamassa *Bona Dea* -skandaalin ytimessä ei olisi ollutkaan aviorikos Caesarin vaimon Pompeian kanssa eikä rikos naisten pyhää juhlaa kohtaan. Sen keskiössä oli miehen perverssi halu olla nainen. Cicero piti huolen siitä, ettei asia päässyt unohtumaan. Hän kuvaili Clodiuksen luonnetta puheissaan ja käytti hänestä pilkkanimiä Appuleia, Pulchellus ja *sacerdos Bonae Deae*.¹⁴⁸ Miehisyyden kyseenalaistaminen ei Cicerolla jäänyt vain Clodiukseen. Gaius Verres tykkäsi maltalaisista naisten vaatteista.¹⁴⁹ Marcus Antonius nuoruudessaan pukeutui naisten vaatteisiin ansaitakseen elantonsa prostituutiolla.¹⁵⁰ Miesten feminiinisyys, transvestismi ja moraalinen rappio ovat teemoja, jotka esiintyvät Ciceron lisäksi monilla muilla auktoreilla.¹⁵¹

¹⁴⁶ Cic. *Mil.* 55: ”*Quia non semper viator a latrone, non numquam etiam latro a viatore occiditur; quia, quamquam paratus in imparatos Clodius, tamen mulier inciderat in viros.*”

¹⁴⁷ Icks 2017, 66; Raggi 2017, 39.

¹⁴⁸ Campanile 2017, 55.

¹⁴⁹ Cic. *Verr.* 2,5,103.

¹⁵⁰ Cic. *Phil.* 2,55.

¹⁵¹ Cass. Dio. 57,15,1; Chrys. Dio. 21,6–7; Gell. 6,12,1–7; Juv. 2,65–68; Quint. *Inst.* 5,9,14; Sen. *Epist.* 47,7; 122,7; Suet. *Nero* 28; Tac. *Ann.* 15,37.

2.4 canes Clodiani

2.4.1 Athenio

Quanto magis vidi ex tuis litteris quam ex illius sermone quid ageretur, de rumitatione cottidiana, de cogitatione Publi, de lituis Βοώπιδος, de signifero Athenione, de litteris missis ad Gnaeum, de Theophanis Memmique sermone! (Cic. *Att.* 2,12,2. Ks. alaluku ”2.2.1 Βοῶπις”)

Ciceron kirjeessä Sextus Cloelius on Athenio *signifer*, Publiuksen joukkojen lipunkantaja. Cicero yhdistää Cloeliuksen Sisilian toisen orjakapinan (104–100 eaa.) samannimiseen johtajaan, kilikialaistaustaiseen Athenioniin. Athenio voi myös viitata *gens Cloelia* -suvun suosimaan Siculus-lisänimeen, joka oli mahdollisesti myös Sextuksen *cognomen*.¹⁵² Toisaalta on ehdotettu, ettei Athenio olisi lainkaan pilkkanimi vaan Cloeliuksen *cognomen*.¹⁵³

Sextus Cloelius kuului Publius Clodius Pulcherin lähipiiriin ja ajoi aktiivisesti hänen politiikkaansa. Hänet tunnetaan useista kyseenalaisista toimista. Hän johti Clodiuksen kannattajia katuväkivaltaan Roomassa, ja saartoi Pompeiuksen kotia estääkseen tätä osallistumasta politiikkaan. Cloeliusta syytettiin myös Clodiuksen kuoleman jälkeisistä mellakoista ja Curia-rakennuksen polttamisesta, minkä vuoksi hänet ajettiin maanpakoon 52 eaa.

Cloelius on nähty joskus vapautettuna, joskus plebeijinä mutta nykyään myös yläluokkalaisena. Sosiaalisen aseman epävarmuus johtuu hänen nimensä epävarmuudesta. Käsikirjoitusperinteessä Sextuksen *gentilicium* oli Clodius, minkä vuoksi hänet laskettiin Publius Clodiuksen Pulcherin vapautetuksi. Shackleton Baileyn tulkinnan mukaan kyseessä olisi käsikirjoitusperinteessä syntynyt korruptio, jonka vuoksi nimestä *Cloelius* tuli *Clodius*.¹⁵⁴ Kyseessä ei olisikaan vapautettu vaan Cloeliusten suvun jäsen, jonka avulla Clodius sai poliittista kannatusta *tribus Collina* -heimolta.¹⁵⁵ Cicero itse kutsuu Cloeliusta Clodiuksen alhaiseksi ystäväksi (*amicus humilior*), mikä voisi puolestaan viitata alempaan yhteiskuntaluokkaan.¹⁵⁶

¹⁵² Shackleton Bailey 1965, 376. Shackleton Bailey huomauttaa, että mahdollisesta lisänimestä huolimatta Sextus Cloeliuksella tuskin oli sisilialaisia juuria.

¹⁵³ Flambard 1975, 239–240.

¹⁵⁴ Shackleton Bailey 1960, 41–42. Tutkijoiden parissa ei vallitse yksimielisyyttä Cloelius-nimestä. Sextukselle on ehdotettu muitakin nimiä kuten Sextus Clodius Damio ja Sextus Clodius Phormio. Ks. Loposzko 1989, 502.

¹⁵⁵ Rowland 1967, 45.

¹⁵⁶ Cic. *Att.* 14,13b,3.

Cicero yhdisti Cloeliuksen vahvasti Clodiukseen. Hän oli Clodiuksen *minister aut dux seditio-*
*nis*¹⁵⁷, *canis Clodianus*¹⁵⁸, *unus ex suis satellitibus*¹⁵⁹, *scriptor legum tuarum*¹⁶⁰ [Clodii]. Pu-
heissaan Cicero käytti Cloeliusta vastaan vahvaa kieltä. Cloelius oli ahne varas, jolla oli erittäin
heikko seksuaalimoraali, ja joka uhkasi Roomaa nälällä, ryöstelyllä, tuhopoltoilla ja mur-
hilla.¹⁶¹ Kirjeenvaihdossa Atticuksen kanssa Cicero suhtautuu Cloeliukseen neutraalimmin.
Hän mainitsee Cloeliuksen useasti ja käyttää hänestä pilkkanimeä Athenio.

Nimellä ei välttämättä ole yhteyttä Sextus Cloeliuksen etnisyyteen tai hänen sukunsa li-
sänimeen.¹⁶² Athenio voisi olla sarkastinen pilkkanimi, joka korostaisi Cloeliuksen ja Clodiuk-
sen välisestä suhteesta. Orjakapinassa Athenion hallitsi pienempää kapinallisjoukkoa, kun taas
orjien kuninkaaksi nostama Salvius johti suurempaa, noin 30 000 miehen vahvuista armeijaa.¹⁶³
Näistä kahdesta Athenion oli selvästi mitättömämpi johtaja ja orjakuninkaansa alainen. Cloe-
lius hallitsi miesjoukkiota, joka saattoi koostua paljolti orjista.¹⁶⁴ Athenio voi hyvinkin viitata
Cloeliuksen statukseen Clodiuksen miespalvelijana tai jopa orjana. Cloelius oli vain yksi Clo-
diuksen koirista. Täten Cicero viittaa epäsuorasti Clodiukseen kapinallisena orjien kuninkaana.

2.4.2 filiola Curionis

Nam cum dies venisset rogationi ex senatus consulto ferendae, concursabant
barbatuli iuvenes, totus ille grex Catilinae duce filiola Curionis, et populum ut
antiquaret rogabant. (Cic. Att. 1,14,5)

Kun tuli päivä, jolloin ehdotus piti esittää kansankokoukselle senaatin päätöksen
mukaisesti, pujopartaisia nulikoita joukoittain ja koko Catilinan jengi Curio-neiti-
sen johdolla kokoontuivat ja pyysivät, että ehdotus hylättäisiin.

Cicero välittää helmikuun kirjeessä uutisia Roomasta: Yhteiskuntarauhaa häiritsevä ”Catilinan
jengi”, jota ohjasi *filiola Curionis*, ”Curion tyttönen”, oli räyhäämällä pyrkinyt estämään se-
naatin päätöksenteon. *Filiola Curionis* -pilkkanimi viittaa Gaius Scribonius Curioon, joka oli
nuorta sukupolvea, yksi ”pujopartaisista nulikoista” (*barbatuli iuvenes*), jotka tukivat kansan-

¹⁵⁷ Cic. Cael. 78.

¹⁵⁸ Cic. Pis. 23.

¹⁵⁹ Cic. Mil. 90.

¹⁶⁰ Cic. Dom. 83.

¹⁶¹ Cic. Cael. 78; Cic. Dom. 25–26; 47; 83; Cic. Har. resp. 11; Cic. Pis. 8; Corbeill 1996, 116.

¹⁶² Damon 1992, 228–229.

¹⁶³ Diod. Sic. 36,5.7.

¹⁶⁴ Shackleton Bailey 1965, 376.

kiihottaja Clodiusta. Samoin teki myös Curion isä, joka puolusti Clodiusta *Bona Dea* -skandaalin oikeudenkäynnissä.¹⁶⁵ Curio nuorempi oli isänsä kanssa Clodiuksen kannattaja, mikä sai Ciceron hyökkäämään häntä kohtaan haukkumalla tätä tyttömäiseksi.

2.4.3 grex Catilinae

Nam cum dies venisset rogationi ex senatus consulto ferendae, concursabant barbatuli iuvenes, totus ille grex Catilinae duce filiola Curionis, et populum ut antiquaret rogabant. (Cic. Att. 1,14,5. Ks. alaluku ”2.4.2 filiola Curionis”)

Cicero puhuu vuoden 61 eaa. helmikuun kirjeessä pujopartaisista nuorukaisista, ”Catilinan jengistä”, jotka aiheuttivat häiriötä Roomassa, kun senaatin pyynnöstä lakiesitys olisi esitetty kansankokoukselle. On ehdotettu, että moni hyvistä suvuista peräisin olleista nuorukaisista olisi hylännyt Ciceron ajaman politiikan ja ryhtynyt tukemaan Clodiusta ja tämän aggressiivista politiikkaa. Tämä olisi kärjistänyt Ciceron ja muiden konservatiivisten senaattorien asenteet Clodiusta kohtaan. Nuoret ”Catilinan jengiläiset” erosivat kuitenkin katuväkivaltaa käyttäneistä puolisoitilaallisista joukoista, joita Clodius ja Milo käyttivät politiikkansa jatkeina seuraavalla vuosikymmenellä.¹⁶⁶

2.4.4 Publi Clodi canis

Gavius est quidam, cui cum praefecturam detulisset Bruti rogatu multa et dixit et fecit cum quadam mea contumelia, P. Clodi canis. (Cic. Att. 6,3,6)

Kun olin Brutuksen pyynnöstä tarjonnut eräälle Gaviukselle prefektin virkaa, hän loukkasi minua paljon sanoillaan ja teoillaan; hän on noita Publius Clodiuksen hurttia.

Kilikian maaherrana toimiessaan Cicero oli kesällä 50 eaa. Brutuksen toiveesta tarjonnut prefektin virkaa eräälle Gavius-nimiselle miehelle. Tämä oli kuitenkin solvannut Ciceroa, minkä vuoksi Cicero arvioi henkilön olleen yksi Clodiuksen hurtista. Kyseessä voi olla samainen Gavius, jonka Cicero mainitsee saman vuoden keväällä. Tämä muuten tuntematon Gavius oli hoitamassa Brutuksen asioita Kappadokiassa.¹⁶⁷

Ciceroa solvannut mies saattoi olla jo edesmenneen Clodiuksen kannattajia. Toisaalta Cicero saattoi heittää huonokäytöksen miehen samaan ”Catilinan jengiin” pujopartaisten nulikoiden kanssa. Miehen solvaaminen Clodiuksen räyhäävänä rakkina tuo esiin Ciceron vihan kuollutta

¹⁶⁵ Cic. Att. 1,16,1.

¹⁶⁶ Lintott 1967, 160.

¹⁶⁷ Cic. Att. 6,1,4.

kansankiihottajaa kohtaan, mihin voi sisältyä myös vanhemmalle sukupolvelle luonteva nuorison paheksunta.

2.5 Theofanes

Theofanes oli kotoisin Mytileneeltä Lesboksen saarelta. Hän oli paikallinen valtiomies ja yksi kaupunkinsa vaikutusvaltaisimpia ihmisiä. Theofaneen ansiosta Pompeius palautti Mytileneelle sen vapauden.¹⁶⁸ Hänestä tuli Pompeiuksen hyvä ystävä, sai tältä Rooman kansalaisuuden 62 eaa., ja omaksui latinalaisen nimen Gnaeus Pompeius Theophanes.¹⁶⁹ Hän seurasi Pompeiusta idän sotaretkillä ja kirjoitti ystävänsä suurista saavutuksista. Theofaneen teos tunnettiin Roomassa saakka ja Cicero viittaa siihen vuoden 62 eaa. puolustuspuheessaan *Pro Archia*.¹⁷⁰

Theofanes esiintyy omalla nimellään kahdeksan kertaa Ciceron kirjeissä Atticukselle¹⁷¹, mutta Cicero käyttää hänestä myös lisänimiä Graecus (Cic. *Att.* 5,11,3) ja Mytilenaeus (Cic. *Att.* 7,7,6).

2.5.1 Graecus

Pompeius mihi quoque videbatur, quod scribis Varronem dicere, in Hispaniam certe iturus. Id ego minime probabam; qui quidem Theophani facile persuasi nihil esse melius quam illud nusquam discedere. Ergo Graecus incumbet; valet autem auctoritas eius apud illum plurimum. (Cic. *Att.* 5,11,3)

Minustakin tuntuu, että Pompeius on varmasti aikeissa mennä Hispaniaan, kuten kirjoitat Varron sanovan. Minä en pidä siitä ollenkaan, ja Theofaneen vakuutin helposti siitä, että parasta on olla lähtemättä mihinkään. Tämä kreikkalainen siis aikoo painostaa Pompeiusta, ja hänen sanansa merkitsee tälle todella paljon.

Heinäkuussa 51 eaa. kirjoittamassaan kirjeessä Cicero mainitsee, että Theofanes kykenisi vakuuttamaan Pompeiuksen unohtamaan ajatuksen Hispaniaan lähtemisestä, joka hänellä oli huhujen mukaan suunnitteilla. Cicero mainitsee Theofaneen nimeltä, mutta seuraavaksi käyttää hänestä lisänimeä Graecus, ”Kreikkalainen”. Lisänimi on sellaisenaan neutraali. Onkin syytä tarkastella Ciceron teksteissä esiintyviä vihjeitä hänen asenteistaan kreikkalaisia ja kreikkalaista kulttuuria kohtaan, mikä paljastaisi sen, onko nimi lempi- vai pilkkanimi.

Puheissaan Cicero joko ylistää tai solvaa kreikkalaisia. Oikeuspuheessaan *In Verrem* hän kehuu Sisilian kreikkalaisia: toisin kuin yleensä laiskat ja mukavuudenhaluiset kreikkalaiset, hyveiltään sisilialaiset ovat lähes vanhojen hyvien aikojen roomalaisten veroisia.¹⁷² Lucius Valerius

¹⁶⁸ Vell. 2,18; Plut. *Pomp.* 42.

¹⁶⁹ *IG* XII,2,150.

¹⁷⁰ Cicero kutsuu Theofanesta Pompeiuksen historiankirjoittajana, *scriptor rerum suarum* (Cic. *Arch.* 24).

¹⁷¹ Cic. *Att.* 2,5,1; 2,12,2; 2,17,3; 5,11,3; 8,12,5; 9,1,3; 9,11,3; 15,19,1.

¹⁷² Cic. *Verr.* 2,2,7.

Flaccuksen tapauksessa Cicero puolusti päämiestään solvaamalla syyttäjän kreikkalaisia todistajia: kirjallisista ja tieteellisistä saavutuksistaan ja miellyttävästä kielestään huolimatta kreikkalaiset eivät oikeudenkäynnin todistajina ole tunnollisia eivätkä rehellisiä.¹⁷³ Puolustaessaan Archiasta, antiokialaista runoilijaa, Cicero myöntää heti puheen alussa olevansa hänelle suuressa kiitollisuudenvelassa, sillä runoilija ohjasi nuoren Ciceron kohti kreikan opintoja.¹⁷⁴ Gaius Rabirius Postumusta puolustaessaan Cicero solvasi sekä kreikkalaisten järjettömyyttä että aleksandrialaisia todistajia, joiden kotikaupunki on kaikenlaisen ilveilyn syntypaikka.¹⁷⁵ *Pro Milone* -puheessaan Cicero kirjoittaa, että Clodiuksen mukana oli aina kreikkalaista roska-väkeä (*comites Graeculi*).¹⁷⁶ Ciceron puheet, joiden taustalla vaikuttivat ajan olot ja Ciceron omat poliittiset tavoitteet, tuskin kuitenkaan paljastavat hänen aitoja henkilökohtaisia asenteitaan kreikkalaisia kohtaan.¹⁷⁷

Muissa teoksissaan hän mainitsee usein kreikkalaisen kulttuurin. Puhujan tulee kaunopuheisuudessaan olla varovainen, ettei vaikuta kuulijoidensa korvissa liian kreikkalaiselta.¹⁷⁸ Ciceron mukaan totuus ei kiinnosta kreikkalaisia yhtä paljon kuin turhamainen argumentointitaito ja hänestä Platonkin osoittautui sellaiseksi nauraessaan sofistille (*oratores*).¹⁷⁹ Tällaisista aitoskreikkalaisista Cicero käyttää pilkkanimeä Graeculus, joka esiintyy toistuvasti hänen teoksissaan.¹⁸⁰ Se on pejoratiivisempi kuin Graecus, jota Cicero käyttää myös roomalaisista aina pilkkaavaan sävyyn. Erästä Albuciusta Cicero kutsuu Graecukseksi, sillä hän Ateenassa ollessaan oli omaksunut kreikkalaisuuden liiankin avoimesti.¹⁸¹ Itsekin Cicero, joka oli muita etevämpi filhelleeni¹⁸², oli kokenut tarpeelliseksi puolustella omaa intoaan kreikkalaista kulttuuria kohtaan.¹⁸³

Kirjeenvaihto tarjoaa Ciceron asenteista mielestäni intiimeimmän kuvan. Hän kirjoittaa 59 eaa. veljelleen Quintukselle Aasian provinssin asukkaiden olevan korkeasti sivistyneitä.¹⁸⁴ Hän kuitenkin varoittaa, että vain hyvin harva heistä on vanhan Kreikan arvoinen: Rooman vallan alla

¹⁷³ Cic. *Flacc.* 9: ”*testimoniorum religionem et fidem numquam ista natio coluit...*”

¹⁷⁴ Cic. *Arch.* 1.

¹⁷⁵ Cic. *Rab. Post.* 35–36.

¹⁷⁶ Cic. *Mil.* 21.

¹⁷⁷ Guite 1962, 144.

¹⁷⁸ Cic. *De orat.* 1,51,221.

¹⁷⁹ Cic. *De orat.* 1,11,47. Ks. myös Guite 1962, 152.

¹⁸⁰ Cic. *De orat.* 1,11,47; 1,22,102; 1,51,221; Cic. *Flacc.* 23; Cic. *Mil.* 21; Cic. *P. red. in sen.* 14; Cic. *Pis.* 29; Cic. *Tusc.* 1,86.

¹⁸¹ Cic. *Fin.* 1,9.

¹⁸² Cic. *Att.* 1,15,1: ”...*praeter ceteros φιλέλληνας...*”

¹⁸³ Cic. *Att.* 1,8,2.

¹⁸⁴ Cic. *Ad Q. fr.* 1,1,6.

kreikkalaisista on tullut petollisia, kevytmielisiä imartelijoita.¹⁸⁵ Samassa kirjeessä Cicero myöntää olevansa kaikissa saavutuksissaan velkaa kreikkalaiselle kirjallisuudelle ja oppineisuudelle, mikä tuo mieleen *Pro Archia* -puheen alun.¹⁸⁶ Sisällissodan sytyttyä Cicero mainitsee kirjeessään Atticukselle Dionysios-nimisen vapautetun, joka oli kriisin takia hylännyt Ciceron perheen. Vaikka hän piti Dionysiosta oppineena miehenä ja ystävänä, ei hän olisi enempää odottanutkaan kreikkalaisilta.¹⁸⁷

Vaikka Rooma oli alistanut Kreikan, kreikkalaisen kulttuurin saavutukset olivat ylivertaisia. Se varmasti aiheutti hämmennystä roomalaisten oppineiden keskuudessa. Kuinka kohdella orjakkansaa ja sen kulttuuria? Cicero tunnusti kreikkalaisen kulttuurin merkityksen samalla kun hän kohteli kreikkalaisia ylimielisesti halveksuen.¹⁸⁸ Graecus on etninen pilkkanimi Theofaneesta. Huolimatta kaikesta oppineisuudestaan ja ystävyysuhteistaan roomalaisen yläluokan kanssa hän säilyi Ciceron silmissä kreikkalaisena, esimerkkinä alistetun kansan korkeasti koulutetusta miehestä, joka ei voisi koskaan saavuttaa samanlaista arvostusta kuin roomalainen.

Graecus saattaa viestiä myös Pompeiuksen halveksinnasta. Pompeius nähdään usein roomalaisena, joka keräsi seuraajia alemmista yhteiskuntaluokista, koska yläluokka ylenkatsoi häntä.¹⁸⁹ Roomalaisen ja ulkomaalaisen välisessä ystävyudessa (*hospitium*) ulkomaalainen oli myöhäis-tasavallan aikaan oletetusti alistetussa asemassa.¹⁹⁰ Osa hänen seuraajistaan oli luottohenkilöitä, jotka olivat neuvonpidossa tasavertaisia Pompeiuksen kanssa.¹⁹¹ Theofanes oli tällainen, mutta myös läheinen ystävä ja henkilökohtainen historiankirjoittaja.¹⁹² Usein ulkomaalaiset klientit olivat sotapäälliköille merkittävämpiä kuin roomalaiset, joiden ystävyysuhde saattoi katketa, kun yhteinen poliittinen päämäärä saavutettiin.¹⁹³ Ulkomaalaiset luotetut ylläpitivät suhdetta roomalaiseen kauemmin ja saivat vastineeksi häneltä vaikutusvaltaa. Theofaneella oli huomattava vaikutusvalta Pompeiuksen päätöksentekoon.¹⁹⁴ Plutarkhoksen mukaan Theofanes aiheutti lopulta Pompeiuksen kuoleman: Farsaloksen taistelun jälkeen Theofanes suostutteli hänet pakenemaan Aleksandriaan, jossa Ptolemaioksen hovi vastaanottaisi hänet.¹⁹⁵

¹⁸⁵ *Ibid.*, 1,1,16.

¹⁸⁶ *Ibid.*, 1,1,28.

¹⁸⁷ *Cic. Att.* 7,18,3:

¹⁸⁸ Guite 1962, 158.

¹⁸⁹ Gold 1985, 315.

¹⁹⁰ *Ibid.*, 314.

¹⁹¹ *Ibid.*, 319.

¹⁹² *Ibid.*, 312.

¹⁹³ *Ibid.*, 315.

¹⁹⁴ *Cic. Att.* 9,1,3; 9,11,3; Gold 1985, 319.

¹⁹⁵ *Plut. Pomp.* 76.

Theofaneen vahva ystävyysuhde Pompeiukseen ei ollut salaisuus. Cicero pyysi aikaisemmassa kirjeessään (Cic. Att. 2,17) Atticusta kalastelemaan Theofaneelta Pompeiuksen mielialaa.¹⁹⁶ Cicero oli varma, että Theofanes pystyisi vaikuttamaan Pompeiukseen (*valet autem auctoritas eius apud illum plurimum*).

2.5.2 Mytilenaesus

Quid ergo? Exercitum retinentis cum legis dies transierit rationem haberi placet? Mihi vero ne absentis quidem; sed cum id datum est, illud una datus est. Annorum autem decem imperium et ita latum <placet>? Placet igitur etiam me expulsus et agrum Campanum perisse et adoptatum patricium a plebeio, Gaditanum a Mytilenaeo, et Labieni divitiae et Mamurrae placent et Balbi horti et Tusculanum. (Cic. Att. 7,7,6)

Entä onko paikallaan, että virkaa saa hakea sellainen komentaja, joka pitää kiinni sotajoukostaan laissa säädetyn määräpäivän jälkeen? Minun mielestäni ei edes pois-
saolevana. Mutta kun annettiin tuo yksi myönnytys, annettiin toinenkin. Entä voi-
daanko hyväksyä kymmenen vuoden mittainen komentajuus ja tapa, jolla se vietiin
läpi? Hyväksyttävää on siis myös, että minut karkotettiin, että Campanian maa me-
netettiin, ja että plebeiji adoptoi patriisin ja mytileneläinen gadeslaisen. Hyväksyt-
täviä ovat niin ikään Labienuksen ja Mamuran rikkouden, sekä Balbusen puutar-
hahuvilat ja Tusculumin-huvila.

Sisällissodan uhatessa Roomaa talvella 50 eaa. Cicero kritisoi lähihistorian tapahtumia, jotka kertovat korruptiosta, moraalisesta kriisistä ja tasavallan murenemisestä. Hän kirjoittaa Clodiukselta, joka adoptoinnilla alennettiin rahvaan joukkoon, ja gadeslaisesta, jonka mytileneläinen adoptoi. Kyseessä on Lucius Cornelius Balbus, jonka Theofanes adoptoi 62 eaa.¹⁹⁷ Rooman sisällissodassa Balbus tuki Pompeiusta, joka soti Hispaniassa Sertoriusta vastaan. Palveluksistaan tasavaltaa kohtaan hänet palkittiin 72 eaa. Rooman kansalaisuudella. Balbus oli varakkaana hispanialaisena noussut merkittävään asemaan Roomassa. Hän oli ollut Pompeiuksen klientti ja toimi Caesarin joukoissa teknillisen sotaväenosaston johtajana (*praefectus fabrum*).

Hänen varallisuutensa, vaikutusvaltansa ja suhteensa Caesariin ja Pompeiukseen synnyttivät vihollisia Roomassa. Vuonna 56 eaa. Balbusta vastaan nostettiin syyte ja hänen kansalaisstatuksensa oikeudellisuus kyseenalaistettiin. Crassuksen ja Pompeiuksen ohella myös Cicero puolusti Balbusta. Puheessaan *Pro Balbo* hän mainitsee, että Balbusen adoptiota kritisoitiin,

¹⁹⁶ Ks. alaluku ”2.1.1 Arabarches”.

¹⁹⁷ Gold 1985, 323. Adoption seurauksena hänestä käytettiin mahdollisesti nimeä Lucius Cornelius Balbus Theophanes, ks. Hist. Aug. Max. Balb. 7.

vaikka se oli täysin puolustettavissa: sen avulla Balbus pääsi käsiksi hänelle kuuluvaan perintöön.¹⁹⁸

Balbusen adoptoinnin taustalla saattoi olla muita motiiveja kuin perittävä omaisuus. Theofanes kuului Pompeiuksen lähipiiriin ja Balbus oli Caesarin klientti. Adoption taustalla saattoi vaikuttaa muutamaa vuotta myöhemmin muodostettu Pompeiuksen, Crassuksen ja Caesarin triumviraatti.¹⁹⁹ Ciceron suhtautuminen Balbusen adoptioon oli saattanut kuudessa vuodessa muuttua. Toisaalta julkista puheesta eivät välttämättä välity Ciceron omat mielipiteet, joista hän uskalsi yksityisessä kirjeenvaihdossa kirjoittaa Atticukselle.

Mytilenaeus on Graecuksen tavoin etninen pilkkanimi, joka heijastaa Ciceron negatiivisia asenteita Kreikkaa ja kreikkalaisuutta kohtaan. Rooman vielä ollessa nuori Mytilenessä vaikutti suuret runoilijat Sapfo ja Alkaios sekä Kreikan seitsemästä viisaasta valtiomies Pittakos.

Mytilene ilmestyi Rooman historiaan Antiokhos III:ta vastaan käydyssä sodassa, jossa Mytilene avusti Roomaa sotalaivoilla.²⁰⁰ Kaupunki säilytti vapautensa tukiessaan Rooman laajenemista, mutta asettui Rooman vihollisen puolelle ensimmäisessä sodassa Mithridatesta vastaan. Mytilene osallistui 88 eaa. roomalaisten kansanmurhaan luovuttamalla kaupungissa olleet roomalaiset, mukaan lukien sotapäällikkö Manlius Aquiliuksen, Mithridateelle.²⁰¹ Sodan päättyessä Mytilene oli ainoa Aasian kaupunki, joka ei ollut laskenut aseitaan. Roomalaiset valtasivat kaupungin rynnäköllä ja ryöstivät sen.²⁰² Mytilene oli tehnyt täyskäännöksen suhteessaan Roomaan. Mikä pahempaa, kaupunki oli petollisesti luovuttanut roomalaisia teloitettavaksi, mikä synnytti roomalaisissa pitkän vihan Mytileneä kohtaan.²⁰³ Cicero oli nuori aikuinen sodan sytyessä ja muisti varmasti roomalaisten lahtauksen vielä 38 vuotta myöhemmin, kun hän nimitti Theofanesta Mytilenaekseksi. Theofanes oli alistetun ja petollisen kansan jäsen.

¹⁹⁸ Cic. *Balb.* 57: ”...per quam Cornelius nihil est praeterquam propinquorum suorum hereditates adsecutus.” Adoption motiivina oli oikeus perintöön, mutta Ciceron maininta siitä jää epäselväksi. Ks. Santangelo 2018, 136.

¹⁹⁹ Gold 1985, 324.

²⁰⁰ Liv. 37,12,5.

²⁰¹ Diod. Sic. 37,27; Vell. 2,18.

²⁰² Liv. *Perioch.* 89.

²⁰³ Pawlak 2020, 174.

2.6 Lucius Cornelius Balbus maior

2.6.1 Atypus

Ac vereor ne iste iam auctionem nullam faciat, sed ludis factis Atypo subsidio currat, ne talis vir ἀλογηθῆ. Sed μελήσει. (Cic. Att. 12,3,2)

Pelkäänpä, ettei hän nyt järjestä lainkaan mitään huutokauppaa, vaan hän ryntää Änkyttäjän luokse heti kisojen jälkeen, jottei kaltaisensa mies jäisi aivan sanattomaksi. Mutta katsotaan.

Atypus on Ciceron lisänimi Lucius Cornelius Balbus vanhemmasta. Se leikittelee *cognomenista* Balbus. *Atypus* (ἄτυπος) ja *balbus* tarkoittavat molemmat änkyttäjää.²⁰⁴ Ei ole varmaa, onko kyseessä pejoratiivinen pilkkanimi vai tuttavallinen lempinimi. Usein roomalainen *cognomen*, kuten Caecus, Paetus, Crassus, kuulostaa vähättelevältä tai jopa pilkkaavalta. Lisänimen sävyistä voi tehdä päätelmiä, kun tarkastelee Ciceron ja Balbusen suhdetta.

Lisänimi Atypus esiintyy vuoden 46 eaa. kirjeessä, mutta Cicero oli ollut toistuvasti Balbusen kanssa tekemisissä jo vuosien ajan. Hispanialaistaustainen Balbus oli Caesarin läheinen ystävä. Hän edusti Caesaria Roomassa ja toimi tiedonvälittäjänä tämän sotiessa Galliassa. Balbusen merkitys Caesarin äänitorvena korostui erityisesti sisällissodan aikana. Hän kävi tiivistä kirjeenvaihtoa Ciceron kanssa, minkä Cicero mainitsee toistuvasti Atticukselle.²⁰⁵ Balbus oli osana Ciceron sosiaalista verkostoa Roomassa. Säännöllinen yhteydenpito ei välttämättä kerro heidän ystävyysuhteestaan vaan pikemminkin roomalaisen politiikan käytännöistä.

Roomalaiset poliitikot hyödynsivät toistuvasti kolmansia osapuolia tiedonvälittäjinä, kun he pyrkivät ylläpitämään sosiaalista verkostoaan. Tehokas verkosto vaati ystäviä, joilla puolestaan oli yhteyksiä muihin. Verkostoa tuli jatkuvasti ylläpitää olemalla yhteydessä sen henkilöihin.²⁰⁶ Hyvänä esimerkkinä tästä on Cicero. Kun hän yritti saada selville Pompeiuksen tai Caesarin aikomuksia, Ciceron sosiaalinen verkosto osoittautui välttämättömäksi ja sen oleellinen osa oli

²⁰⁴ Vaikka sanat tarkoittavat änkyttäjää, ne eivät vastaa täysin toisiaan. Ks. Shackleton Bailey 1966, 302; Gell. 4,2,5: ”*balbus autem, inquit, et atypus vitiosi magis quam morborum sunt.*”; Dig. 21,1,10,5; ”*Quaesitum est, an balbus et blaesus et atypus isque qui tardius loquitur.*”

²⁰⁵ Cic. *Ad Q. fr.* 2,10,4; 3,1,9; Cic. *Att.* 2,3,3; 8,2,1; 8,9a,2; 8,15,3; 9,5,3; 9,6,1; 9,7,3; 9,13a; 9,14,1; 10,18,2; 11,6,3; 11,7,5; 11,8,1.2; 11,9,1; 11,14,2; 11,18,1; 11,22,1; 12,19,2; 12,29,2; 12,44,3; 13,2a,1; 13,19,2; 13,21a,1.3; 13,37a,4; 13,46,2.3; 13,50,1.3; 14,9,3; 14,10,3; 14,11,2; 14,21,2; 15,4a,1; 15,5,2; 15,6,4; 15,8,1; 15,9,1; 16,3,5; 16,11,8. Toinen tärkeässä roolissa ollut Caesarin ystävä oli Gaius Oppius, joka toimi yhdessä Balbusen kanssa Roomassa.

²⁰⁶ Rosillo-López 2017, 39.

aktiivinen kirjeenvaihto. Cicero itsekin välitti ystävilleen tietoa ihmisistä ja tapahtumista. Kirjoittaessaan Atticukselle hän lähetti monesti mukana kopion kolmannen osapuolen kirjeestä. Kirjeenvaihdon tärkeys korostui niinä aikoina, kun Cicero ei voinut olla läsnä Roomassa.

Kirjeessään Quintus-veljelleen Cicero kehuu Balbusta, joka oli auttanut Quintusta 54 eaa.²⁰⁷ Atticukselle kirjoittaessaan Cicero asenne on asiallinen ja kohtelias Balbusta kohtaan, joka näyttäytyy hänelle ensisijaisesti tarpeellisena kontaktina. Sisällissodan alkuvaiheilla 49 eaa. Cicero kutsuu häntä ”parhaaksi Balbukseksi”, mutta se on pikemminkin Cicerolle ominainen sarkastinen kommentti.²⁰⁸ Muuten Atticuksen kirjeissä kommentit Balbukseen liittyvät paljolti kirjeenvaihtoon ja uutisiin Caesarista. Atticukselle kirjoittaessaan Cicero ei korostanut ystävyys-suhdettaan Balbuksen kanssa, mikäli heillä oli sellainen.

2.6.2 Gaditanus

Placet igitur etiam me expulsus et agrum Campanum perisse et adoptatum patricium a plebeio, Gaditanum a Mytilenaeo, et Labieni divitiae et Mamurrae placent et Balbi horti et Tusculanum. (Cic. *Att.* 7,7,6. Ks. alaluku ”2.5.2 Mytilenaeus”)

Samassa joulukuun 50 eaa. kirjeessä, jossa Cicero kutsuu Theofanesta Mytilenaeus-nimellä, esiintyy nimi Gaditanus, ”gadeslainen”. Se on lisänimi hispanialaistaustaisesta Balbuksesta, joka oli kotoisin foinikialaisten perustamasta Gadesin kaupungista.²⁰⁹ Etnonyymi Gaditanus voi edustaa myös laajemmin niitä Hispanian kansoja, jotka Rooma oli liittänyt etupiiriinsä.²¹⁰ Gades kuului Karthagon piiriin, kunnes se siirtyi Roomalle toisen puunilaissodan jälkeen.²¹¹ Sisällissodassa kaupunki tuki Caesaria, minkä vuoksi gadeslaisille myönnettiin Rooman kansalaisuus.²¹²

Hispanialaisuus ei tunnu sisältävän Cicerolla yhtä voimakkaita negatiivisia miellelyhtymiä kuin kreikkalaisuus. Cicero ei myöskään osoita kirjeenvaihdossaan voimakkaita tunteita Gadesia, foinikialaispuunilaista kaupunkia, kohtaan. Kuitenkin kyseessä on epäroomalainen etnisyys. Gaditanus-nimellä Cicero korostaa Balbuksen barbaarista syntyperää huolimatta siitä, että Balbus oli roomalaisessa mittapuussa varsin sivistynyt ja menestyvä nousukas. Cicero paljastaakin

²⁰⁷ Cic. *Ad. Q. fr.* 3,1,9: ”Balbus vero, qui est istius rei, quemadmodum scribis, adiutor, in oculis fero.”

²⁰⁸ Cic. *Att.* 9,13a,1; ”Lege, quaso, et illud infimum caput ipsius Balbi optimi...”

²⁰⁹ Cic. *Balb.* 2; Vell. 1,2,3.

²¹⁰ Lampinen 2019, 143.

²¹¹ Liv. 28,37,10; Liv. *Perioch.* 110.

²¹² Caes. *Civ.* 2,18–21.

Atticukselle rehellisen mielipiteensä Balbuksen adoptiosta: se on irvikuva roomalaisista tavoista, sillä kreikkalainen ”roomalainen” oli adoptoinut hispanialaisen ”roomalaisen”.²¹³ Oletan, että etnisyydet olivat Cicerolle adoptioasiassa sivuseikka. Huolestuttavampaa oli se, kuinka roomalaisia perinteitä ja lakeja hyödynnettiin poliittisiin tarkoituksiin.

2.6.3 Tartessius

Ille mihi litteras blandas mittit; facit idem pro eo Balbus. Mihi certum est ab honestissima sententia digitum nusquam; sed scis illi reliquum quantum sit. Putasne igitur verendum esse ne aut obiciat id nobis aliquis, si languidius, aut repetat, si fortius? Quid ad haec reperis? ”Solvamus” inquis. Age, a Caelio mutuabimur. Hoc tu tamen consideres velim. Puto enim, in senatu si quando praeclare pro re publica dixero, Tartessium istum tuum mihi exeunti, ”iube sodes nummos curare.” (Cic. *Att.* 7,3,11)

Caesar lähettää minulle imartelevia kirjeitä ja samoin Balbus hänen puolestaan. En taatusti aio antaa tuumaakaan periksi suurimmasta jaloudesta. Mutta tiedät, miten paljon olen vielä velkaa hänelle. Onko sinusta siis pelättävissä, että joku moittii minua, jos olen liian laimea, tai vaatii maksua, jos olen liian sisukas? Onko sinulla jokin ratkaisu tähän? ”Maksetaan!” sinä sanot. Hyvä on, lainaan Caeliukselta. Toivoisin sinun kuitenkin pohtivan tätä asiaa. Luulen näet, että jos joskus pidän senaattissa loistavan puheen valtion puolesta, tartessuslainen ystäväsi sanoo minulle poisuussani: ”Ole hyvä ja pane velkasi maksuun!”

Vuoden 50 eaa. joulukuussa Cicero käyttää Balbuksesta nimeä Tartessius, ”tartessuslainen”. Etnonyymi viittaa Tartessuksen maahan Hispanian lounaisosassa.²¹⁴ Tartessuslaisesta kulttuurista ei vallitse tutkijoiden keskuudessa konsensusta.²¹⁵ Tartessuslaiset on nähty paikallisena alkuperäiskansana, joka sai vaikutteita foinikialaisilta ja kreikkalaisilta kaupankäynnin ja siirtolaisuuden kautta. Yksi alueen kulttuurien luonnollinen kohtaamispaikka oli Balbuksen kotikaupunki Gades.²¹⁶

Tartessuksen otaksuttiin olevan maailman läntinen reuna, jonka taakse aurinko laskee. Strabon mainitsee, että sijaintinsa vuoksi alue nähtiin kreikkalaisessa mytologiassa liittyvän manalaan. Tämän takia Tartaros-nimi juontaisi kreikkalaisille kaukaisesta Tartessuksesta.²¹⁷ Gaditanuksen tavoin Tartessius korostaa Balbuksen toiseutta, ei-roomalaista barbaaritaustaa. Etnonyy-

²¹³ Balbuksesta tuli myös Rooman historian ensimmäinen konsuli, joka ei ollut syntyjään roomalainen. Tämä tapahtui kuitenkin vasta 40 eaa., Ciceron jo kuoltua.

²¹⁴ Roomalaiset käyttivät alueesta myös nimeä Turdetania. Augustuksen valtakaudella alue muodosti Hispania Baetica -provinssin.

²¹⁵ López-Ruiz 2017, 265.

²¹⁶ *Ibid.*, 277.

²¹⁷ Strabon 3,2,12.

minä se viittaa myös yleisesti hispanialaiseen etnisyyteen. Cicero tekee Tartessus-nimellä pilkkaa Balbuksen synnyinmaasta, joka on kreikkalaisroomalaisessa maailmankuvassa äärimmäisestä periferiasta.

Cicero käytti Balbuksesta lisänimiä Gaditanus ja Tartessus loppuvuodesta 50 eaa., jolloin tilanne oli nopeasti kärjistymässä sisällissodaksi. Cicero mainitsee kirjeessä 7,3 Caesarin imarrelleen häntä.²¹⁸ Sotapäällikön tavoitteena oli saada Cicero puolelleen ja Balbuksella oli tässä tärkeä rooli. Hän oli läsnä Roomassa ja keskusteli säännöllisesti Ciceron kanssa pyrkien vaikuttamaan tämän suhtautumiseen Caesaria kohtaan.

²¹⁸ Cic. Att. 7,3,11: ”Ille mihi litteras blandas mittit. Facit idem pro eo Balbus.”

2.7 Lucius Cornelius Balbus minor

Lucius Cornelius Balbus nuorempi oli Balbus vanhemman veljenpoika. Balbus nuorempi saavutti menestyksekkään uran Roomassa, mutta hänen merkittävimmät saavutuksensa tapahtuivat vasta Augustuksen valtakaudella Ciceron jo kuoltua.²¹⁹ Hän esiintyy Atticuksen kirjekoelmassa yhdeksän kertaa.²²⁰ Nämä kirjeet oli kirjoitettu vuosina 49–45. Cicero erotti Balbukset toisistaan käyttämällä nuoremmasta nimeä Balbus *minor*, mutta hänestä esiintyy kirjeissä myös lisänimet Balbillus ja Balbinus.

2.7.1 Balbillus

Longiori epistulae superiorique respondi. Nunc breviori propriorique quid respondeam nisi eam fuisse dulcissimam? Res Hispanienses valde bonae, modo Balbillum incolumem videam, subsidium nostrae senectutis. (Cic. *Att.* 15,13,4)

Vastasin aikaisempaan ja pidempään kirjeeseen ja seuraavaksi kirjoitan vastauksen uudempaan ja lyhyempään. Mitä muuta voisin siitä sanoa paitsi, että se oli mitä ihanin? Hispanian asiat ovat kovin mieleeni, kunhan pikku Balbus, tuo vanhuuteni turva, selviää sieltä ehjin nahoin.

Balbillus, ”pikku-Balbus”, on Balbus-nimestä johdettu diminutiivi.²²¹ Suffiksi *-illus* oli kovin yleinen ja se esiintyi usein vanhempien cognomenista johdetuissa nimissä.²²² Balbillus korostaa nimenkantajansa ikää ja voi olla sävyltään hellyttävä mutta myös vähättelevä. Balbillus korosti mahdollisesti nuoren Balbuksen kokemattomuutta.

Balbus nuorempi oli Hispaniassa vuonna 44 eaa. maaherra Gaius Asinius Pollion kvestorina. Sextus Pompeiuksen joukot aiheuttivat Pollion sotajoukoille ongelmia, mutta Lepiduksen toimesta väkivaltaisuuDET rauhoittuivat provinssissa. Cicero lienee tarkoittavan tätä, kun hän kehuu uutisia Hispaniasta. Kirjeessä on ivallinen sävy, kun Cicero mainitsee nuoren Balbuksen.

2.7.2 Balbinus

Vides quanto haec diligentius curem quam aut de rumore aut de Pollione, de Pansa etiam. Sed si quid certius (credo enim palam factum esse); et de Critonio si quid est certi, ne de Metello et Balbino. (Cic. *Att.* 13,21,3)

²¹⁹ Hän muun muassa teki sotaretken syvälle Saharaan ja ansaitsi saavutuksillaan triumfin, mikä oli poikkeuksellista keisarivallan aikana. Ks. Plin. *Nat.* 5,36–37.

²²⁰ Cic. *Att.* 8,9a,2; 8,11,5; 8,15a,3; 9,6,1; 11,12,1; 12,38,2; 13,21,3; 13,37,1; 13,49,2; 15,13,4.

²²¹ Osassa käsikirjoituksista nimi esiintyy muodossa Balbilius, joka lienee korruptio Balbilluksesta. Ks. Shackleton Bailey 1967, 295.

²²² Leumann *et al.* 1963, 216; Kajanto 1965, 38, 126.

Näet, kuinka paljon tunnollisemmin murehdin tästä kuin huhusta, tai Polliosta taikka Pansasta. Kerro kuitenkin, jos saat tietää jotain varmempaa (oletan, että siitä on tiedotettu julkisesti). Samoin Critoniuksesta, jos hänestä on mitään varmaa tietoa – puhumattakaan Metelluksesta ja Balbinuksesta.

Balbinus on Balbilluksen tavoin johdettu Balbus-nimestä.²²³ Suffiksi *-inus* on yleinen henkilönimissä.²²⁴ Suffiksi viittasi alun perin henkilön sukuun (”Balbusen sukuun kuuluva”) tai mahdollisesti adoptioon.²²⁵ Lapsista saatettiin myös käyttää vanhempien cognomenista johdettuja *-inus*-päätteisiä nimiä.²²⁶ Balbinus-nimi korostaa Balbus nuoremman ikää mutta myös tämän etnisyyttä, sillä huomattava osa *-inus*-päätteisistä cognomeneista on Hispaniasta.²²⁷

Cicero saattoi nähdä hänet kuin Balbus vanhemman kopiona. Nuorempi Balbus sai Rooman kansalaisstatuksen samaan aikaan setänsä kanssa 72 eaa., mahdollisesti varsin nuorena. Molemmat Balbukset olivat Gadesista kotoisin ja heistä tuli Caesarin luottomiehiä. Myös Balbus nuorempi palveli Caesaria muun muassa toimittamalla tämän viestejä Roomaan.

Ciceron silmissä Balbus nuorempi oli hispanialainen nousukas, joka oli saanut Rooman kansalaisuuden setänsä ansiosta, ja jonka sotilaallispoliittinen ura Roomassa oli sidoksissa Caesariin. Balbusten varsinaista ikäeroa ei tiedetä, mutta Cicero näki hänet nuorena miehenä, jonka ura oli vasta aluillaan. Balbillus korostaakin mahdollisesti huomattavaa ikäeroa hänen ja vanhemman Balbusen (ja Ciceron) välillä. Myös Balbinus painottaa Balbusen nuorta ikää mutta myös hänen yhteyttään vanhempaan Balbukseen ja Hispaniaan.

²²³ Balbinus voisi olla myös korruptoitunut kirjoitusasu Balbillus-nimestä. Ks. Goodyear 1967, 56.

²²⁴ Leumann *et al.* 1963, 224.

²²⁵ Kajanto 1965, 32; 36.

²²⁶ *Ibid.*, 113.

²²⁷ *Ibid.*, 37.

2.8 Gaius Matius

Gaius Matius²²⁸ oli Caesarin ja Ciceron yhteinen ystävä, jota Cicero kuvaa erittäin miellyttäväksi ja oppineeksi mieheksi: *homo suavissimus doctissimusque*.²²⁹ Atticukselle hän kuvailee Matiusta maltilliseksi ja viisaaksi mieheksi, rauhan puolestapuhujaksi.²³⁰ Matius oli Ciceron pitkäaikainen ystävä, joka huolehti Caesarin ja Ciceron välisestä ystävyysuhteesta.²³¹ Cicero mainitsee ystävänsä usein kirjeissään Atticukselle ja käyttää hänestä myös lisänimiä Calvenna ja Madarus.

2.8.1 Calvenna

Signa bella, quod Calvenna moleste fert se suspectum esse Bruto; illa signa non bona, si cum signis legiones veniunt e Gallia. (Cic. Att. 14,5,1)

Se enteilee hyvää, että Kaljupää on hermostunut siitä, että Brutus epäilee häntä. Se taas ei merkitse hyvää, jos legioonat tulevat Galliasta standardiensa kanssa.

Vuoden 44 eaa. kirjeessä Cicero käyttää Matiuksesta pilkkanimeä Calvenna.²³² Se on johdettu kaljua tarkoittavasta sanasta *calvus*. Osa tutkijoista mieltää suffiksin *-na* olevan etruskilaista alkuperää, minkä vuoksi se olisi muiden lainasuffiksien tavoin pejoratiivinen.²³³ *Cognomeneissa* esiintyvät suffiksit *-a* ja *-na* olivat tasavallan aikana yleisessä käytössä aristokratialla. Calvenna pilkkaa kaljua tai kaljuuntuvaa Matiusta ja korostaa hänen mahdollisella etruskitaustansa. Cicero ei mainitse kirjeessä Matiusta nimeltä, joten kaljuus saattoi luoda Ciceron ja Atticuksen välillä vahvan miellelyhtymän Matiukseen. Toisaalta he ovat voineet vitsailla hänen kaljuudestaan jo kauan, jolloin Matiusta ei ollut syytä mainita nimeltä. Toisaalta edellisessä kirjeessä Cicero kertoo Matiuksesta, minkä vuoksi Atticuksen olisi ollut helppo nähdä, kenestä Calvennassa oli kyse.²³⁴

Idem Balbus meliora de Gallia. XXI die litteras habebat Germanos illasque nationes re audita de Caesare legatos misisse ad Aurelium, qui est praepositus ab Hirtio: se quod imperatum esset esse facturos. Quid quaeris? Omnia plena pacis, aliter ac mihi Calvenna dixerat. (Cic. Att. 14,9,3)

²²⁸ Nimestä esiintyy myös korruptoitunut muoto Amantius. Ks. Plut. *Caes.* 50,3.

²²⁹ Cic. *Fam.* 7,15,2. Ciceron ja Matiuksen kirjeenvaihdosta on säilynyt loppuvuodesta 44 eaa. kirjoitetut kirjeet Cic. *Fam.* 11,27 ja 11,28, joissa he kirjoittavat toisilleen muun muassa ystävyystään.

²³⁰ Cic. *Att.* 9,11,2: ”*Homo mehercule, ut mihi visus est, temperatus et prudens. Existimatus quidem est semper auctor otii*”. Tämä vuoden 49 eaa. kirje on myös ensimmäinen, jossa Cicero kirjoittaa Matiuksesta Atticukselle.

²³¹ Cic. *Fam.* 11,27,1.2.

²³² Vaihtoehtoinen kirjoitusasu Calvena esiintyy vuoden 1419 käsikirjoituksessa *Parisinus Lat.* 8538.

²³³ Etruskialkuperästä ei vallitse yhtämielisyyttä. Ks. Kajanto 1965, 105.

²³⁴ Kirje 14,5 oli kirjoitettu 11. huhtikuuta ja kirje 14,4 edellisenä päivänä.

Balbuksella oli myös parempia uutisia Galliasta. Hänellä oli kolme viikkoa vanhoja kirjeitä, joissa sanotaan seuraavaa: Kuultuaan Caesarista germaanit ja muut paikalliskansat lähettivät legaatteja Aureliuksen luokse, josta Hirtius oli tehnyt komentajan. He aikovat totella hänen käskyjään. Kaikki ovat täysin rauhanomaisia, päinvastoin kuin mitä Kaljupää oli minulle kertonut selittänyt.

Kuusi päivää myöhemmin Cicero käyttää Matiuksesta jälleen pilkkanimeä Calvenna. Kirje paljastaa, kuinka Cicero sai uutisia Caesarin murhan jälkeisestä tilanteesta Matiukselta, mutta myös Balbukselta. Molemmat miehet olivat lojaaleja Caesarin kannattajia ja alkoivat tukemaan Caesarin ottopoikaa Octavianusta.²³⁵ Matius oli huolissaan, että Caesarin kuoltua Gallian legioonat ja barbaarikansat olisivat aiheuttaneet ongelmia. Matiuksen mukaan paikalliset germaanit ja muut kansat olisivat sotaisia. Cicero luotti kuitenkin enemmän Balbukselta saamaansa tietoon, jonka mukaan gallit olivat päinvastoin täysin rauhanomaisia.

Atque utinam eum diem videam cum ista oratio ita libere vagetur ut etiam in Siccae domum introeat! Sed illo tempore opus est quod fuit illis IIIviris. Moriar nisi facete! Tu vero leges Sexto eiusque iudicium mihi perscribes. Εἷς ἐμοὶ μῦθοι. Caleni interventum et Calvennae cavebis. (Cic. Att. 16,11,1)

Kunpa näkisin sen päivän, kun se puhe olisi niin vapaassa kierrossa, että se päättyisi myös Siccan taloon. Mutta sitä varten meillä täytyisi olla sellaiset ajat, jotka meillä oli tuon triumviraatin aikana. Hitto se olisi hienoa! Lue sinä se puhe Sextukselle ja kerro hänen tuomionsa, sillä yksi hyvä mies vastaa tuhatta. Varo Calenuksen ja Kaljupään sekaantumista.

Viides marraskuuta 44 eaa. Cicero käyttää jälleen kirjeessään Matiuksesta pilkkanimeä Calvenna. Tämä on myös viimeinen kerta, kun Cicero mainitsee Matiuksen kirjeissään. Ciceron ja Matiuksen ystävyysuhde oli saattanut kylmetä 44 eaa. Caesar oli murhattu ja Matius oli ryhtynyt tukemaan Octavianusta, jonka motiiveista Cicero ei voinut olla varma. Marraskuun alun kirjeessä (Cic. Att. 16,9) Cicero tuo esiin nuoren Caesarin synnyttämän uhan. Hän arveli, että sota oli tulossa.²³⁶ Hän ilmaisee kaipuun triumviraatin aikoihin, jolloin vallitsi vapaampi ilma-
piiri.²³⁷

Vaikuttaakin, että Matius oli lojaaliudessaan kuollutta ystäväänsä Caesaria kohtaan periksiantamaton. Heinäkuussa hän valvoi Caesarin kunniaksi järjestettyjä kisoja. Loppuvuodesta Cicero

²³⁵ Matius auttoi nuorta Octavianusta järjestämään *ludi victoriae Caesaris* -kisat. Ks. Cic. Att. 15,2,3.

²³⁶ Cic. Att. 16,9,1: ”*Firmas copias habet, Brutum habere potest; et rem gerit palam, centuriat Capuae, dinumerat. Iam iamque video bellum.*”

²³⁷ Kysessä ei liene Pompeiuksen, Crassuksen ja Caesarin liitto vaan Ciceron vitsi Fulviasta, joka meni naimisiin Clodiuksen, Curion ja Antoniuksen kanssa. Ks. Shackleton Bailey 1967, 299–300.

pyytää Atticusta olemaan varovainen, jos Kaljupää-Matius pyrkii sekaantumaan hänen asioihinsa.

2.8.2 Madarus

Altera epistula de Madaro scripta, apud quem nullum †φάλακωμα, ut putas. Processit enim, sed minus diutius sermone enim† sum retentus. Quod autem ad te scripseram, obscure fortasse, id eius modi est: aiebat Caesarem secum, quo tempore Sesti rogatu veni ad eum, cum exspectarem sedens, dixisse ”ego nunc tam sim stultus ut hunc ipsum facilem hominem putem mihi esse amicum, qui tam diu sedens meum commodum exspectet?” Habes igitur φάλακωμα inimicissimum oti, id est Bruti. (Cic. *Att.* 14,2,2–3)

Kaljupää oli toisen kirjeen aiheena. Hänen seurassaan ei ollut yhtään ***, kuten arvelet. Hän jatkoi matkaansa, koska olin hetkisen kiinni keskustelussa. Kirjoitin sinulle ehkä epäselvästi, mutta se koski tätä: Matius väitti, että sinä kertana, kun menin Caesarin luokse Sestiuksen pyynnöstä, ja kun olin istunut odottamaan, Caesar totesi hänelle: ”Olisinko minä niin tyhmä, että luulisin ystäväkseni tätä miellyttävää miestä, joka istuen odottaa kunnes minulle sopii?” Tässä siis sinun kaljupääsi, tuo rauhan (siis Brutuksen) perivihollinen.

Huhtikuussa 44 eaa. Cicero käyttää Matiuksesta pilkkanimeä Madarus, joka juontaa kreikan adjektiivista μαδάρως, ”kalju”.²³⁸ Pilkkanimi eroaa myöhemmästä Calvennasta, jossa mahdollisesti oli myös viittaus etruskisuuteen. Madarus vaikuttaa olevan ensimmäinen kirjeenvaihdossa esiintyvä Matiuksen kaljuutta pilkkaava lisänimi. Marraskuun kirjeiden Calvenna oli helppo yhdistää aikaisempaan Madarukseen, Kaljupää-Matiukseen, ilman, että nimenkantajaa täytyi erikseen mainita.

Pilkkanimestä huolimatta Cicero kirjoittaa Matiuksesta puolustavaan sävyyn. Nähtävästi Atticuksella oli epäilyksensä Caesarille lojaalista ja pian Octavianusta tukevasta Matiuksesta. Cicero näyttää kuitenkin kumoavan Atticuksen olettamuksia. Marraskuuhun mennessä Ciceronkin asenne Matiusta kohtaan näyttää muuttuvan, ainakin Atticukselle kirjoittamissaan kirjeissä.

Kaljuus viesti ihmisen vanhenemisesta. Hiusten menettämisen naurettiin, mutta varsinkin se, kuinka kaljuuntumista yritettiin peitellä, oli roomalaisille hedelmällinen pilkan aihe.²³⁹ Erityisesti keisariajalla yläluokkalaisilla naisilla ja miehillä oli tapana peittää harvenevat hiuksensa peruukilla, mikä voitiin mieltää feminiiniseksi. Peruukit olivat tavallisia myös näytelmäta-

²³⁸ Osassa käsikirjoituksia nimi onkin kirjoitettu kreikkalaisittain Μαδάρως.

²³⁹ Juv. 6,120; Luc. *Dial. meretr.* 5,3; Mart. *Epigr.* 5,37; 5,68; 6,57; 10,83; 12,23; Ov. *Ars* 3,249–250; Suet. *Dom.* 18; *Iul.* 51; *Otho.* 12.

teessa, minkä vuoksi ne voitiin yhdistää kreikkalaisuuteen. Matiuksen kaljuus saattoi olla hänelle arka aihe, mikä teki pilkkanimistä tehokkaampia. Φαλάκρωμα, kaljupää, voi viitata Matiuksen lisäksi myös Julius Caesariin, joka oli myös kalju tai kaljuuntumassa. Kirje on tosin huonosti säilynyt eikä sen sanomasta voida olla täysin varmoja.

2.9 Filotimos

2.9.1 Favoniaster

Solet omnino esse Favoniaster. Sed tamen, si quid habes. (Cic. *Att.* 12,44,3)

Hän on kaikessa kuin Favonius, mutta surkeampi. Kerro silti minulle, jos tiedät jotain.

Toukokuussa 45 eaa. Cicero käyttää Filotimoksesta, ex-vaimonsa Terentian vapautetusta, nimeä Favoniaster. Se rakentuu Favonius-nimestä ja suffiksista *-aster*, joka on vahvasti pejoratiivinen.²⁴⁰ Ciceron Favoniaster on sarkastinen huulenneitto Filotimoksesta, joka Ciceron mukaan muistutti päivä päivältä enemmän Favoniusta, Cato nuoremman vahvaa tukijaa.²⁴¹

2.9.2 Lartidius

Atque haec de rebus forensibus: redeamus domum. Diungere me ab illo volo; merus est φουράτης, germanus Lartidius. (Cic. *Att.* 7,1,9)

Tämä julkisista asioista. Palataan nyt kotiasioihin. Haluan pysyä kaukana tuosta miehestä. Hän on pelkkä huijari, oikea Lartidius.

Lokakuun kirjeessä 50 eaa. haukkuu Filotimosta roistoksi käyttäen hänestä Lartidius-nimeä. Cicero epäili, että Filotimos oli kavaltanut hänen rahojaan vuosina 51–50 eaa.²⁴² Nimi Lartidius saattoi olla peräisin tunnetulta varkaalta, jonka nimestä oli tullut ryöstämisen perikuva.²⁴³ On myös ehdotettu, että Lartidius viittaisi viekkaiseen Odysseukseen, Laerteen poikaan.²⁴⁴

Cicerolla oli viileät välit Filotimoksen kanssa. Hän oli epäluotettava ja epäpätevä kirjellähti, petollinen ja viekas taloudellisissa asioissa, ja vapautettuna hänestä tuli vastenmielinen poliittisissa asioissa.²⁴⁵ Asiaa ei parantanut varmastikaan se, että Filotimos oli Ciceron ex-vaimon vapauttama ja todennäköisesti uskollisempi hänelle kuin Cicerolle.

²⁴⁰ Leumann *et al.* 1963, 220. Ks. myös Quint. *Inst.* 8,3,22: ”Erucius Antoniaster.”

²⁴¹ Tárrega Garrido 2014, 79.

²⁴² Cic. *Att.* 6,5,1.

²⁴³ Rissanen 2021, 644.

²⁴⁴ Tárrega Garrido 2014, 79: ”...Cicero, penitus de eo diffidens ob curam nummorum, eum comparat Ulixi, filio Laertae, rerum furtivarum sollertissimo.”

²⁴⁵ Cicero syytti Filotimosta kirjeiden kadottamisesta ja epäpätevyydestä viestin toimittamisessa perille saakka. Ks. Cic. *Att.* 5,17,1; Cic. *Fam.* 4,2,1.

2.10 Marcus Antonius

2.10.1 Cytherius

Certe, si pergit, bellum paratum est. Hic autem noster Cytherius nisi victorem neminem victurum. Quid ad haec Pansa? Utro [erit], si bellum erit? Quod videtur fore. (Cic. Att. 15,22,1)

Jos hän jatkaa, valmistaudutaan varmasti sotaan. Tähän meidän Cytherius sanoo, ettei kukaan paitsi voittaja selviä tästä elossa. Mitä Pansa sanoo tähän? Kummalle puolelle hän menee, jos tulee sota (kuten näyttää tulevan)?

Heinäkuussa 44 eaa. Cicero käyttää Marcus Antoniuksesta pilkkanimeä Cytherius. Se on viittaus sekä Antoniuksen rakastajattareen, miiminäyttelijätär Cytherikseen, että Afroditen epiteettiin Κυθήρεια.²⁴⁶ Cytherius tekee pilkkaa Antoniuksen vilkkaasta, heikkomoraalisesta seksielämästä. Hän seurusteli miiminäyttelijöiden parissa, joista hänen suosikkinsa oli Cytheris.²⁴⁷ Cicero viittaa tuotannossaan usein näyttelijättäreen.²⁴⁸ Ciceron silmissä Antonius lienee ollut eläimellisten himojen ohjailema, *homo Venerius*²⁴⁹.

2.10.2 Stratyllax

Quod reliquum est, cottidie tabellarios habebis et, ut ego arbitror, etiam quid scribas habebis cottidie. Leptae litterarum exemplum tibi misi, ex quo mihi videtur Stratyllax ille deiectus de gradu. Sed tu, cum legeris, existimabis. (Cic. Att. 16,15,3)

Mitä nyt loppuun tulee, tulet saamaan joka päivä kirjelähettejä. Arvelen, että sinulla on päivittäin jotain, mistä kirjoittaa. Olen lähettänyt sinulle kopion Leptan kirjeestä, jonka perusteella minusta vaikuttaa siltä, että tuo mokoma Stratyllax on kompuroinut. Mutta tee omat johtopäätöksesi, kun olet lukenut kirjeen.

Ciceron vastenmielisyys Antoniusta kohtaan voimistui syksyllä 44 eaa. Hän oli Ciceron silmissä yksi vallantavoittelijoista.²⁵⁰ Inho Antoniusta kohtaan kulminoitui hänen filippolaispuheissaan.²⁵¹ Marraskuun kirjeessä (Cic. Att. 16,15) Cicero käyttää vihaamastaan miehestä pilkallista nimeä Stratyllax²⁵². Tätä ”pikku sotapäällikköä” oli horjautettu. Ciceron käyttämä ilmaisu *deiectus de gradu* todennäköisesti viittaa siihen, että moni Antoniuksen legioonalainen

²⁴⁶ Hom. Od. 8,288. Kythereia-nimi juontaa Kytheran saaresta.

²⁴⁷ Cic. Phil. 2,58; Plut. Ant. 9.

²⁴⁸ Cic. Att. 10,10,5; 10,16,5; Cic. Fam. 9,26,2; Cic. Phil. 2,20.58.62.69.77.

²⁴⁹ Cic. Verr. 2,142.

²⁵⁰ Schneider 2004, 157.

²⁵¹ Nic. Dam. Vit. Caes. 111.

²⁵² Osassa käsikirjoituksista nimi on kirjoitettu kreikkalaisittain στρατόλλαξ.

oli hypännyt Octavianuksen joukkoihin.²⁵³ Pilkkanimi on muodostettu sotapäällikköä tarkoittavasta kreikankielisestä sanasta στρατηγός, johon on lisätty kaksi suffiksia: -υλλ-, joka on tavallinen hellittelynimien diminutiivi, ja -αξ, joka on merkitykseltään diminutiivinen ja pejoratiivinen.²⁵⁴

Stratyllax on erikoinen pilkkanimi, minkä vuoksi se käännetty melko vapaasti nykykielille.²⁵⁵ Stratyllax ei ole välttämättä Ciceron ja Atticuksen luomus, vaan että se saattoi olla alun perin *milites gloriosi* -komediahahmon nimi.²⁵⁶ Stratyllax on vahingoniloinen pilkkanimi, jolla Cicero vähättelee Antoniuksen kykyjä johtaa armeijaansa. Lisäksi se Cytherius-nimen kanssa yhdistää hänet näyttelijän halveksittuun ammattiin.

²⁵³ Kyseinen *de gradu deicere* olisi tekninen termi, jota käytettiin gladiaattoriotteluissa. Se liittyy mahdollisesti gladiaattoreiden otteluasentoon tai -tekniikkaan. Vastakohtana *in gradu stare*. Ks. Tyrrell *et al.* 1969c, 46; Sen. *Dial.* 2,16,2.

²⁵⁴ Schwyzer 1953, 485; 497.

²⁵⁵ Kasten 1976, 1097 & Tyrrell *et al.* 1969c, 46: ”le petit caporal”; Shackleton Bailey 1967, 207: ”Our Galloping Major”; Winstedt 1953, 425: ”that toy captain”.

²⁵⁶ Shackleton Bailey 1967, 307.

2.11 Gaius Julius Caesar

2.11.1 Pisistratus

Qui nunc quo modo occurrunt, quo modo etiam se venditant Caesari! Municipia vero deum, nec simulant, ut cum de illo aegroto vota faciebant. Sed plane quicquid mali hic Pisistratus non fec[er]it tam gratum est quam si alium facere prohibuerent. <Hunc> propitium sperant, illum iratum putant. Quas fieri censes ἀπαντήσεις ex oppidis, quos honores? ”Metuunt”, inquires. Credo, sed mehercule illum magis; huius insidiosa clementia delectantur, illius iracundiam formidant. (Cic. *Att.* 8,16,1–2.)

Kuinka nämä nyt rientävätkään Caesaria vastaan ja tekevät itseään tykö hänelle! Maaseutukaupungit pitävät häntä jumalana, eikä se ole teeskentelyä, kuten silloin, kun he rukoilivat Pompeiuksen toipumisen puolesta. Mutta totuus on, että mistä tahansa pahasta teosta tämä Peisistratos on pidättäytynyt, hän saa yhtä paljon kiitosta kuin jos olisi estänyt jotakuta toista tekemästä sitä. Ihmiset toivovat, että tämä on suopea, kun taas Pompeiusta he pitävät vihastuneena. Voit kuvitella, millaisia lähetystöjä virtaa kaupungeista ja millaisia virallisia kunnianosoituksia. ”Pelkäävät”, sanot tietysti. Varmaankin, mutta enemmän Pompeiusta, Hercules vie. Heitä viehättää Caesarin petollinen lempeys, mutta he pelkäävät Pompeiuksen vihaa.

Sisällissodan sytyttyä 49 eaa. Cicero rinnastaa Caesarin 500-luvun ateenalaiseen tyranniin, Peisistratokseen, käyttämällä hänestä Pisistratus-nimeä.²⁵⁷ Ciceron mielessä Caesar käyttäytyi jo tyrannin tavoin. Hän oli ohittanut senaatin arvovallan ja marssinut Italiaan sotajoukon kärkeä. Pisistratus on osuva pilkkanimi Caesarista, jolla on samankaltaisuuksia Peisistratoksen kanssa. Kumpikin oli kasvattanut suosiotaan kansan parissa sotilaallisella menestyksellä.²⁵⁸ Molemmilla oli pitkä ajanjakso, jolloin he olivat poissa kotikaupungeistaan: Peisistratoksen vastustajat ajoivat hänet maanpakoon²⁵⁹, kun taas Caesar oli vuosien ajan sotinut Galliassa kelttejä vastaan. Kumpikin palasi kotimaahansa. He kokosivat suuret sotajoukot kotimaidensa reunamille, Peisistratos Marathonin tasangolle ja Caesar Gallia Cisaplinan provinssiin. Sotajoukoillaan he hyökkäsivät kotikaupunkejaan vastaan.²⁶⁰ Caesar, kuten Peisistratos, anasti vallan

²⁵⁷ Jo kuukautta aikaisemmin Cicero oli pohtinut, käyttäytyisikö Caesar Peisistratoksen vai Falariksen tavoin (Cic. *Att.* 7,20,2: ”*Qui quidem incertum est Phalarimne an Pisistratum sit imitaturus.*”) Falaris oli julmuudestaan tunnettu sisilialainen tyranni 400-luvulta.

²⁵⁸ Hdt. 1,59.

²⁵⁹ Hdt. 1,60.

²⁶⁰ Hdt. 1,61–62.

ja armahti paenneita vihollisiaan.²⁶¹ Tämä osoittautui ovelaksi mutta tehokkaaksi tavaksi voittaa tavallisen kansan suosio ja horjuttaa vastustajiensa päättäväisyyttä. Molemmat huolehtivat sekä yläluokkalaisten etuoikeuksista että köyhempien auttamisesta, ainakin näennäisesti.²⁶²

Cicero suhtautuukin Caesarin toimiin epäluuloisesti: maaseudun ihmiset ylistävät häntä suopeaksi jumalhahmoksi, kun taas vihainen Pompeius nähdään negatiivisessa valossa. Cicero asennoituu kyynisesti Caesariin, joka näyttäytyy opportunistisena vallantavoittelijana. Kirjeen Pisistratus havittelee yksinvaltaa huijaamalla maaseudun yksinkertaista kansaa petollisella lempeydellään (*insidiosa clementia*).

2.11.2 rex

Nihil autem ab eo tam ἀξιόπιστος dici quam alienissimos nos esse a Caesare, fidem nobis habendam non esse, me vero etiam cavendum (φοβερὸν ἂν ἦν nisi viderem scire regem me animi nihil habere). (Cic. Att. 13,37,2)

Hänen suustaan ei tule mitään luotettavaa: kuinka olemme Caesarin verivihollisia ja kuinka meihin ei voi luottaa. Itse asiassa minua pitää pelätä! Säikähtäisin tästä, ellen tietäisi kuningas tietävän, ettei minulla ole lainkaan rohkeutta.

Elokuussa 45 eaa. Cicero kertoo Atticukselle Balbus nuoremman haukkuneen häntä ja Quintusveljeään Caesarin vastustajiksi. Cicero oli henkilö, jota kuninkaan olisi syytä pelätä.

Cum [equidem] contionem lego de ”tanto viro”, de ”clarissimo civi”, ferre non queo. Etsi ista iam ad risum. Sed memento, sic alitur consuetudo perditarum contionum, ut nostri illi non heroes sed di futuri quidem in gloria sempiterna sint sed non sine invidia, ne sine periculo quidem. Verum illis magna consolatio conscientia maximi et clarissimi facti; nobis quae, qui interfecto rege liberi non sumus? Sed haec fortuna viderit, quoniam ratio non gubernat. (Cic. Att. 14,11,1)

En kestä sitä, kun luen julkisuudessa pidetyn puheen tuosta ”mahtavasta miehestä”, ”esimerkillisestä kansalaisesta”. Tämähän on mennyt jo ihan vitsiksi! Mutta muista, että näin rappiollisten puheiden kielenkäyttöä ruokitaan. Vaikka nämä meidän heeroksemme, tai pikemminkin jumalamme, olisivatkin ikuisessa kunniassa, se ei tule ilman kaunaa eikä varsinkaan ilman vaaraa. Heillä on kuitenkin omantunnon suureksi lohdutukseksi mahtavin ja kunniakkain uroteko. Entäpä me, jotka emme ole vapaita, vaikka kuningas on tapettu? Mutta katsokoon Onnetar tämän perään, sillä järki ei ole enää ohjaksissa.

²⁶¹ Hdt. 1,63.

²⁶² Zatta 2010, 38.

Huhtikuussa 44 eaa. Cicero kertoo Atticukselle turhautumisestaan: vaikka kuningas on kuollut, Cicero ei koe, että roomalaiset olisivat vapautuneet tyranniasta. Caesaria ylistettiin julkisuudessa eikä hänen päätöksiään mitätöity.

Cicero käyttää Caesarista pilkkanimeä *rex*, ”kuningas”, kahdessa kirjeessä vuosina 45–44 eaa.²⁶³ Diktaattorin pelättiin tavoittelevan kuninkaanvaltaa, mikä aiheutti aikalaisissa voimakasta vastustusta. Kuninkuuden tavoittelu oli tasavallan Roomassa rikos, josta sai kuolemantuomion.²⁶⁴ Voitettuaan sisällissodan Caesarille satoi ylistystä ja kunnianosoituksia. Hänestä tehtiin elinikäinen diktaattori ja hänelle teetettiin kultainen valtaistuin ja kuninkaallinen purpura tooga.²⁶⁵ Nämä asiat voimistivat Ciceron ja muiden Caesarin vastustajien kauhukuvia lähestyvistä kuninkaanvallasta.

2.11.3 Quirini contubernalis

Tu non vides ipsum illum Aristoteli discipulum, summo ingenio, summa modestia, postea quam rex appellatus sit, superbum, crudelem, immoderatum fuisse? Quid? Tu hunc de pompa, Quirini contubernalem, his nostris moderatis epistulis laetaturum putas? (Cic. *Att.* 13,28,3)

Etkö näe, miten itse Aristoteleen hyväluonteisesta ja maltillisesta oppilaasta tuli ylimielinen, julma ja hillitön sen jälkeen, kun hänet oli kruunattu kuninkaaksi. Mitä? Oletatko, että tämä juhlasaattueen mies, tämä Quirinuksen telttatoveri, riemastuu minun hillitystä kirjeestäni?

Cicero käyttää toukokuun kirjeessä 45 eaa. Caesarista pilkkanimeä *Quirini contubernalis*, ”Quirinuksen telttatoveriksi”. Pilkkanimi viittaa senaatin päätökseen sijoittaa Caesarin näköispatsas Capitolium-kukkulalla sijaitsevaan Quirinuksen temppeliin.²⁶⁶ Quirinus samaistettiin Romulukseen, jota Caesar valtiopropagandassaan jäljitteli.²⁶⁷ Romuluksen tavoin Caesaria kutsuttiin isänmaan isäksi.²⁶⁸ Samoin Caesar jäljitteli Romulusta järjestäessään Lupercalia-juhlat.²⁶⁹

²⁶³ Cicero käyttää sanaa monikossa myös vuosina 59 ja 50 eaa., kun hän siteeraa runoilija Gaius Luciliusta: Cic. *Att.* 2,8,1: ”*Ipse vero mirandum in modum 'reges odisse superbos'.*”, Cic. *Att.* 6,3,7: ”*Granius autem non contemneret se et reges odisse superbos.*”

²⁶⁴ Weinstock 1971, 134.

²⁶⁵ Cass. Dio. 44,6; Suet. *Iul.* 76.

²⁶⁶ Cass. Dio. 43,45,3; Cic. *Att.* 12,45,2.

²⁶⁷ Plut. *Rom.* 29; Burkert 1962, 356–357.

²⁶⁸ Liv. *Perioch.* 116 & Suet. *Iul.* 85: ”*parens patriae*”; Suet. *Iul.* 76: ”*pater patriae*”.

²⁶⁹ Burkert 1962, 357.

Kuninkuuteen ja tyranniaan viittaavat pilkkanimet, joita Cicero käytti Caesarista, olivat sarkastisia. Sosiaalisessa kontekstissa, tässä tapauksessa Ciceron ja Atticuksen kirjeenvaihdossa, vaikuttava huumori on affiliatiivista. Se auttoi Ciceroa käsittelemään omia pelkotilojaan ja alentamaan ahdistusta, joita tasavallan loppuajan levottomuudet aiheuttivat.²⁷⁰

2.11.4 tyrannus

Nec iam recusat sed quodam modo postulat ut, quem ad modum est, sic etiam appellatur tyrannus. (Cic. Att. 10,4,3)

Eikä hän enää vastusta vaan tavallaan vaatii, että häntä kutsutaan tyranniksi, kuten hän todellisuudessa onkin.

Huhtikuussa 49 eaa. Cicero kertoo Atticukselle tilanteesta sisällissodan alkuvaiheessa. Pompeiuksen joukot olivat perääntyneet Kreikkaan ja Caesarin käytös muuttui Ciceron mielestä tyrannin kaltaiseksi.

Optandum interdum videtur ut aliquam accipiamus ab istis quamvis acerbam iniuriam, ut tyranno in odio fuisse videamur. (Cic. Att. 10,12a,1)

Toisinaan tuntuu suotavalta, että saisin kokea ankaraakin vääryyttä heidän taholtaan, niin että minun nähtäisiin olevan tyrannin vihaama.

Kuukautta myöhemmin Cicero kertoo Atticukselle siitä häpeästä ja tuskasta, jota hän kokee jäätyään Italiaan. Caesar kohteli häntä ystävällisen suopeasti. Tyrannin liiallinen armollisuus turhautti Ciceroa. Hän kuitenkin arveli, että Caesar näki hänet vihollisena tai ainakin vihollista sympatisoivana, ja matkusti Kreikkaan kesäkuun alussa.

Sed vides magistratus, si quidem illi magistratus, vides tamen tyranni satellites <in> imperiis, vides eiusdem exercitus, vides in latere veteranos, quae sunt εὐρίπιστα omnia. (Cic. Att. 14,5,2)

Mutta sinä näet virkamiehet, jos nuo edes ovat virkamiehiä – näet kuitenkin käskyvallalla varustetut tyrannin kätyrit, näet hänen armeijansa ja veteraanit sivustalla. Tämä kaikki on niin helposti syttyvää.

Huhtikuussa 44 eaa. Cicero kertoo Caesarin, murhatun tyrannin, seuraajien tekemän tilanteesta Roomassa tulenaran.

Nihil enim tam σόλοικον quam tyrannoctonos in caelo esse, tyranni facta defendi. (Cic. Att. 14,6,2)

²⁷⁰ Kuiper *et al.* 2014, 544.

Mikään ei näet ole niin ristiriitaista kuin se, että tyrannin tekoja puolustetaan samalla kun tyranninsurmaajat ylistetään maasta taivasiin.

Seuraavassa kirjeessä Cicero kertoo turhautumisestaan senhetkiseen tilanteeseen: tyrannin tekemät aloitteet olivat pysyneet voimassa, vaikka hänet oli kuukausi aikaisemmin surmattu.

O di boni! Vivit tyrannis, tyrannus occidit! Eius interfecti morte laetamur cuius facta defendimus! (Cic. Att. 14,9,2)

Hyvät jumalat! Tyrannia elää, vaikka tyranni on kuollut! Iloitsemme hänen murhaansa, jonka tekoja puolustamme!

Viikkoa myöhemmin Cicero tuskailee samasta aiheesta: vaikka tyranni on surmattu, tyrannia ei ole kadonnut. Vaikka Caesarin murhaa juhlistetaan, hänen päätöksistään ei ole mitätöity.

Ita Brutos Cassiumque defendis quasi eos ego reprehendam; quos satis laudare non possum. Rerum ego vitia collegi, non hominum. Sublato enim tyranno tyrannida manere video. (Cic. Att. 14,14,2)

Puolustat Brutuksia ja Cassiusta ikään kuin minä syyttäisin heitä, joita en voi ylistää riittävästi. Luetteleman pahanteot johtuvat olosuhteista, eivät ihmisistä. Näen, että vaikka tyranni on tapettu, tyrannia on yhä pystyssä.

Huhtikuun lopulla Cicero toistaa yhä samaa ajatusta: Caesarin murha ei ole ratkaissut tasavallan ongelmia. Tyranninsurmasta huolimatta hirmuvallan elementit ovat yhä läsnä.

Ego autem, credas mihi velim, minore periculo existimo contra illas nefarias partis vivo tyranno dici potuisse quam mortuo. (Cic. Att. 14,17,6)

Minä taas luulen, usko pois, että tyrannin vielä eläessä oli mahdollista puhua turvallisemmin tuota katalaa ryhmää vastaan kuin mitä se on nyt, kun hän on kuollut.

Toukokuun kirjeessä Cicero lähestulkoon kaipaa tyranni Caesarin aikoja, jolloin keskusteluilmapiiiri ei ollut niin ahdistava.

Quod ais extrema quaedam iam homines de re publica loqui et eos quidem viros bonos, ego quo die audiivi illum tyrannum in continone clarissimum virum appellari subdiffidere coepi. (Cic. Att. 15,20,2)

Sanot, että ihmiset (jopa kunnan miehet) puhuvat jo tasavallan lopusta. Itse aloin empimään sinä päivänä, kun kuulin julkisessa puheessa, kuinka tuota tyrannia kutsuttiin suurenmoiseksi mieheksi.

Kesäkuun 20. päivänä Cicero puhuu esille nousseesta tappiomielialasta. Hän myöntää itsekkin alkaneen epäillä tasavallan päättyvän, kun hän kuuli, kuinka tyranni Caesaria avoimesti ylistettiin.

...valde tibi adsentior, si multum possit Octavianus, multo firmitus acta tyranni comprobata iri quam in Telluris, atque id contra Brutum fore. (Cic. *Att.* 16,14,1)

Olen kanssasi vahvasti samaa mieltä. Jos Octavianus saa paljon valtaa, tyrannin aikaansaannokset tullaan vahvistamaan paljon vankemmin kuin Telluksen temppeleissä. Lisäksi se olisi Brutukselle haitaksi.

Marraskuussa 44 eaa. Cicero kirjoittaa uskovansa, että Octavianukselle myönnettävä valta saa tämän ottoisän, tyrannin, aikaansaamat muutokset pysyviksi. Lisäksi Octavianuksen kasvava valta haittaisi Brutusta ja muita Caesaria vastustaneita. *Tyrannus* vakiintui Caesarin pilkkanimenä. Cicero käyttää kahdessa kirjeessä 49 eaa. ja se esiintyy vuoden 44 eaa. kirjeissä seitsemän kertaa, mikä tekee siitä Ciceron yleisimmän pilkkanimen Atticukselle lähettämässään kirjeissä. Hän käyttää Caesarista *tyrannus*-nimeä myös kirjeissään Brutukselle (43 eaa.) ja Casiukselle (44 eaa.) sekä toisessa filippolaispuheessaan.²⁷¹

Samaan aikaan, kun Cicero suosi *tyrannus*-nimeä, hän käytti Caesarin surmaajista nimeä *tyrannocloni*, ”tyranninsurmaajat”.²⁷² *Tyrannus* on lainattu kreikan sanasta *τύραννος*, jolla on kuvailtu monenlaisia vallanpitäjiä aina prinsseistä ja kuninkaista täydelliseen yksinvaltiaaseen.²⁷³ Cicero käsittelee *De re publica* -teoksessaan sitä, miten erilaiset valtiomuodot päätyvät tyranniaan. Roomalainen valtiomuoto, jossa on monarkian, demokratian ja aristokratian piirteitä, toimisi niin kauan kunnes kansalaiset saisivat liiallisia vapauksia. Tällöin hallitsemattomana massana he äänestäisivät joukostaan johtajan, joka paljastuisi epäoikeudenmukaiseksi yksinvaltiaaksi, tyranniksi.²⁷⁴ Tasavalta oli Ciceron silmissä epäonnistunut. Populistien ja kansankiihottajien yllyttämänä kansa oli antanut Caesarille ennennäkemättömän valta-aseman samalla nostaten hänet tyranniksi.

²⁷¹ Cic. *Fam.* 11,8,2; 12,1,2; Cic. *Phil.* 2,91.110.117.

²⁷² Ks. alaluku ”2.12.3 tyrannocloni”.

²⁷³ *LSJ s.v. τύραννος*.

²⁷⁴ Cic. *Rep.* 1,68; 2,39. Wirszubski 1950, 43.

2.12 Caesaris interfectores

Cicero käyttää Caesarin murhaajista lempinimiä ἥρωες (Cic. *Att.* 14,4,2; 14,6,1; 14,11,1; 15,12,2), liberatores (Cic. *Att.* 14,12,2) ja *tyrannoctoni* (Cic. *Att.* 14,6,2; 14,15,1; 14,21,3; 16,15,3). Vaikka nimet ovat usein kollektiivisia, Cicero nostaa Caesarin murhaajista esiin erityisesti Marcus Junius Brutuksen ja Gaius Cassius Longinuksen. Murhaajien lempinimet esiintyvät kirjeenvaihdossa huhtikuusta 44 eaa. lähtien.

2.12.1 ἥρωες

Sed omnia licet concurrant, Idus Martiae consolantur. Nostri autem ἥρωες quod per ipsos confici potuit gloriosissime et magnificentissime confecerunt; reliquae res opes et copias desiderant, quas nullas habemus. (Cic. *Att.* 14,4,2)

Mutta vaikka kaikki hyökkäisivät meidän kimppuumme, maaliskuun idus lohduttakoon meitä. Sankarimme toteuttivat loistokkaasti ja kunniakkaasti kaiken sen, mitä oli heidän toimestaan mahdollista tehdä. Jäljellä olevat asiat vaativat rahaa ja joukkoja, joita meillä ei ole lainkaan.

Huhtikuun 10. päivän kirjeessä Cicero on erittäin tyytyväinen maaliskuun idukseen. Heerokset, siis Caesarin surmaajat, toteuttivat suunnitelmansa kunnianarvoisesti. Tilanteen oli täytynyt olla levoton Caesarin jälkeisessä Roomassa. Diktaattorin murha oli Ciceron mielestä hyvä teko, muttei itsessään taannut tasavallan turvallisuutta. Siihen vaadittiin sankarien lisäksi sotilaita ja rahaa.

Antoni colloquium cum heroibus nostris pro re nata non incommodum. Sed tamen adhuc me nihil delectat praeter Idus Martias. Nam quoniam Fundis sum cum Ligure nostro, discrucior Sestulli fundum a verberone Curtilio possideri; quod cum dico, de toto genere dico. Quid enim miserius quam ea nos tueri propter quae illum oderamus? Etiamne consules et tribunos pl. in biennium quos ille voluit? Nullo modo reperio quem ad modum possim πολιτεύεσθαι. (Cic. *Att.* 14,6,1)

Antoniuksen neuvottelu heerosten kanssa ei ollut epämiellyttävä ottaen huomioon uudet seikat. Silti mikään ei ilahduta minua paitsi maaliskuun idus. Olen näet meidän Liguksen kanssa nyt Fundissa ja on yhtä kärsimystä nähdä Sestulliuksen maatila tuon roisto Curtiliuksen omistuksessa. Puhun tästä tapauksesta, mutta kaikki muutkin ovat samanlaisia. Onko mitään kurjempaa kuin se, että ylläpidämme asioita, joiden vuoksi vihasimme sitä mokomaa? Tähän vielä päälle hänen haluamansa konsulit ja kansantribuunit seuraavaksi kahdeksi vuoksi? En keksi mitään tapaa, jolla voisin olla osana julkista elämää.

Kaksi päivää myöhemmin Cicero kertoo Atticukselle uusimmat hyvät ja huonot uutiset. Marcus Antonius ja heerokset, Caesarin murhaajat, olivat tavanneet neuvotellakseen poliittisesta tilanteesta. Maaliskuun idus lämmitti Ciceron mieltä, mutta Caesarin vaikutus oli yhä näkyvissä

arkielämässä. Tämä aiheutti Cicerossa voimakasta turhautumista, mutta hän ei vielä aavistanut sisällissodan puhkeamista.

Cum [equidem] contionem lego de ”tanto viro”, de ”clarissimo civi”, ferre non queo. Etsi ista iam ad risum. Sed memento, sic alitur consuetudo perditarum contionum, ut nostri illi non heroes sed di futuri quidem in gloria sempiterna sint sed non sine invidia, ne sine periculo quidem. Verum illis magna consolatio conscientia maximi et clarissimi facti; nobis quae, qui interfecto rege liberi non sumus? Sed haec fortuna viderit, quoniam ratio non gubernat. (Cic. *Att.* 14,11,1. Ks. alaluku ”2.11.2 rex”)

Huhtikuun 21. päivän kirjeessä Cicero valittaa siitä, miten julkisissa puheissa Caesaria ylistetään ensiluokkaiseksi kansalaiseksi. Puheen piti mahdollisesti Marcus Antonius tai joku hänen miehistään.²⁷⁵ Cicero kertoo myös olettamuksestaan, että Caesarin muiston ylistys aiheuttaa katkeruutta Caesarin tappajia kohtaan. Näille, jotka Cicero nostaa kirjeessään jo jumalten kaltaisiksi, on kuitenkin varattu ikuinen kunnia. Toisaalta Cicero turhautuu omasta roolistaan. Hän ei ollut veriteossa mukana ja vaikka tyranni on tapettu, hän ei ole vapaa.

In Octaviano, ut perspexi, satis ingeni, satis animi, videbaturque erga nostros ἥρωας ita fore ut nos vellemus animatus. Sed quid aetati credendum sit, quid nomini, quid hereditati, quid κατηχήσει, magni consili est. Vitricus quidem nihil censebat. (Cic. *Att.* 15,12,2)

Kuten oletin, Octavianuksessa riittää kylliksi älykkyyttä ja luonnetta. Näytti siltä, että hän suhtautuu meidän heeroksiimme, kuten me häneltä toivoisimmekin. Mutta kuinka paljon on luotettava nuoren miehen ikään, kuinka paljon nimeen tai perintöön? Entä neuvonantoon? Se on tärkeä päätös. Isäpuolenpa mielestä ei yhtään.

Kesäkuun alussa Ciceron yksi huolenaihe on se, kuinka Octavianus suhtautuisi adoptioisänsä murhaajiin, Ciceron lähes puolijumalallisiin heeroksiin. Cicero ei ole täysin vakuuttunut siitä, että Octavianukseen voisi luottaa asian tiimoilta.

Cicero kutsuu Caesarin murhaajia heeroksiksi. Kolmeen otteeseen hän ylistää heidän urotekoon ja nostaa heidät myyttisten sankareiden tasolle kuolevaisten ja jumalten välimaastoon. Yhteisöt saattoivat ylistää niiden kuolleita merkkihenkilöitä, mikä muistutti monin tavoin sankarikultteja. Joskus raja heerosten ja jumalhahmojen välillä oli häilyvä (*nostri illi non heroes sed di*). Paikallisheeros nähtiin usein yhteisönsä pelastajana tai hyväntekijänä.²⁷⁶

²⁷⁵ Tyrrell *et al.* 1969b, 267–268.

²⁷⁶ Petrovic 2016, 440.

Cicero saattoi löytää esikuvan heeroksilleen Ateenan historiasta. Tyranni Peisistratoksen poika Hipparkhos surmattiin 514 eaa. kahden ateenalaisen, Aristogeitonin ja Harmodioksen, toimesta. Hankittuaan eroon tyranniasta Ateena ylisti heidän tekoaan.

Vaikka he olisivat olleet jälkikäteen ateenalaisten mielestä demokratian pelastajia ja heeroksia, Hipparkhoksen ja Caesarin murhilla on vähän yhtäläisyyksiä. Harmodioksen ja Aristogeitonin motiivi ei välttämättä vastannut maaliskuun iduksen salaliittolaisten motiivia. Kun Caesarin murha oli poliittinen, Hipparkhoksen surmaamisen taustalla saattoi mustasukkainen rakkaussuhde.²⁷⁷ Molemmat surmaajat saivat surmansa: Aristogeiton välittömästi ja Harmodios jäi kiinni ja hänet kidutettiin hengiltä.²⁷⁸ Mahdollisesti merkittävin ero Ateenan ja Rooman tyranninurman välillä oli se, ettei Hipparkhos ollut edes tyranni.²⁷⁹

Tästä huolimatta Ateenaan muodostui tyranninurmaajien kultti, joka nostatti Harmodioksen ja Aristogeitonin heeroksien asemaan. Heistä valmistettiin patsaita, rakennettiin hauta ja uhrattiin vuosittain.²⁸⁰ Miesten kuolema teki heistä voimakkaita marttyyrihahmoja ateenalaiselle demokratialle. Heidän heerosstatuksellaan oli myös poliittinen motiivi. Ateenalaiset halusivat mahdollisesti korostaa kansalaistensa aktiivista roolia ja vähätellä Spartan sotilaallisen avunannon merkitystä ateenalaisen tyrannian poistamisessa.²⁸¹

Vuoden 514 eaa. Ateenan tapahtumien yksityiskohdilla ei ollut Cicerolle merkitystä. Hän saattoikin löytää inspiraatiota ateenalaisesta tyranninurmaajien kultista. Kirjeissä hän ylistää Caesarin murhaa suurimmaksi erotyöksi ja ennustaa siihen osallistuneille kuolematonta heeroksen asemaa. Cicero osui oikeaan, sillä jälkipolvet ovat käyttäneet varsinkin Brutuksen ja Cassiuksen muistoa mallina hirmuvallan vastustamisessa.

2.12.2 liberatores

Nobiscum hic perhonorifice et peramice Octavius. Quem quidem sui Caesarem salutabant, Philippus non, itaque ne nos quidem; quem nego posse <esse> bonum civem. Ita multi circumstant, qui quidem nostri<s> mortem minitantur, negant haec ferri posse. Quid censes cum Romam puer venerit, ubi nostri liberatores tuti esse non possunt? <Qui> quidem semper erunt clari, conscientia vero facti sui etiam beati; sed nos, nisi me fallit, iacebimus. (Cic. *Att.* 14,12,2)

²⁷⁷ Thuc. 6,54.59; Arist. *Ath. Pol.* 18,2. Mustasukkaisesta rakkaussuhteesta huolimatta osa tutkijoista näkee Hipparkhoksen murhan olleen osana suurempaa poliittista salajuontaa. Ks. Podlecki 1966, 130.

²⁷⁸ Arist. *Ath. Pol.* 18,4.

²⁷⁹ Hipparkhoksen isovelji Hippias jatkoi isänsä Peisistratoksen kuoltua Ateenan tyrannina. Thuc. 1,20.

²⁸⁰ Podlecki 1966, 129.

²⁸¹ Lavelle 1988, 215.

Octavius on tällä kanssani. Hän on hyvin kohtelias ja ystävällinen. Seuraajansa kutsuvat häntä Caesariksi, mutta Philippus ei, joten en minäkään. En usko, että hän voi olla kunnan kansalainen. Hänen ympärillään parveilee niin paljon ihmisiä, jotka uhkailevat ystäviämme kuolemalla, ja jotka eivät siedä tämänhetkistä tilannetta. Mitä luulet tapahtuvan, kun nuorukainen tulisi Roomaan, missä vapauttajamme eivät kykene olemaan turvassa? Hehän ovat ikuisesti ylistettyjä ja tietoisuus urotyöstä saa heidät myös onnellisiksi. Mutta, ellen erehdy, meille on luvassa halveksuntaa.

Huhtikuun 22. päivän kirjeessä 44 eaa. Cicero kertoo Octaviuksen²⁸² viettäneen aikaa hänen kanssaan. Octavius on hyväkäyttöinen nuori mies, jota seuraa liian monta Caesarin kannattajaa. Cicero pelkääkin, että he vaikuttavat Octaviuksen päätöksentekoon huonolla tavalla. Esimerkiksi he vaativat Caesarin murhaajien kuolemaa. Cicero käyttää murhaajista nimeä *liberatores*, ”vapauttajat”.

Sana *liberator* ei esiinny usein tasavalta-ajan lähteissä, eikä sitä esiintynyt cognomenina. Se esiintyy kerran Plautuksen *Persa*-komediassa (*scortorum liberator*).²⁸³ Vapauttaja on Zeuksen epiteetti, Ἐλευθέριος.²⁸⁴ Myös roomalaiset omaksuivat epiteetin *Liberator* Juppiterille, mutta mahdollisesti vasta keisari Neron kaudella.²⁸⁵

Vuotta ennen Ciceron kirjeen *liberatores*-nimeä Gaius Julius Caesarille myönnettiin cognomen *Liberator* kunnianosoituksena Hispaniassa saadusta voitosta.²⁸⁶ Caesarista valmistettiin patsas, joka asetettiin Capitolium-kukkulalle tasavallan perustajahahmo Lucius Junius Brutuksen patsaan viereen.²⁸⁷ Cassius Dion mukaan juuri Caesarin patsaan asettaminen Brutuksen kantaisän patsaan viereen sai hänet osallistumaan tyrannin surmaamiseen.²⁸⁸ Livius käyttää neljään otteeseen *liberator*-sanaa Brutuksen ja hänen sukunsa yhteydessä.²⁸⁹ Toisaalta *liberator*-sanon käyttö Augustuksen valtakauden historiankirjoittajalla voi olla anakronistinen. Leber pohtii ar-

²⁸² Senaatti ei ollut nähtävästi vielä huhtikuussa 44 eaa. ratifioinut Caesarin testamenttia, minkä takia adoptionimi Octavianus ei ollut vielä virallinen. Silti osa Octaviuksen läheisistä käytti jo hänestä nimeä Caesar, kun taas hänen isäpuolensa eikä Cicero. Joulukuusta lähtien Cicero kutsuu kirjeissään häntä adoptionimellä Octavianus. Ks. Tyrrell *et al.* 1969b, 270.

²⁸³ Plaut. *Persa* 419.

²⁸⁴ Hdt. 3,142.

²⁸⁵ Tac. *Ann.* 15,64; 16,35. Tasavalta-ajalla Aventinum-kukkulalle rakennettiin 300-luvulla Juppiter Liber/Libertas -jumaluudelle temppele. *Liberator*-nimen käyttö lienee anakronistista. Ks. Weinstock 1971, 139, 144.

²⁸⁶ Cass. Dio. 43,44.

²⁸⁷ Cass. Dio. 43,45; Plut. *Brutus* 1,1.

²⁸⁸ Cass. Dio. 43,45.

²⁸⁹ ”*Liberator urbis*” (Liv. 1,56.60), ”*liberator patriae*” (Liv. 2,7; 4,15).

tikkelissaan *Cicero's liberatores: a reassessment* (2018), annettiinko Tarquiniukset karkotta-
neelle Brutukselle cognomen Liberator.²⁹⁰ Brutus Liberator ja Caesar Liberator -patsaat ovat
saattaneet inspiroida Ciceroa käyttämään *liberatores*-termiä.

Liviuksen Brutuksista käyttämä *liberator* vaikuttaa anakronistiselta. *Liberatores*, joka oli sä-
vyltään aina poliittinen, esiintyy Ciceron Atticukselle lähettämässä kirjeissä vain kerran kir-
jeessä Cic. Att. 14,12., mutta hän käyttää sitä samassa merkityksessä toisessa filippolaispuhees-
saan.²⁹¹ Se myös esiintyy Brutuksen kirjeessä Cicerolle²⁹² *Liberatores* esiintyy Ciceron kir-
jeessä pian Caesarin kuoleman jälkeen. Mahdollisesti hän koki nimen epäsovivaksi. kun hän
huomasi, ettei tilanne Roomassa parantunut tyranninsurmasta huolimatta. Kirjeissä hän moneen
otteeseen voivottelee Atticukselle, etteivät he ole vapaita, vaikka Caesar oli kuollut.²⁹³

2.12.3 tyrannoctoni

Atticukselle kirjoittaessaan Cicero käyttää neljään otteeseen kreikan kielestä lainattua nimeä
tyrannoctoni (ὁ τυραννοκτόνοι), tyranninsurmaajat, Caesarin murhaajista.

Nihil enim tam σόλοικον quam tyrannoctonos in caelo esse, tyranni facta defendi.
(Cic. Att. 14,6,2. Ks. alaluku ”2.11.4 tyrannus”)

Huhtikuussa 44 eaa. Cicero oli turhautunut senaattorien saamattomuudesta. Tyranni oli sur-
mattu ja silloin oli sopiva tilaisuus mitätöidä Caesarin teot. Surmatyö ei itsessään riittänyt tasa-
vallan turvaamiseksi, eikä tyranninsurmaajilla näyttänyt olevan yhtämielisyyttä siitä, miten
olisi syytä edetä asiassa.

Sustulisse mihi videtur simulationem desiderii, adhuc quae serpebat in dies et
verebar ne periculosa nostris tyrannoctonis esset. Nunc prorsus adsentior tuis litteris
sperorque meliora. Quamquam istos ferre non possum qui, dum se pacem velle
simulant, acta nefaria defendunt. (Cic. Att. 14,15,1)

Minusta näyttää, että hän on lopettanut ikävöimisen teeskentelyn, mikä tähän
saakka oli joka päivä hitaasti levinnyt. Pelkäsin, että juurtuneena se olisi voinut olla
vaaraksi meidän tyranninsurmaajillemme. Nyt olen päinvastoin samaa mieltä kir-
jeidesi kanssa ja uskon parempaan. En tosin voi sietää niitä mokomia, jotka samalla
teeskentelevät tahtovansa rauhaa, mutta puolustavat laittomuuksia.

²⁹⁰ Leber 2018, 171.

²⁹¹ ”*liberatores populi Romani*” (Cic. Phil. 2,31), ”*liberatores*” (Cic. Phil. 2,32), ”*liberatores nostri*” (Cic. Phil. 2,89.114).

²⁹² Cic. *Ad Brut.* 1,16,2.

²⁹³ Esim. Cic. Att. 14,11,1: ”...*interfecto rege libero non sumus.*”

Cicero koki, että jotkut senaattorit teeskentelivät surevansa murhattua Caesaria. Samalla he puhuivat rauhasta, mutta eivät tehneet elettä Caesarin toimien purkamiseksi. Cicero pelkäsi, että teeskentely voisi tahrata tyranninsurmaajien urotyötä ja asettaa heidät vaaraan.

Mihi autem non est dubium res spectet ad castra. Acta enim illa res est animo virili, consilio puerili. Quis enim hoc non vidit, «regem sublatum», regni heredem relictum? Quid autem absurdius? ”Hoc metuere, alterum in metu non ponere!” Quin etiam hoc ipso tempore multa ὑποσόλοια. Ponti Neapolitanum a matre tyrannoctoni possideri! (Cic. *Att.* 14,21,3)

Minusta ei ole epäilystäkään siitä, etteikö tilanne olisi menossa kohti sotaa. Asiasta on päätetty miehisellä rohkeudella ja lapsellisella harkintakyvyllä. Kuka nyt ei huomaisi, että kuningas on surmattu, mutta kuninkaanvallan perillinen on jätetty eloon. Täysin järjetöntä! ”Pelätä tätä muttei toista!” Tälläkin hetkellä on monia mielettömyyksiä. Tyranninsurmaajan äiti on asettunut Pontiuksen taloon Neapoliksen lähellä!

Lucius Pontius Aquila oli vuoden 45 eaa. kansantribuuni, joka ei noussut seisomaan Caesaria varten tämän triumfikulkueen aikana.²⁹⁴ Pontiuksen maaomistus takavarikoitiin, mutta Cicero naureskelee järjettömyydelle, että tyrannia vastustaneen tribuunin maaomistus Neapoliksen lähellä oli nyt tyranninsurmaajan äiti Servilian omistuksessa. Pontius oli myös yksi Caesarin surmaajista.²⁹⁵

De quo quidem ipso dixi Oppio, cum me hortaretur ut adolescentem totamque causam manumque veteranorum complecterer, me nullo modo facere posse, nisi mihi exploratum esset eum non modo non inimicum tyrannoctonis verum etiam amicum fore. (Cic. *Att.* 16,15,3)

Kerroin siitä samasta asiasta Oppiukselle, kun hän yllytti minua vaalimaan nuoruukaista, hänen koko asiaansa ja veteraanien joukkoa. Voisin tehdä niin ainoastaan, jos minulle vakuutettaisiin, ettei hän olisi tyranninsurmaajien vihollinen vaan myös heidän todellinen ystävänsä.

Marraskuun puolivälissä 44 eaa. Cicero kertoo Atticukselle, että häntä oli painostettu liittymään Octavianuksen tukijoihin. Cicero ei voinut kuitenkaan osoittaa tukeaan nuorelle Caesarille ellei tämä vakuuttaisi todellista ystävyytään ottoisänsä murhaajia kohtaan.

Hirmuvaltiaan oikeutettu murha, τυραννοκτονία, oli vakiintunut topos antiikissa ja sillä voitiin oikeuttaa poliittisia murhia.²⁹⁶ Myös Cicero tukee teoksessaan *De officiis* ajatusta tyrannin oikeutetusta surmaamisesta:

²⁹⁴ Broughton 1952, 308.

²⁹⁵ Cass. Dio. 46,38.

²⁹⁶ Diod. Sic. 16,14; Lucian. *Tyr.* 8–9; Quint. *Inst.* 9,2,67; Sen. *Contr.* 4,7.

”...quem est honestum necare...” (Cic. *Off.* 3,32)

Ateenassa tyranninsurmalle kehittyi oma kultti.²⁹⁷ Roomassa tasavallan syntytarina oli erottamattomasti sidoksissa hirmuvallan vastustamiseen, jota varten kansalaiset vannoivat valan.²⁹⁸ Tasavallan aikana kansansuosiossa olevia sotapäälliköitä ja populistieja syytettiin kuninkuuden tavoittelusta, millä haettiin oikeutusta esimerkiksi Tiberius Gracchuksen surmaan.²⁹⁹

Cicero löysi helposti historiallisia ja kirjallisia lähteitä tukemaan tyranninsurman oikeutusta. Caesaria pelättiin ja syytettiin kuninkuuden tavoittelusta, jolloin Rooman kansalaisilla oli täysi oikeus veritekoon. Ciceron *tyrannoctoni* oli käännetty kreikasta. Nimessä yhdistyi ateenalainen tyranninsurman kultti ja roomalainen kuninkuuden vastustaminen.

Maaliskuun iduksen salaliittolaisista Cicero käytti Atticuksen kirjeenvaihdossa nimiä ἡρωες, *liberatores* ja *tyrannoctoni*. *Liberatores*-nimi yhdisti Caesarin murhaajat kuninkaat karkotaneeseen Lucius Junius Brutukseen. Ajatuksena saattoi olla myös omia Caesarille myönnetty cognomen hänen surmaajiansa nimeksi, mikä olisi heikentänyt ylistystä, jota Caesarille myönnettiin juuri ennen hänen kuolemaansa. Cicero nähtävästi hylkäsi *liberatores*-nimen käytön kirjeenvaihdossaan Atticuksen kanssa, koska tyranninsurmasta huolimatta tasavallan rapistuminen jatkui. Ἡρωες korosti salaliittolaisten suurta urotyötä, jota Cicero ylistikin lähes jumalten kaltaisiksi saavutukseksi. *Tyrannoctoni* oli Ciceron suosima nimi salaliittolaisille ja se viittasi ateenalaiseen tyranninsurman kulttiin. Nimi auttoi keskittymään Ciceron mielestä olennaiseen seikkaan: kyseessä oli oikeutettu murha.

²⁹⁷ Shear 2012, 117.

²⁹⁸ Liv. 2,1: ”...iure iurando adegit neminem Romae passuros regnare.”

²⁹⁹ Weinstock 1971, 134–135.

2.13 Marcus & Tullia

Ciceron lapset Marcus ja Tullia esiintyvät usein isänsä Atticuksen kirjeissä. Marcus-pojasta Cicero käyttää kolmesti cognomenin translitteroitua muotoa Κικέρων (Cic. *Att.* 2,9,4; 2,12,4; 2,15,4), kun taas Tullia-tytär esiintyy kirjeissä seitsemään kertaan hellittelynimellä Tulliola (Cic. *Att.* 1,3,3; 1,5,8; 1,8,3; 1,10,6; 3,19,2; 4,1,4; 6,9,5).

2.13.1 Κικέρων

Terentia tibi salutem καὶ Κικέρων ὁ μικρὸς ἀσπάξεται Τίτον τὸν Ἀθηναῖον. (Cic. *Att.* 2,9,4)

Terveisiä Terentialta, ja pikku-Cicero tervehtii Titus Ateenalaista.

Ciceron käyttämä poikansa hellittelynimi Κικέρων esiintyy ensimmäistä kertaa kirjeenvaihdossa huhtikuussa 59 eaa. Marcus-poika syntyi keskikesällä 65 eaa. ja Κικέρων on tulkittu merkiksi siitä, että vajaan kuusivuotiaan pojan kreikan opinnot olivat alkaneet.³⁰⁰ On myös ehdotettu, että kreikaksi kirjoitettu lopputervehdys olisi ollut Marcuksen itse kirjoittama.³⁰¹

Terentia delectata est et tuis litteris. Impertit tibi multat salutem, καὶ Κικέρων ὁ φιλόσοφος τὸν πολιτικὸν Τίτον ἀσπάξεται. (Cic. *Att.* 2,12,4)

Terentia ilahtui kirjeestäsi. Hän lähettää paljon terveisiä, ja filosofi Cicero tervehtii poliitikko Titusta.

Muutamaa päivää myöhemmin Cicero käyttää pojastaan taas kreikaksi translitteroitua nimeä Κικέρων.

Ea tibi igitur et Κικέρων, ἀριστοκρατικώτατος παῖς, salutem dicunt. (Cic. *Att.* 2,15,4)

Hän ja Cicero, pojista aristokraattisin, siis lähettävät sinulle terveisiä.

Huhtikuun lopussa 59 eaa. Ciceron hellittelynimi Marcus-pojasta esiintyy viimeisen kerran kirjeenvaihdossa huhtikuun lopussa 59 eaa.

Hänen kotiopettajansa oli mahdollisesti orja Aristodemos.³⁰² Marcus seurasi isäänsä, kun tämä oli Kilikian maaherrana 51–50 eaa. Tuolloin hänen opiskelunsa jatkui temperamenttisen Marcus Pomponius Dionysiuksen, Atticuksen vapautetun, valvonnassa.³⁰³ Hän olisi halunnut lähteä

³⁰⁰ Cic. *Att.* 1,2,1: ”L. Iulio Caesare C. Marcio Figulo consulibus filiolo me auctum scito, salva Terentia.”

³⁰¹ Rissanen 2021, 612; Shackleton Bailey 1965, 373.

³⁰² Cic. *Att.* 2,7,5.

³⁰³ Cic. *Att.* 6,1,12.

sotimaan Caesarin puolelle Hispaniaan, mutta Cicero ja Atticus saivat hänet suostuteltua lähtemään Ateenaan opiskelemaan.³⁰⁴ Cicero huolehti siitä, että Marcuksen opinnot alkaisivat tämän ollessa viisivuotias ja jatkuisivat koko tämän nuoruuden. Hellittelynimi Κικέρων viestii isän ylpeydestä pientä ”filosofi-Ciceroa” kohtaan. Nimestä ei kuitenkaan muodostunut säännöllistä lempinimeä, vaan Κικέρων esiintyy kirjekokoelmassa vain kolmessa huhtikuun kirjeessä 59 eaa Marcuksen ollessa 5-vuotias. Tavallisesti Cicero kutsui poikaansa Ciceroksi.

2.13.2 Tulliola

Tulliolam C. Pisoni L. f. Frugi despondimus. (Cic. Att. 1,3,3)

Kihlasin pikku Tullian Gaius Piso Frugille, Luciuksen pojalle.

Huhtikuussa 67 eaa. Cicero kertoo Atticukselle tyttärensä kihlauksesta Gaius Calpurnius Piso Frugille. Samassa Cicero nimittää Tullia-tytärtään Tulliolaksi, kun hän kertoo tyttärensä kihlauksesta loppuvuodesta 67 eaa. Tullian syntymävuodesta ei ole varmuutta, mutta tytöt saatettiin naittaa 12 vuoden iässä.³⁰⁵ Kihlaus saatettiin tehdä huomattavasti avioliittoa aikaisemmin, mutta tytön tuli olla vähintään seitsemänvuotias.³⁰⁶

Quintum fratrem cottidie exspectamus. Terentia magnos articulorum dolores habet. Et te et sororem tuam et matrem maxime diligit salutemque tibi plurimam adscribit et Tulliola, deliciae nostrae. Cura ut valeas et nos ames et tibi persuadeas te a me fraterne amari. (Cic. Att. 1,5,8)

Odotamme Quintusta joka päivä. Terentialla on kovia nivelkipuja. Hän on syvästi kiintynyt sinuun, siskoosi ja äitiisi ja lähettää sinulle lämpimät terveiset, kuten rakas pikku Tullianikin. Pidä huolta itsestäsi ja kiintymyksestäsi minuun, ja voit olla varma, että rakastan sinua kuin veljeä.

Marraskuussa 68 eaa. Cicero nimittää tytärtään ensimmäistä kertaa kirjeenvaihdossaan Tulliolaksi (*Tulliola, deliciae nostrae*).

Tulliola, deliciolae nostrae, tuum munusculum flagitat et me ut sponsorem appellat. Mihi autem abiurare certius est quam dependere. (Cic. Att. 1,8,3)

Oma kullannuppuni Tullia vaatii pientä lahjaasi ja pyytää minua takuumieheksi. Olen päättänyt mieluummin kieltäytyä kuin maksaa.

³⁰⁴ Cic. Att. 12,7,1; 12,32,2.

³⁰⁵ Frier 2003, 27.

³⁰⁶ *Ibid.* 67.

Helmikuussa 67 eaa. Cicero kutsuu tyttärtään kullannupukseen (*Tulliola deliciolae nostrae*), mikä kertoo isän kiintymyksestä Tulliaan.

Tulliola tibi diem dat, sponsorem non appellat. (Cic. *Att.* 1,10,6)

Pikku Tullia haastaa sinut oikeuteen mutta ei pyydä takuumiestä.

Saman kevään toukokuussa Cicero leikittelee liiketoimiterminologialla, kun hän viittaa aikaisemmassa kirjeessä mainitsemaan lahjaan.

Sed tamen, quoniam coeptum est agi, quoquo modo coeptum est et quacumque de causa, non deseram neque optimi atque unici fratris miseras ac luctuosas preces nec Sesti ceterorumque promissa nec spem aerumnosissimae mulieris Terentiae nec miserrimae Tulliolar obsecrationem et fidelis litteras tuas. (Cic. *Att.* 3,19,2)

Mutta koska jotain on alkanut tapahtua, alkoi se millä tavalla tai mistä syystä tahansa, en aio pettää erinomaisen ja ainoan veljeni säälliviä ja surullisia anelujia enkä Sestiuksen ja muiden lupauksia, Terentian, vaimoista murheellisimman, toiveita, pikku Tullia-rukan pyyntöjä enkä sinun uskollisia kirjeitäsi.

Syyskuussa 58 eaa. Cicero oli maanpaossa Makedoniassa. Hän oli jo keväällä itsetuhoinen, mutta vajosi mahdollisesti syvään masennukseen. Cicero välttyi itsetuhoisuudelta paljolti Atticuksen lähettämien kirjeiden ansiosta.³⁰⁷ Yllä mainittu kirje paljastaa läheisten, mukaan lukien ”pikku Tullia-rukan”, huolen Cicerosta.

Brundisium veni Non. Sext. ibi mihi Tulliola mea fuit praesto natali suo ipso die, qui casu idem natalis erat et Brundisinae coloniae et tuae vicinae Salutis. (Cic. *Att.* 4,1,4)

Saavuin Brundisiumiin elokuun 5. päivänä. Rakas pikku Tulliani oli siellä odottamassa minua, se oli juuri hänen syntymäpäivänsä ja sattumalta myös Brundisiumin kolonian ja naapurisi, Terveiden jumalattaren temppelein, perustamispäivä.

Cicero kertoo vuoden 57 eaa. syyskuun kirjeessä, kuinka pikku Tullia oli häntä vastassa Brundisiumin satamakaupungissa, kun Cicero oli palaamassa maanpaosta Roomaan.

Tu mihi, ut polliceris, de Tulliola mea, id est de Dolabella, perscribes, de re publica, quam provideo in summis periculis, de censoribus, maximeque de signis, tabulis quid fiat, referaturne. (Cic. *Att.* 6,9,5)

³⁰⁷ Cic. *Att.* 3,3,1. On esitetty, että maanpaon aikana Cicerolla oli ensimmäinen hänen kolmesta masennusjaksostaan. Ks. Evans 2007, 83.

Kirjoita sinä puolestasi, kuten lupaat, juurta jaksuen pikku Tulliaani, toisin sanoen Dolabellasta, poliittisesta tilanteesta – jonka aavistan olevan äärimmäisen vaarallinen – censureista, varsinkin mitä tulee patsaisiin ja tauluihin, ja viedäänkö asia se-
naattiin.

Lokakuun puolivälissä 50 eaa. Cicero aavistelee, että poliittinen kriisi on kärjistynyt erittäin vaaralliseksi. Hän pyytää Atticusta kertomaan kaikki pikku Tullian kolmannesta aviomiehestä, Publius Cornelius Dolabellasta, joka lukeutui Clodiuksen kaltaisiin turmeltuneisiin nuoriin miehiin.³⁰⁸

Cicerolla oli läheisemmät välit Tullian kuin Marcuksen kanssa. Hän käytti pojastaan hellittelynimeä vain silloin, kun tämä oli pieni lapsi. Tullia oli Ciceron esikoinen ja silmäterä, jonka aikuistuttua hän käytti yhä hellittelynimeä Tulliola. Cicero kirjoittaa Quintus-veljelleen, että Tullia oli ”kasvoiltaan, puheiltaan ja sielultaan kuin ilmetty minä” ja vaimolleen hän tunnustaa pikku Tullian olevan ”armaampi kuin oma henkeni”³⁰⁹

Atticuksen kirjeenvaihdon lisäksi Tulliola-nimi oli käytössä myös perheen välisessä kirjeenvaihdossa.³¹⁰ Hellyttävä Tulliola oli vakiintunut lisänimi perheen esikoiselle, joka, toisin kuin Marcuksesta käytetty Κικέρων, pysyi Tullian lempinimenä vuosikymmenten ajan. Tulliola Cicero kutsuu tytärtään ”pikku Tulliaksi” tämän ollessa jo täysi-ikäinen nainen. Ciceron kirjeissä ei esiinny vakiintuneita lempinimiä hänen muista perheenjäsenistään.

³⁰⁸ Cic. *Att.* 7,7,6; Collins 1952, 164.

³⁰⁹ Cic. *Ad. Q. fr.* 1,3,3: ”*Effigiem oris, sermonis, animi mei.*”; Cic. *Fam.* 14,7,1: ”...*quae nobis nostra vita dulcior est.*” (suom. Veli-Matti Rissanen 2021).

³¹⁰ *Ad familiares* -kirjekokoelmassa Tulliola esiintyy kahdeksan kertaa vuoden 58 eaa. kirjeissä: Cic. *Fam.* 14,1,1 *bis*; 14,1,6; 14,2,1 *bis*; 14,4,3; 14,7,1.2. Lisäksi Quintus käyttää kertaalleen Tulliolaa vuonna 53 eaa. kirjeessään Cicerolle: Cic. *Fam.* 16,16,1.

2.14 Muut

2.14.1 Agamemnon, Menelaus & Paris

Instat hic nunc annus egregius. Eius initium eius modi fuit ut anniversaria sacra Iuventatis non committerentur; nam M. Luculli uxorem Memmius suis sacris initiavit. Menelaus aegre id passus divortium fecit. Quamquam ille pastor Idaeus Menelaum solum contempserat, hic noster Paris tam Menelaum quam Agamemnonem liberum non putavit. (Cic. *Att.* 1,18,3)

Nyt on käsillä tämä mainio uusi vuosi. Se alkoi niin, että Nuoruuden jumalattaren vuotuiset menot jäivät toimittamatta. Memmius näet vihki Marcus Luculluksen vaimon omiin riitteihinsä. Menelaos otti tämän raskaasti ja erosi vaimostaan. Vaikka idalainen paimen oli vain halveksinut Menelaosta, tämä meidän Pariksemme kohdella Menelaosta ja Agamemnoniakin kuin orjia.

Cicero vitsailee Atticukselle, että vuosi 60 eaa. on alkanut lupaavasti. Gaius Memmiuksella oli suhde Marcus Luculluksen vaimon kanssa. Cicero käyttääkin heistä nimiä Paris ja Menelaos viitaten Iliaan hahmoihin. Lisäksi Cicero vihjailee, että ”tällä meidän Pariksellamme” olisi ollut myös suhde Marcus Luculluksen isoveljen, Luciuksen, vaimoon. Vanhemman Luculluksen Cicero luontevasti nimeää Agamemnoniksi. Memmiuksen toiminta kytkeytyy ajan politiikkaan. Hän lukeutui Lucius Luculluksen vastustajiin ja pyrki estämään tätä saamasta triumfia sotatoimista Mithridatesta vastaan.³¹¹

Yhteys näiden roomalaismiesten ja homeeristen sankarihahmojen välillä ei ole yksinomaan Ciceron luoma. Hän vitsailee aiheella, joka oli todennäköisesti 60 eaa. yleisesti tiedossa: Lucius Licinius Lucullus, joka oli sotinut idässä Mithridatesta vastaan, rinnasti itsensä Agamemnoniin.³¹² Puolestaan Memmiuksen suvulla oli yhteys Aineiaan luutnanttiin Mnestheukseen.³¹³ Pilkkanimet saattavat kertoa Ciceron sarkastisesta asenteesta roomalaisten pyrkimyksiä kohtaan luoda yhteys kreikkalaisiin mytologisiin hahmoihin.

2.14.2 Amyntae filius

Ne ego essem hic libenter atque id cottidie magis, ni esset ea causa quam tibi superioribus litteris scripsi. Nihil hac solitudine iucundius, nisi paulum interpellasset Amyntae filius. Ὡ ἀπεραντολογίας ἀηδοῦς! (Cic. *Att.* 12,9,1)

³¹¹ Rebggiani 2019, 446.

³¹² Runoilija Archias julkaisi 63 eaa. Luculluksen sotatoimista runoteoksen, jossa hän rinnasti tämän Agamemnoniin. Rebggiani 2019, 446; Cic. *Arch.* 9,21.

³¹³ Verg. *Aen.* 5,117: ”mox Italus Mnestheus, genus a quo nomine Memmi”.

Tykkäisin olla täällä päivä päivältä enemmän, ellei olisi kyse siitä asiasta, josta kirjoitin sinulle aikaisemmassa kirjeessä. Mikään ei olisi tätä yksinäisyyttä mielekkäämpää, jollei tuo Amyntaan poika olisi lyhyen aikaa minua häirinnyt. Voi, miten inhottava lörpöttelijä!

Amyntaan poika on vitsikäs nimi 56 eaa. vuoden konsulista, Lucius Marcius Philippuksesta. Lisänimi viittaa Aleksanteri Suuren isään, Makedonian kuningas Filippos II:een, joka oli kuningas Amyntas IV:n poika.³¹⁴ Philippus oli erään *gens Marcia* -sukuhaaran *cognomen*. Lucius Marcius Philippuksen samannimisellä esi-isällä oli läheinen ystäväsuhde Makedonian kuningas Filippos V:n kanssa.³¹⁵ Marcian suku, joka oli plebeijitustainen, koki suhteen Makedonian kuninkaaseen tärkeäksi ja korosti sitä painattamalla kolikoita, joissa toisella puolella oli Filippos V ja toisella Lucius Marcius Philippus.³¹⁶ Cicero mahdollisesti teki pilaa yhteyden korostamisesta makedonialaiskuninkaisiin.

2.14.3 Calvus

Nosti Calvum ex Nanneianis illum, illum laudatorem meum, de cuius oratione erga me honorifica ad te scripseram. Biduo per unum servum, et eum ex ludo gladiatorio, confecit totum negotium. Arcessivit ad se, promisit, intercessit, dedit. Iam vero (o di boni, rem perditam!) etiam noctes certarum mulierum atque adulescentulorum nobilium introductiones non nullis iudicibus pro mercedis cumulo fuerunt. (Cic. *Att.* 1,16,5)

Tunnet Kaljupään, Nanneiuksen omaisuuden haltijan, tuon ylistäjäni, jonka ylistyspuheesta kirjoitin sinulle. Kahdessa päivässä yhden orjan avulla, joka hänkin oli vielä entisiä gladiaattoreita, hän hoiti koko asian. Kutsui tuomarit luokseen, antoi heille lupauksia, takuita, rahaa. Kaiken kukkuraksi (hyvät jumalat sentään, mitä turmelusta!) jotkut tuomarit saivat kaupan päälle nauttia yöllisistä tapaamisista tiettyjen naisten kanssa ja lähemmästä tuttavuudesta ylhäisnuorukaisten kanssa.

Heinäkuun kirjeessä 61 eaa. Cicero kertoo *Bona Dea* -skandaalin oikeudenkäynnistä ja siitä, miten tuomareiden moraalittomuus ratkaisi oikeudenkäynnin syytetyn, Publius Clodius Pulcherin, eduksi. Ciceron mukaan oikeudenkäynnistä tuli täysi fiasko: kirjeessä nimetty Calvus, ”Kaljupää”, oli kestittänyt ja lahjonut tuomareita, joiden enemmistö äänesti oikeudessa Clodiuksen eduksi.

³¹⁴ Nep. *Reg.* 2,1.

³¹⁵ Liv. 42,38,8.

³¹⁶ Smith 1872, 285.

Pilkkanimi on tulkittu tarkoittavan Marcus Licinius Crassusta, jonka kanssa Cicerolla oli riitaisat välit.³¹⁷ Cicero pyrki tekemään sovinnon hänen kanssaan, mikä johtui pikemminkin Pompeiuksen ja Caesarin painostuksesta kuin aidosta halusta ystäväytyä Crassuksen kanssa.³¹⁸ Cicero säilytti Crassukseen ystävälliset välit, mutta kyseessä lienee pikemminkin ollut poliittinen ystävyys vailla aitoa kiintymystä. Kirjeessään Crassukselle Cicero puhuu paljon heidän välisestä ystävydestään.³¹⁹ Atticukselle kirjoittaessaan Cicero kutsuu Crassusta arvottomaksi mieheksi.³²⁰ Cicero tiesi Crassuksen auttaneen Clodiusta tämän oikeudenkäynnissä. Ciceron negatiivinen asenne Crassusta kohtaan kärjistyi, sillä hän todennäköisesti aavisti Crassuksen toimineen Clodiuksen kanssa, kun tämä halusi ajaa Ciceron ulos Roomasta.³²¹ Calvus on pilkkanimi, joka luo negatiivisia konnotaatioita Ciceron paheksumasta Crassuksesta: kaljuuden voi liittää rumuuteen ja vanhaan ikään.³²²

Tulkintaa Crassuksesta Calvus-nimen takana on myös kyseenalaistettu. Wisemanin mukaan (1968) tuomareiden peittelemätön lahjonta *Bona Dea* -skandaalin alla ei sovi Crassuksen käyttäytymismalliin: hän oli samoihin aikoihin huomiota herättämättä antanut Caesarille suuren lainan.³²³ Adjektiivi *calvus* ei myöskään esiinny Cicerolla. Crassuksen tilalle sopisi nuori runoilijana ja puhujana tunnettu Gaius Licinius Macer Calvus.³²⁴ Wiseman on tarkastellut myös kirjeen kohtaa *ex Nanneianis* ja ehdottaa kyseessä olevan korruptio käsikirjoituksessa. Hän ehdottaakin korjausta ”*Nosti Calvum ex νεανίας illum*” (”Tunnet tuon Calvuksen, joka kuuluu Clodiuksen nuoriin seuraajiin”).³²⁵

2.14.4 Drusus Pisauensis

Illa opima ad exigendas pecunias Druso, ut opinor, Pisauensis an epuloni Vatinio reservatur; haec ieiuna tabellari legatio datur ei cuius tribunatus ad istorum tempora reservatur. Incende hominem, amabo te, quoad potest. (Cic. Att. 2,7,3)

Tuo rikas lähetystö, jonka tehtävänä on karhuta rahoja, on varattu kai Drusus Pisaurumlaiselle tai kenties juhlien ystävä Vatiniukselle, kun taas tämä nuiva lähetti-pojan pesti annetaan miehelle, jonka tribuuninvirkkaa pidetään säästössä, kunnes se noille herroille sopii. Ole hyvä ja ärsytä häntä mahdollisimman paljon.

³¹⁷ Cic. Fam. 1,9,20.

³¹⁸ Marshall 1974, 805.

³¹⁹ Cic. Fam. 5,8,1–2.

³²⁰ Cic. Att. 4,13,2: ”O hominem nequam!”.

³²¹ Marshall 1974, 805.

³²² Ks. myös Gaius Matiuksen (alaluku 2.7) pilkkanimet Calvenna ja Madarus.

³²³ Wiseman 1968, 297.

³²⁴ Ibid. 298.

³²⁵ Ibid. 299.

Ciceron Drusus *Pisaurensis*, ”Drusus Pisaurumlainen”, on pilkkanimi Marcus Livius Drusus Claudianuksesta.³²⁶ Suetoniuksen mukaan Drusus syntyi Appius Claudius Pulcherin sukuun, mutta hänestä tuli Livius adoption kautta.³²⁷ On arveltu, että Druksella tai hänen suvullaan olisi ollut yhteys Pisaurum-nimiseen siirtokuntaan.³²⁸ Ciceron kirjeen *Cic. Att. 2,7* lisäksi alueelta löydetty piirtokirjoitus tukee Druksen yhteyttä Pisaurumiin.³²⁹

Yhteys Druksen ja kaupungin välillä tuntuu heikolta, mutta se on silti varteenotettava tulkinta. Siitä, minkälaisia mielleyhtymiä pilkkanimi synnytti Cicerolle ja Atticukselle, voidaan tehdä vain arvailuja. Pilkkanimen *Pisaurensis* ei välttämättä merkitse Druksen suvun kotikaupunkia. Sävyltään se on pejoratiivinen, sillä Pisaurum vaikuttaa olleen huonomaineinen kaupunki.³³⁰ Mahdollisesti tämän vuoksi *gens Livian* jäsenillä ei ollut halua korostaa vanhaa kotikaupunkiaan.

2.14.5 dynastae

Etenim, quantum coniectura auguramur, si erit nebulo iste cum his dynastis in gratia, non modo de ”cynico consulari” sed ne de istis quidem ”piscinarum Tritonibus” poterit se iactare. Non enim poterimus ulla esse invidia spoliati opibus et illa senatoria potentia. (*Cic. Att. 2,9,1*)

Sikäli kuin osaan ennustaa, jos tuo ruoja aikoo olla vallanpitäjiemme suosiossa, hän ei enää voi retostella ”kyynisellä ex-konsulilla” tai edes noilla ”kalalammikoiden tritoneilla”. Kun meiltä on riisuttu valta ja senaattorin vaikutusvalta, meitä ei voi mitenkään vihata.

Huhtikuun kirjeessä 59 eaa. Cicero viittaa triumviraatin jäseniin Caesariin, Crassukseen ja Pompeiukseen vallanpitäjinä. He olivat muodostaneet 60 eaa. epävirallisen liiton, jossa he tukivat toistensa poliittisia tavoitteita. Triumviraatti kykeni sivuuttamaan poliittisen vastustuksen, mikä Ciceron mielestä oli vaaraksi tasavallalle. Hänen *dynastae* on paheksuva pilkkanimi triumviraatin jäsenistä. Se on kreikan lainasana (δυνασται), jolla viitattiin johtajahenkilöön.

³²⁶ Kyseinen Drusus oli Augustuksen vaimo Livian isä ja keisari Tiberiuksen isoisä.

³²⁷ Suet. *Tib.* 3.

³²⁸ Barrett 2002, 6.

³²⁹ *CIL* I², 379: ”MATRE | MATUTA | DONO·DEDRO | MATRONA | M/CURIA | POLA·LIVIA | DEDA”. Ks. myös Kroll *et al.* 1926, 854–855.

³³⁰ Catullus kutsuu Pisaurumia kuolettavaksi. *Cat.* 81,3; ”*praeterquam iste tuus moribunda ab sede Pisauri*”.

Δυνάστης viittasi paikallisiin päälliköihin, joiden valta ei ollut kuninkaiden veroinen.³³¹ Latinassa *dynastes* ei ollut tavallinen sana hallitsijasta, mutta se esiintyy Caesarilla, Cicerolla ja Cornelius Nepoksella.³³² Ciceron *dynastae* olivat ”pikkuprinssijä”.

Dynastae, joka esiintyy Ciceron kirjeenvaihdossa ainoastaan yllä mainitussa kirjeessä, ei vaikiintunut pilkkanimenä, vaan Cicero käytti Caesarista ja Pompeiuksesta monia lisänimiä, joilla hän osoitti paheksuntansa heitä kohtaan, ja jotka kertovat hänen pelostaan yksinvaltiutta kohtaan.³³³

2.14.6 Καλλιππίδης

Quod ad me de Varrone scribis, scis me antea orationes aut aliquid id genus solitum scribere ut Varronem nusquam possem intexere. Postea autem quam haec coepi φιλολογώτερα, iam Varro mihi denuntiaverat magnam sane et gravem προσφώνησιν. Biennium praeteriit cum ille Καλλιππίδης adsiduo cursu cubitum nullum processerit. (Cic. *Att.* 13,12,3.)

Kirjoitat minulle Varrosta. Tiedät, että aiemmin minulla on ollut tapana kirjoittaa puheita tai muuta sen kaltaista, joihin en voisi Varroa mitenkään sisällyttää. Jälkeenpäin kun ryhdyin työstämään tätä, Varro oli jo julistanut minulle todella suuren ja kunnianarvoisen omistuspuheensa. Kaksi vuotta on kulunut eikä tämä paikallaan juokseva Kallippides ole edennyt kyynärän kyynärää.

Marcus Terentius Varro oli kertonut 47 eaa. aikovansa omistaa suuren latinan kieltä tutkivan *De lingua latina* -teoksensa Cicerolle. Varro julkaisi teoksensa mahdollisesti pienemmissä osissa ja on epävarmaa, omistiko Varro teoksensa kaikki 25 kirjaa Cicerolle vai ainoastaan sanojen etymologiaa käsittelevät kirjat 5–7.³³⁴

Kesällä 45 eaa. Cicero käyttää kirjeessään Varrosta nimeä Καλλιππίδης ja vitsailee, ettei tämä ole edennyt lainkaan työssään. Nimeä on tulkittu kahdella eri tavalla. Ensimmäisen tulkinnan mukaan Καλλιππίδης olisi viittaus kreikankieliseen sanontaan Kallippos-nimisestä juoksijasta, joka ei koskaan päässyt maaliin saakka:

Κάλλιππος τρέχει: ἐπὶ τῶν πολλὰ μελετώντων ποιῆσαι, ὀλίγα δὲ δρώντων τοιοῦτος γὰρ ἦν ὁ Κάλλιππος.³³⁵

³³¹ Hdt. 2,32; Plb. 30,19; Thuc. 6,38; 7,33.

³³² Caes. *Civ.* 3,2,3; Cic. *Phil.* 11,31; Nep. *Dat.* 2,2. Pikkuhallitsijalle oli latinassa monia vaihtoehtoja kuten *dux*, *dominus*, *princeps*, *regulus*.

³³³ Ks. alaluvut ”2.1 Gnaeus Pompeius Magnus” ja 2,11 ”Gaius Julius Caesar”.

³³⁴ Ax 1995, 147.

³³⁵ von Leutsch *et al.* 2015, 757.

Toinen näkemys on, että Καλλιπίδης viittaa samannimiseen suosittuun kreikkalaiseen panto-miiminäyttelijään. Hän osasi matkia eleitä ja liikkeitä (mahdollisesti myös paikallaan juoksemista) niin hyvin, että hänestä tuli yleisön suosikki. Aristoteles mainitsee, että Kallippides sai kritiikkiä, koska hänen nähtiin sortuneen ylinäyttelemiseen apinamaisella imitaatiollaan.³³⁶

Shackleton Bailey nojaa Καλλιπίδης-nimessä edeltävään tulkintaan, jossa kyseessä olisi kreikkalainen sananlasku.³³⁷ Nimi viittaa vitkasteluun.³³⁸ Cicero vitsailee, ettei Varro pääse kirjoitustyössään eteenpäin. Varro oli työstänyt *De lingua latina* -teostaan jo muutaman vuoden. Todennäköisesti Cicero ja Atticus tiesivät, että Varro oli erittäin toimielias henkilö. Hänen rinnastamisensa Kallippidekseen on silkkaa liioittelua ja Ciceron *ille Καλλιπίδες* onkin hyvässä hengessä kirjoitettu sutkautus läheisestä ystävästä.

2.14.7 Κροτωνιάτης

Illud praeterea μυστικώτερον ad te scribam, tu sagacius odorabere. Τῆς δάμαρτός μου ὁ ἀπελεύθερος (οἶσθα ὄν λέγω) ἔδοξέ μοι πρώην, ἐξ ᾧν ἀλογεύμενος παρεφύγγετο, πεφυρακέναι τὰς ψήφους ἐκ τῆς ὤωῆς τῶν ὑπαρχόντων <τῶν> τοῦ Κροτωνιάτου τυραννοκτόνου. Δέδοικα δὴ μή τι – νοήσεις δῆπου. Τοῦτο δὴ περισκεψάμενος τὰ λοιπὰ ἐξασφάλισαι. (Cic. Att. 6,4,3)

Kirjoitan sinulle yhdestä asiasta salamyhkäisemmin, mutta tarkkanäisenä vainuat, mistä on kyse: *Vaimoni vapautetun orjan (tiedät, ketä tarkoitan) minulle hiltainten esittämien sekavien ja epäjohdonmukaisten puheiden perusteella minusta alkoi tuntua, että hän on peukaloinut kirjanpitoa, joka koskee krotonlaisen tyranninmurhaajan omaisuuden ostamista. Pelkään, että jotain – tajuat varmasti. Selvitä asia ja varmista loput.*

Alkukesällä 50 eaa. Ciceron prokonsulin virka Kilikian maakunnassa lähestyi loppuaan. Kirjeessään hän esittää huolensa maakunnan suurista ongelmista. Kirjeen lopussa hän kertoo muista murheistaan: hän epäilee, että Philotimos, Tullia-vaimon vapautettu, on sormeillut liiketoimien kirjanpitoa. Hän pyytää Atticusta selvittämään asian. Cicero välttää henkilönimien käyttöä, turvautuu moniin kiertoilmauksiin ja kirjoittaa viestin kokonaan kreikaksi. Asia on Cicerolle selvästi erittäin arkaluontoinen ja hän käyttää Titus Annius Milosta salanimeä Κροτωνιάτης.

Qua re velim, etsi (ut spero) te haec legente aliquantum iam viae processero, tamen obvias mihi litteras quam argutissimas de omnibus rebus crebro mittas, in primis de quo scripsi ad te antea. Τῆς ξυναόρου τῆς ἐμῆς οὐξελεύθερος ἔδοξέ μοι θαμὰ

³³⁶ Arist. *Poet.* 26,4.

³³⁷ Shackleton Bailey 1966, 366.

³³⁸ Nimi esiintyy myös Suetoniuksella. Hän mainitsee, että vuodesta toiseen jahkaileva keisari Tiberius ansaitsi rahvaan keskuudessa lisänimen Kallippides. Ks. Suet. *Tib.* 38.

βατταρίζων <καὶ> ἀλύων ἐν τοῖς ξυλλόγοις καὶ ταῖς λέσχαις ὑπο τι πεφυρακέναι τὰς ψήφους ἐν τοῖς ὑπάρχουσιν τοῖς τοῦ Κροτωνιάτου. (Cic. Att. 6,5,1)

Niinpä vaikka siihen mennessä, kun luet tätä, olen toivon mukaan jo edennyt aika-moisen matkan, ole hyvä ja laita silti tiuhaan tulemaan minua vastaan mahdollisimman yksityiskohtaisia kirjeitä kaikenlaisista asioista, ennen muuta siitä, mistä aiemmin kirjoitin sinulle. *Kun vaimoni vapautettu orja jatkuvasti änkytti ja oli aivan hukassa minun ja hänen välisissä tapaamisissamme ja keskusteluistamme, minusta tuntui, että hän oli hiukan peukaloinut Krotonin miehen omaisuutta koskevaa kirjanpitoa.*

Kesäkuun 25. tai 26. päivänä Cicero oli aloittanut kotiinpaluumatkansa Kilikian maakunnasta. Hän pyytää Atticusta kirjoittamaan hänelle kertoakseen yksityiskohtaisesti kaikesta mutta erityisesti viime kirjeen aiheesta: Krotonin miehen omaisuuden ostoon liittyviä kirjanpitudokumenteja olisi peukaloitu. Jälleen aiheen arkaluotoisuus käy kirjeessä ilmi, kun Cicero kirjoittaa asiasta taas kreikaksi eikä käytä henkilönimiä.

Tyranninsurmaaja viittaa Via Appialla 52 eaa käytyyn katutappeluun, jossa Milon miehet tappoivat Publius Clodius Pulcherin. Salanimi Κροτωνιάτης on kiertoilmaus Milosta, jonka kreikkalainen kaima Μίλων oli Suur-Kreikan Krotonin kuuluisa painija ja krotonlaisten voittoisa sotapäällikkö 500-luvulla eaa.³³⁹ Κροτωνιάτης ei nähtävästi liity lainkaan Milon etnisyyteen (hän oli syntynyt Latiumissa) vaan nimen tarkoitus oli salata Ciceron arkaluontoinen asia.

Κροτωνιάτης esiintyy kirjeessä Cic. Att. 6,4 ensimmäisen kerran lisämääreen τυραννοκτόνος kanssa. Samanimisyyden luoma yhteys Milon ja Milonin välillä oli mahdollisesti helposti huomattavissa, mutta Cicero lisäsi nimeen tyranninsurmaaja-attribuutin. Nimenkantajan tunnistamisen helpottamisen lisäksi se tietysti solvaa Ciceron edesmennyttä vihamiestä. Toisessa kirjeessä (Cic. Att. 6,5) Cicero käyttää salanimeä ilman attribuuttia.

2.14.8 Ligurinus Μῶμος

Sed ad praeterita revertamur. Quod me maxime hortaris et quod pluris est quam omnia, in quo laboras ut etiam Ligurino Μῶμοϛ satis faciamus, moriar si quicquam fieri potest elegantius. (Cic. Att. 5,20,6)

Mutta palatkaamme menneisiin. Mitä tulee tuohon, mihin ennen kaikkea kehotat minua ja mikä on kaikkein tärkein asia ja mistä olet huolissasi, että en tuottaisi pettymystä ligurialaiselle Momoksellekaan. Hitto minut periköön, jos voi toimia vielä tahdikkaammin kuin olen toiminut.

³³⁹ Strabon 6,1,12; Diod. Sic. 12,9.

Joulukuussa 51 eaa. Cicero kertoo Atticukselle aikaansaannoksistaan Kilikian maaherrana. Hänen saavutuksensa olivat muun muassa persialaisten sotajoukkojen tuhoaminen, Pindenisson linnakekaupungin piiritys ja valtaaminen, Kappadokian ja sen kuninkaan Ariobarzanes III:n hengen pelastaminen, provinssin taloudellisen tilanteen parantaminen, lahjuksista kieltäytyminen ja Brutuksen piristäminen.³⁴⁰

Cicero ylistää häikäilemättä itseään suurennellen omia tekojaan. Suurentelusta huolimatta hän on selvästi hyvin tyytyväinen itseensä, jopa siinä määrin, ettei ligurialainen Momoskaan löydä hänestä kritisoitavaa. *Ligurinus* Μῶμος on tavallisesti tulkittu Aelius Ligukseksi. Hän oli yksi vuoden 58 eaa. kansantribuuneista, joka oli tribuunin *veto*-oikeudella estänyt senaattia kutsu-
masta Ciceroa takaisin maanpaosta. Aelius Ligus oli Ciceron silmissä vihollinen ja osa Clodiuksen roskasakkia.³⁴¹

Aelius Liguksen cognomen, ”Ligurialainen”, on etnonymyymi, joka viittaa suvun maantieteelliseen taustaan. Maantieteelliset cognomenit kertoivat suvun syntyperästä, mutta nimen yleistyessä tämä yhteys hälvähti.³⁴² Pilkkanimen ensimmäinen osa, substantivoituneesta adjektiivista *ligus* johdettu *Ligurinus*, ei ole Ciceron oma luomus. *Ligurinus* oli käytössä nimenä ja adjektiivina, vaikka se yleistyivät mahdollisesti vasta keisariajalle tultaessa.³⁴³ Diminutiivinen suffiksi, *-inus*, on yleinen henkilönimissä.³⁴⁴

Μῶμος on kreikkalaisen mytologian pilkan ja kritiikin jumala.³⁴⁵ Todennäköisesti Aelius Ligus oli kiusanhenki, joka kritisoi ja solvasi Ciceroa. Yhteys ligurialaisen Momoksen ja pilkan jumalan välillä oli helppo muodostaa.

2.14.9 Πεντέλοϊπος

Haec scripsi seu dictavi apposita secunda mensa apud Vestorium. Postridie apud Hirtium cogitabam et quidem Πεντέλοϊπον. Sic hominem traducere ad optimatis paro. (Cic. Att. 14,21,4)

Kirjoitin, tai siis sanelin, tämän kirjeen jälkiruoan aikana Vestoriuksen luona. Huomenna ajattelin mennä syömään Hirttiuksen luokse, joka on tosiaan ”viiden koplasta” viimeinen. Tällä tavoin meinasin saada hänet optimaattien puolelle.

³⁴⁰ Cic. Att. 5,20,3–6.

³⁴¹ Cic. Dom. 49; Sest. 68; 94: ”...quisquiliis seditionis Clodianaes.”

³⁴² Ligus-nimestä esiintyi myös muoto Ligur. Ks. Kajanto 1965, 50.

³⁴³ Kajanto 1965, 196. Hor. Carm. 4,1,33; 4,10,5; Gratt. 510. Adjektiivien *ligus* ja *ligurinus* lisäksi oli vielä *ligustinus*.

³⁴⁴ Ks. alaluku ”2.7.2 Balbinus”.

³⁴⁵ Hesiod. Th. 214; Plat. Rsp. 487a; Luc. Deor. Conc. 20,2.

Kahdessa vuoden 44 eaa. kirjeessä Cicero käyttää Aulus Hirtiuksesta nimeä Πεντέλοιπος. Hirtius oli Caesarin legaatti ja yksi hänen luottomiehistään. Maaliskuun iduksen jälkeen Cicero pyrki saamaan hänet poliittiseksi liittolaiseksi, missä hän nähtävästi myös onnistui.³⁴⁶ Hirtiuksella oli gastronomin maine. Toukokuun 11. päivän kirjeessä Cicero vitsailee, että hän aikoo saada Hirtiuksen puolelleen aterioiden avulla.

Tyndaritanorum causa, de qua †causa† laborat, quae sit ignoro. †Hos tamen† Πεντέλοιπον movere ista videntur, in primis erogatio pecuniae. (Cic. Att. 15,2,4)

En osaa sanoa, mitä se on, mistä syystä hän näkee vaivaa tyndarislaisten takia... Vaikuttaa siltä, että nämä asiat, varsinkin rahan jakaminen, huolestuttavat tuota ”viiden koplan” viimeistä.

Viikkoa myöhemmin, toukokuun 18. päivänä kirjoitetussa kirjeessä, Cicero käyttää toistamiseen Πεντέλοιπος-nimeä Hirtiuksesta. Kirje on säilynyt huonosti, minkä takia konteksti jää uupumaan. Jokin aihe, joka ei välttämättä liity lainkaan sisilialaiseen Tyndaroksen kaupunkiin, hermostutti Hirtiusta. Säilyneet käsikirjoitukset ovat tältä osin niin korruptoituneet, ettei kirjeen sisältö välity lukijalle. Tyrrellin ja Purserin mukaan Πεντέλοιπος viittaa viiden miehen ryhmään, johon kuuluivat Hirtiuksen lisäksi Pansa, Balbus, Lentulus Spinther ja Philippus.³⁴⁷ Cicero viittaisi Hirtiukseen viimeisenä Caesarin ”koplan” jäsenenä, jota ei ole vielä saatu optimaattien puolelle.

Tutkijoiden parissa poliittinen pilkkanimi ei ole saanut vahvaa tukea. Sen sijaan on esitetty monia vaihtoehtoja, jotka liittyisivät Hirtiuksen gastronomisiin harrastuksiin. Tyrrell ja Purser ehdottavat, että Πεντέλοιπος olisikin korruptoitunut muoto nimestä Παντόλοιχος, ”Herkkusuu”.³⁴⁸ Shackleton Bailey sen sijaan ehdottaa nimeä Πεντέλαιμος, ”viisikurkkuinen”.³⁴⁹ Reid tulkitsee lukutavaksi lausekkeen ”πᾶν τὸ λοιπὸν”, joka olisi syntynyt Hirtiuksen lausahduksesta ja jäänyt hänen lempinimekseen.³⁵⁰ Monista ehdotuksista huolimatta tutkimuskirjallisuus on yhdenmukainen siinä, että ortografisesti Πεντέλοιπος on kyseenalainen.

³⁴⁶ Hirtius asettui vastustamaan Marcus Antoniusta, mutta sai surmansa Mutinan taistelussa 43 eaa. Ks. Suet. Aug. 11.

³⁴⁷ Tyrrell *et al.* 1969b, 301.

³⁴⁸ *Ibid.*

³⁴⁹ Shackleton Bailey 1967, 376.

³⁵⁰ Reid 1901, 262.

2.14.10 piscinarii & piscinarum Tritones

...tum autem beatos homines, hos piscinarios dico, amicos tuos, non obscure nobis invidere, putavi mihi maiores quasdam opes et firmiora praesidia esse quaerenda. (Cic. Att. 1,19,6)

...ja kuinka rikkaat, tarkoitan noita ystäviäsi kalankasvattajia, avoimesti kadehtivat minua, niin minusta tuntui, että minun on etsittävä lisävoimia ja vahvempaa suojaa.

Maaliskuun iduksena 60 eaa. Cicero käyttää muutamista senaattoreista pilkkanimeä *piscinarii*, ”kalankasvattajat”. Ciceron aikalaisista ainakin Quintus Hortensius Hortalus, Lucius Licinius Lucullus ja Lucius Marcius Philippus omistivat kalankasvattamon.³⁵¹ He todennäköisesti kuuluvat siihen joukkoon, josta Cicero käyttää *piscinarii*-nimeä.

...me hanc viam optimatem post Catuli mortem nec praesidio ullo nec comitatu tenere. Nam ut ait Rhinton, ut opinor, ”οἱ μὲν παρ’ οὐδέν εἰσι, τοῖς δ’ οὐδέν μέλει”. Mihi vero ut invideant piscinarii nostri aut scribam ad te alias aut in congressum nostrum reservabo. (Cic. Att. 1,20,3)

...Catulluksen kuoleman jälkeen olen pitäytynyt tällä optimaattien tiellä ilman tukijoukkoja ja kumppaneita. Sillä kuten Rhinton – käsittääkseni – sanoo: ”Toiset eivät ole minkään arvoisia, toiset eivät välitä mistään.” Kirjoitan sinulle joku toinen kerta, miten ystävämme kalankasvattajat kadehtivat minua, tai säästän sen siihen, kun tapaamme.

Seuraavassa kirjeessä muutama kuukausi myöhemmin Cicero mainitsee kulkevan yksin ”optimaattien tietä” vailla tukijoita. Kalankasvattajat, joihin Cicero todennäköisesti viittaa Rhintoninimistä runoilijaa siteeraten, kadehtivat Ciceroa, joka oli taipumaton optimaattien ajamisissa asioissa. Ciceron mukaan nämä kalankasvattajat eivät välitä mistään, eivätkä ole minkään arvoisia. Toisaalta Cicero jaksoi kehua itseään maasta taivaisiin. Hänen omista teoistaan ja sanoistaan paistaa ylimielisyys ja omahyväisyys, mikä tuntui todennäköisesti osasta optimaateista sietämättömältä.

Etenim, quantum coniectura auguramur, si erit nebulo iste cum his dynastis in gratia, non modo de ”cynico consulari” sed ne de istis quidem ”piscinarum Tritonibus” poterit se iactare. Non enim poterimus ulla esse invidia spoliati opibus et illa senatoria potentia. (Cic. Att. 2,9,1. Ks. alaluku ”2.14.5 dynastes”)

Huhtikuussa 59 eaa. Cicero viittaa viimeisen kerran kirjeissään kalankasvattajiin kutsumalla heitä pejoratiivisesti kalalammikoiden tritoneiksi. Pilkkanimistä *piscinarii* ja *piscinarum Trito-*

³⁵¹ Varro *rust.* 3,17,5; Plin. *Nat.* 9,170.

nes voi aistia Ciceron pettymyksen ja turhautumisen optimaatteihin, joilta puuttuu hänen mielestään rohkeutta ja vakaumusta tasavallan puolustamiseen. He mieluummin murehtivat kalankasvatusaltaistaan kuin ottaisivat rohkeasti osaa esimerkiksi populististen maanjakolakien vastustamiseen.³⁵²

Poliittisen pelkuruuden lisäksi nimien taustalla voi olla Ciceron negatiivinen asenne kalankasvatusta kohtaan. Pliniuksen mukaan roomalaiset kehittivät osteri- ja kalankasvatustekniikoita ensimmäisellä vuosisadalla eaa., mutta Aristoteles mainitsee ankerioiden kasvattamisen.³⁵³ Varro ja Plinius vanhempi kommentoivat, kuinka kalankasvatuslaitosten rakennuttaminen ja kalojen ruokinta tuli erittäin kalliiksi, mutta samalla se nostatti kiinteistön arvoa.³⁵⁴ Cicero mahdollisesti yhdisti kalankasvatuksen kreikkalaisiin paheisiin, jotka uhkasivat roomalaista elämää ja hyviä tapoja.

2.14.11 Postumius

Primum contendam a Quinto fratre ut se praefici patiatur, quod et illo et me invitissimo fiet. Sed aliter honeste fieri non potest, praesertim cum virum optimum Pomptinum ne nunc quidem retinere possim; rapit enim hominem Postumius Romam, fortasse etiam Postumia. (Cic. Att. 5,21,9)

Ensiksi yritän saada veljeni Quintuksen suostumaan ottamaan ohjat käsiinsä, mistä tulee kaikkea muuta kuin toiveidemme mukaista, niin hänen kuin minunkin. Mutta se on ainoa kunniallinen tapa, etenkin kun en nytkään saa pitää Pomptinusta, miehistä parhainta. Postumius, ja kenties Postumiakin, on viemässä häntä Roomaan.

Helmikuun kirjeessä 50 eaa. Ciceron käyttää Decimus Junius Brutus Albinuksesta nimeä Postumius, joka viittaa Brutuksen adoptioisään Aulus Postumius Albinukseen.³⁵⁵ Cicero käyttää kirjeenvaihdossaan Postumius-nimeä vain kerran Brutuksesta. Tavanomaisemmin Cicero käyttää hänestä nimiä D. Brutus tai Brutus. Brutus ei omaksunut adoptioisänsä nimeä, mikä oli yleisen käytännön vastaista. Toisaalta Ciceron lisänimellä voi olla tunnistamista helpottava tarkoitus, sillä Atticukselle lähettämässään kirjeissä on kaiken kaikkiaan viisi Junius Brutus -nimistä henkilöä. Toisaalta Postumius voi olla sävyltään sarkastinen, koska Brutus poikkesi perinteestä pitäytyessään vanhassa nimessään.

³⁵² Cic. Att. 1,18,6: ”Ceteros iam nosti; qui ita sunt stulti ut amissa re publica piscinas suas fore salvas sperare videantur.”

³⁵³ Plin. Nat. 9,168–171; Arist. Hist. An. 592a.

³⁵⁴ Plin. Nat. 9,170–172; Varro rust. 3,17,2–3.

³⁵⁵ Kirjeessä mainittu Postumia saattaa olla Decimus Junius Brutuksen adoptioisän sisar. Ks. Wiseman 1968, 301. Cicero vihjaa, että Postumiolla, jolla oli Suetoniuksen mukaan suhde Caesarin kanssa (Suet. Iul. 50,1), oli sala-suhde Pomptinuksen kanssa.

2.14.12 Pseudocato

Itaque mirum in modum omnis a se bonos alienavit. Neque id magis amicitia Clodi adductus fecit quam studio perditarum rerum atque partium. Sed habet sui similem in magistratibus praeter Fufium neminem. Bonis utimur tribunis pl., Cornuto vero Pseudocatone. (Cic. *Att.* 1,14,6.)

Ei ihme, että kaikki kunnan miehet vieroksuvat häntä. Hänen toimintaansa vaikuttavat niin Clodiuksen ystävyys kuin hänen myötämielisyytensä turmelusta ja turmeltuneita tahoja kohtaan. Mutta virkamiesten joukossa hänellä ei ole kaltaisiaan – paitsi Fufius. Meillä on hyvät kansantribuunit. Cornutus on pseudo-Cato.

Helmikuun kirjeessä 61 eaa. Cicero kertoo tilanteesta Roomassa. Hän kertoo yllättyneen siitä, että Messalla on loistava konsuli. Vastapainona toinen konsuli, Piso, on täysi vetelys. Kunnan poliitikot karttavat häntä samalla, kun hän vetoaa turmeltuneisiin yksilöihin. Tämän ohella Cicero kommentoi, että heillä on *boni tribuni*. Näistä Gaius Caecilius Cornutus on todellinen näennäis-Cato.

Pseudocato viittaa Cato nuorempaan, joka oli Ciceron *Pro Sestio* -puheessa suurisieluinen, voimakastahtoinen ja rohkea konservatiivisia arvoja vaaliva mies.³⁵⁶ Puhuessaan lujatahtoinen Cato sai kuulijakuntansa rauhoittumaan.³⁵⁷ Pseudocato on pilkkanimi kansantribuuni Gaius Caeciliukselle. Jo Cato nuoremman aikaan turmeltuneille miehille, jotka olivat kuitenkin puhujina yleviä ja vakavia, annettiin pilkkanimeksi Cato.³⁵⁸

Todennäköisesti Caeciliuksen esiintymis- ja puhujanlahjat kalpenivat Cato nuoremman rinnalla. Cicero kehuu sarkastisesti myös vuoden 61 eaa. kansantribuuneja. Kolmesta tribuunista Fufius on konsuli Pison kaltainen laiskimus, Caecilius Pseudocato ja kolmas tribuuni, Marcus Aufidius Lurco, ei ole mainitsemisen arvoinen.

2.14.13 ταξίαρχης

Librum meam illum o Tite tibi prodesse laetor. ”Anagnini” sunt Mustela ταξίαρχης et Laco qui plurimum bibit. Librum quem rogas perpoliam et mittam. (Cic. *Att.* 16,11,3)

Iloitsen, että tuo minun kirjani, ”Titus hyvä”, on sinulle hyödyksi. ”Anagnineja” ovat kenttäpäällikkö Mustela ja Laco, joka tykkää ryypätä. Hion loppuun kirjan, jonka perään kyselet, ja lähetän sen sinulle.

³⁵⁶ Cic. *Sest.* 60.62.

³⁵⁷ Cic. *Mil.* 58.

³⁵⁸ Plut. *Ca. Mi.* 19.

Marraskuun alun kirjeessä 44 eaa. Cicero mainitsee Anagnian kaupungista kotoisin olevat Mustelan ja Lacon. Mustela on Ciceron kirjeessä ταξιάρχης, kreikkalainen sotilasarvo, jonka vastine roomalaisessa armeijassa oli *centurio*.³⁵⁹ Laco puolestaan tykkäsi juoda. Cicero siteeraa Atticukselle toista filippolaispuhettaan Marcus Antoniusta vastaan. Todennäköisesti Atticus oli lukenut puheen aikaisemman vedoksen, josta ei käynyt ilmi, keitä anagnialaiset ovat. Cicero selvittää asian kirjeessään. Puheessa Mustela on miekka- (*princeps gladiatorum*) ja Laco ryyppymestari (*princeps poculorum*).³⁶⁰ Kumpikin heistä oli Marcus Antoniuksen miehiä, minkä takia Cicero ei kirjoita heistä positiiviseen sävyyn. Vaikka Cicero kutsuu Mustelaa taitavaksi miekkailijaksi ja sotilaskomentajaksi, kyseessä lienee pikemminkin Ciceron sarkastinen huumori kuin kehu.

2.14.14 Teucris

Teucris illa lentum sane negotium, neque Cornelius ad Terentiam postea rediit. Opinor, ad Considium, Axiium, Selicium confugiendum est; nam a Caecilio propinqui minore centesimis nummum movere non possunt. (Cic. Att. 1,12,1)

Tuo Troijatar on oikea kuhnus, eikä Cornelius ole palannut Terentian luo sen koommin. Minun pitänee turvautua Considiukseen, Axiukseen tai Seliciukseen. Caeciliukselta eivät näet omat sukulaisensakaan saa ropostakaan alle prosentien kuukausikorolla.

Cicero oli saanut lainanlupauksen Gaius Antoniukselta hankkiakseen talon Palatiumilta. Tammiukuun ensimmäisen päivän kirjeessä 61 eaa. Cicero mainitsee henkilön nimeltä Teucris, ”Troijatar”, joka toimi asiassa mahdollisesti välittäjänä. Teucris-nimi voi olla Ciceron keksimä epävirallinen lisänimeksi henkilöstä.

Novi tibi quidnam scribam? Quid? Etiam. Messalla consul Autronianam domum emit HS CXXXIII. ”Quid id ad me?” inquis. Tantum, quod ea emptione et nos bene emisse iudicati sumus et homines intellegere coeperunt licere amicorum facultatibus in emendo ad dignitatem aliquam pervenire. Teucris illa lentum negotium est, sed tamen est in spe. Tu ista confice. A nobis liberiolem epistulam exspecta. (Cic. Att. 1,13,6)

Mitähän muuta kerrottavaa minulla olisi? Ai niin, konsuli Messalla osti Atroniuksen talon 13 400 000 sestertiuksella. Kysyt tietysti: ”Miten se minuun liittyy?” Sikäli vain, että tämän kaupan nojalla minun katsotaan tehneen hyvät kaupat ja ihmiset ovat alkaneet tajuta, että on laillista saavuttaa arvokkuutta ystävien varoilla tehdyillä ostoksilla. Tuo Troijatar on sitten oikea kuhnus, mutta elän silti toivossa.

³⁵⁹ Plb. 6,24,1.

³⁶⁰ Cic. Phil. 2,106.

Tammikuun lopulla 61 eaa. Cicero kertoo Atticukselle Roomassa tapahtuneista talokaupoista. Cicero oli ostanut talon Palatiumilta, mutta se, mikä aluksi näytti huonolta (Cicero oli mahdollisesti joutunut turvautumaan ystäviensä varoihin), alkoikin näyttämään kannattavalta ostolta. Lopuksi Cicero toistaa saman murheen aiheen kuin tammikuun alun kirjeessä: Troijatar, tuo kaupanteon välittäjä, on yhä täysin saamaton köntys.

Nunc ut ad privata redeam, Τεῦχρις promissa patrauit. Tu mandata effice quae recepisti. Quintus frater, qui Argiletani aedifici reliquum dodrantem emit HS DCCXXV, Tusculanum venditat ut, si possit, emat Pacilianam domum. (Cic. *Att.* 1,14,7)

Palaan nyt henkilökohtaisiin asioihin. Troijatar on lunastanut lupauksensa. Hoida sinä ottamasi tehtävä. Veljeni Quintus, joka osti loput kolme neljännessä Argiletumin varrella sijaitsevasta rakennuksesta 725 000 sestertiuksella, kaupittelee Tusculumin-huvilaansa ostaakseen, jos mahdollista, Paciliuksen talon Roomasta.

Helmikuun 13. päivänä Cicero palaa kirjeen lopussa talokauppa-asioihin, ja kertoo Troijattaren, tällä kertaa kreikkalaisin aakkosin kirjoitettuna Τεῦχρις, lunastaneen vihdoinkin lupauksensa. Talokaupoissa liikkui valtavia summia rahaa, mikä oli omiaan lisäämään stressiä kaupanteossa. Ciceron murheet kasvoivat, kun välittäjänä toiminut henkilö oli hänen mielestä tehtävässään täysin saamaton. Kestikin puolitoista kuukautta, että kyseinen Teucris sai tehtyä, mitä oli luvannut.

Cicero ja Gaius Antonius Hybrida³⁶¹ olivat vuoden 63 eaa. konsuleja. Konsulivuoden jälkeen 62–60 eaa. Antonius oli prokonsulin virassa Makedoniassa. Syvästi velkaantunut Antonius ryösti maakuntaa ja sitä ympäröiviä alueita. Kärsittyään barbaariheimojen aiheuttamia tappioita hänet poistettiin virasta.³⁶²

On mahdollista, että Cicero ja Antonius olivat keskenään sopineet mahdollisesti jo ennen heidän konsulikautensa alkamista Makedonian maaherruudesta. Antoniuksen taloudellinen tilanne kohenisi ja hän lahjoittaisi Cicerolle summan rahaa, jolla tämä ostaisi itselleen talon Palatiumilta.³⁶³ Nähtävästi Antoniuksella ei pitänyt kiirettä asian suhteen, sillä Cicero, jolla oli

³⁶¹ Pejoratiivinen cognomen Hybrida, ”Puoliverinen”, saattoi viitata ei-roomalaiseen äitiin. Ks. Plin. *Nat.* 8,79; Suet. *Aug.* 19.

³⁶² Hänet asetettiin syyteeseen osallisuudesta Catilinan salaliittoon, mutta tuomittiin maaherran viran laiminlyömisestä. Tuomioon ei vaikuttanut niinkään Makedonian kansan ryöstäminen vaan häviöt barbaareja vastaan käydyissä taisteluissa. Ks. Cass. Dio. 38,10

³⁶³ Buongiorno 2010, 29.

suuri tarve rahalle asuntokauppojen takia, kirjoitti hänelle kirjeen muistuttaen tätä lunastamattomista lupauksista.³⁶⁴ Teucris esiintyy Ciceron kirjeissä kolmeen otteeseen alkuvuodesta 61 eaa. kunnes Cicero sai luvatut rahat. Tämän jälkeen Cicero ei mainitse Teucrissa kirjeissään.

Latinalainen *teucris* on teukrikansan naispuolinen jäsen.³⁶⁵ Etnonyymi juontaa nimestä Teucer (Τεῦκρος), joka oli Troijan kuninkaiden myyttisen esi-isän nimi.³⁶⁶ Teukri-nimi esiintyy runoudessa synonyyminä troijalaisille.³⁶⁷ Tutkimuskirjallisuudessa ei vallitse yhtämielisyyttä siitä, kuka on Teucris.

Teucris voisi yksinkertaisesti olla Antoniuksen pilkkanimi. Makedonian maaherrana hän kärsi tappion taistelussa traakialaista dardaniheimoa vastaan. Dardanos puolestaan oli kuningas Teucerin perillinen. Antoniukselle turhautunut Cicero kirjoittaa, että Teucris oli liiketoimessa aikaansaamaton: ”*Teucris illa lentum negotium est.*” Antonius ärsytti Ciceroa saamattomuudellaan ja hän oli tuottanut Rooman kansalle nöyryyttävän tappion barbaariheimoa vastaan. Cassius Dion mukaan mainitussa taistelussa Antonius vieläpä pakeni hevosen selässä barbaareja pakoon jättäen jalkaväkensä vihollisen piirittämäksi.³⁶⁸ Pelkurimaisesta käytöksestään Antonius saattoi hyvinkin ansaita feminiinisen pilkkanimensä. Vaihtoehtoisesti Teucris on nähty Antoniuksen lähipiirin naisena, joka voisi olla hänen vaimonsa tai prokvestorinsa Publius Sestiuksen vaimo Cornelia.³⁶⁹ Toisaalta myöhäistasavallan Roomassa nainen oli miespuolisen huoltajan alainen eikä voinut hallita omaisuuttaan itsenäisesti.³⁷⁰ Ajatus siitä tuntuu oudolta, että roomalaisessa patriarkaattisessa yhteiskunnassa naiselle uskottaisiin merkittävä rooli miehen raha-asioiden hoitamisessa.

Yhden näkemyksen mukaan Teucris viittaisi Troijan porsaaseen (*porcus Troianus*), tasavallan aikana kiellettyyn kulinaristiseen herkkuun, jossa porsas oli täytetty muilla eläimillä.³⁷¹ Cicero haukkuisi tällöin Antoniusta likaiseksi kotieläimeksi, joka Troijan hevosen tavoin olisi sisimiltään petollinen. *Porcus Troianus* voisi pilkata myös Antoniuksen Hybridia-cognomenia. Pliinius vanhemman mukaan puoliverisiä possuja oli helppo tuottaa risteyttämällä kesyt siat villien

³⁶⁴ Cic. *Fam.* 5,5,2: ”*pro his rebus nullam mihi abs te relatam esse gratiam tu es optimus testis, contra etiam esse aliquid abs te profectum ex multis audivi.*”

³⁶⁵ kr. ὁ τευκροί, lat. *teucris*.

³⁶⁶ Verg. *Aen.* 3,105; Diod. Sic. 4,75.

³⁶⁷ Ov. *Met.* 13,705.728; Verg. *Aen.* 1,38.248; 2,252.

³⁶⁸ Cass. Dio. 38,10.

³⁶⁹ Buongiorno 2010, 32.

³⁷⁰ Skinner 2011, 36–38.

³⁷¹ Macr. *Sat.* 3,13,13: ”...*porcum Troianum mensis inferant, quem illi ideo sic vocabant, quasi aliis inclusis animalibus gravidum, ut ille Troianus equus gravidus armatis fuit.*” Vuonna 161 eaa. säädetty *lex Fannia Sumptuaria* pyrki rajoittamaan varakkaiden kansalaisten kohtuuttomia ruokatottumuksia. Ks. Gell. 2,24,2; 20.1.23.

kanssa: puolivilliä risteytystä nimitettiin hybridiksi.³⁷² Seuraavaksi Plinius mainitsee, että *hybrida*-termiä käytetään myös ihmisistä, esimerkkinä Gaius Antonius Hybrida.

Pierangelo Buongiornon mukaan (2010) kyseessä ei olisikaan viittaus Troijaan eikä sikaan. Teucris olisikin sanaleikki, jossa se viittaa *teucrion*-nimiseen saniaiskasviin. Kyseinen kasvi tunnettiin antiikissa myös nimillä *asplenon* ja *hemionion*.³⁷³ Ἡμιόνιον oli kasvi, jonka varoitettiin aiheuttavan naisissa steriiliyttä.³⁷⁴ Kasvin nimellä voi olla etymologinen yhteys kreikan sanaan muulista (ἡμίονος), joka on hevosen ja aasin hybridi. Sanaa käytettiin kuvaamaan Persian suurmunkingas Kyyrosta, joka oli puoliksi meedialainen, puoliksi persialainen (ἡμίονος Βασιλεύς). Teucris olisikin pilkkanimi Antoniuksen Hybrida-cognomenista.³⁷⁵

Ajatus pilkkanimen liittymisestä saniaiskasvin ja muulin kautta Antoniuksen cognomeniin tuntuu tarpeettoman monimutkaiselta pilkkanimeltä. Näkisin sen sopivammaksi, että Teucris-Antonius on naisellinen kuningas Teucer, joka ratsasti taistelussa barbaareja pakoon. Samalla Antonius on turmelukseen liitetty *porcus Troianus*. Vivahteikas Teucris voi hyvinkin sisältää vielä humoristisen yhteyden puolivillin sian ja Hybrida-cognominan välillä.

³⁷² Plin. Nat. 8,79: ”In nullo alio genere aequae facilis mixtura cum fero, qualiter natos antiqui hybridas vocabant ceu semiferos, ad homines quoque ut C. Antonium Ciceronis in consulatu collegam appellatione tralata.”

³⁷³ Plin. Nat. 25,45. Kasvilaji tunnetaan nykyään nimellä hilseraunioinen (*Asplenium Ceterach*).

³⁷⁴ Plin. Nat. 27,34.

³⁷⁵ Buongiorno 2010, 37.

3 Johtopäätökset

Ciceron 436 kirjeessä Atticukselle esiintyy 51 lisänimeä, joita hän käytti perheenjäsenistään, ystävistään ja vihamiehistään. Vaikka Cicero kirjoitti ystävälleen 24 vuoden aikana satoja kirjeitä, ne keskittyvät selvästi kolmeen ajankohtaan (liite 1). Ensimmäinen kirjeiden keskittymä sijoittuu vuosille 60–58 eaa., johon sijoittuu myös ensimmäisen triumviraatin muodostaminen, Publius Clodius Pulcherin kansantribuunin kausi ja Ciceron maastakarkotus. Toinen keskittymä sisältää vuodet 51–49 eaa., jolloin Cicero oli Kilikian maaherrana, ja jolloin käynnistyi sisällissota. Kolmas ja viimeinen keskittymä käsittää vuodet 45–44 eaa. Ajanjakso sisältää sisällissodan lopun, Caesarin murhan ja maaliskuun iduksen jälkeiset levottomuudet. Kirjeiden lukumäärää tarkasteltaessa tulee muistaa, että kyseessä on meille säilyneistä kirjeistä. Osa on saatanut jäädä pois joko kirjekokoelman koontivaiheessa tai kadota seuraavina vuosisatoina.

Cicero kirjoitti kirjeitä huomattavasti enemmän levottomina aikoina. Samoin kirjeiden lisänimissä on havaittavissa samanlaisia ja -aikaisia keskittymiä. Toisaalta voisi olettaa, että lisänimen lukumäärä on suurempi kirjeiden suuren lukumäärän takia. Toisaalta levottomat ajat kannustivat myös varovaisuuteen. Kreikan ja kiertoilmausten lisäksi lisänimet toivat lisäturvaa kirjeenvaihtoon. Osalla nimistä saattoi olla salanimen funktio. Levottomuudet vahvistivat Ciceron pelkotiloja ja voimistivat hänen negatiivisia miellelyhtymiään vastustajista. Tämän takia halventavien pilkkanimien käyttö oli todennäköisesti luontevaa.

Kirjekokoelmassa on myös kaksi ajanjaksoa, jolloin Cicero ei kirjoittanut paljon tai laisinkaan Atticukselle. Kirjeenvaihdon ensimmäisiltä vuosilta (68–62 eaa.) kirjeitä ja lisänimiä on harvakseltaan. Samoin vuodet 53 ja 52 eaa. erottuvat kirjeiden puuttumisella. Yksinkertainen selitys hiljaisille kausille on se, ettei Cicerolla ollut tarvetta kirjeenvaihdolle. Hän ja Atticus elivät mahdollisesti näinä aikoina lähellä toisiaan.

Vaikuttivatko Ciceron mahdolliset maanpaosta (58 eaa.), sisällissodasta (49 eaa.) ja Tullia-tytären kuolemasta (45 eaa.) johtuneet masennuskaudet kirjeenkirjoittamiseen ja lisänimien käyttöön?³⁷⁶ Ensimmäinen masennuskausi näyttäisi johtaneen kirjeiden ja lisänimien lukumäärän romahtamiseen, mutta sisällissodan aikana ja varsinkaan Tullian kuoleman jälkeen vastaavaa ilmiötä ei ole havaittavissa. Mikäli Cicero kärsi masennuksesta, sillä ei mielestäni ollut vaikutusta lisänimien käyttöön.

³⁷⁶ Ciceron mahdollisista masennuskausista ks. Evans 2007.

Ciceron lisänimet koostuvat 39 pilkkanimestä (76%), jotka muodostavat selvän enemmistön (liite 2). Nimistä viisi (10%) ovat lempinimiä, neljä (8%) seläntakaisnimiä ja kaksi (4%) hellittelynimiä ja yksi on salanimi (2%). Hellittelynimiä Cicero käytti yhteensä 10 kertaa ja ainoastaan omista lapsistaan Marcuksesta (Κικέρων) ja Tulliasta (Tulliola). Cicero käytti hellittelynimiä tyttärestään seitsemän kertaa, mutta pojastaan vain kolme kertaa, mikä viittaisi siihen, että Cicerolla oli rakkaampi suhde tyttärensä. Atticukselle kirjoittaessaan Cicero ei käyttänyt vaimostaan Terentiasta lempi- tai hellittelynimiä. Jos Cicerolla oli vaimolleen intiimi hellittelynimi, hän ei käyttänyt sitä Atticukselle kirjoittamisissaan kirjeissä. Lempinimiä hän käytti ystävästään Varrosta (Καλλιπίδης) ja Hirtiuksesta (Πεντέλοπος). Cicero kirjoitti vahvasti positii-visen ylistävään sävyyn Caesarin murhaajista, joiden lisänimet ἥρωες, *liberatores* ja *tyrannoc-toni* ovat lempinimiä.

Valtaosalla kreikankielisistä lisänimistä ei mielestäni ole salanimen funktiota. Poikkeuksena on Ciceron Titus Annius Milosta käyttämä Κροτωνιάτης. Cicero epäili Filotimosta kavalluksesta ja asia oli hänelle niin arkaluontoinen, että hän kirjoitti siitä kreikaksi käyttäen kiertoilmauksia ja mainitsematta kenenkään virallista nimeä.

Vaikka en luokittele muita lisänimiä salanimiksi, ne ovat mahdollisesti vaikuttaneet positiivisesti kirjeenvaihdon turvallisuuteen. Lisänimien kanssa Cicero ei tavallisesti käytä nimenkantajan oikeaa nimeä (liite 3). Lisänimet esiintyvät yhteensä 93 kirjeessä, joista 56 tapauksessa (60%) nimenkantajan oikeaa nimeä ei esiinny samassa kirjeessä lisänimen kanssa. Viidessätoista kirjeessä (16%) oikeat nimet esiintyvät samassa kirjeessä ja 22 kirjeessä (24%) oikeat nimet ovat samassa kappaleessa lähellä lisänimeä. Nimenkantajan mainitseminen on voinut olla tarpeellista uuden ja epäselvän lisänimen kohdalla. Lisäksi Cicero ei kokenut tarpeelliseksi selvittää, kenestä Κικέρων ja Tulliola -nimissä oli kyse. Yleisesti ottaen Ciceron lisänimillä oli kirjeenvaihdon turvallisuutta vahvistava funktio, vaikkei se olisikaan ollut Ciceron ensisijainen motiivi niiden käytössä.

Ciceron omista asenteista, arvoista ja suhteista muihin voi tehdä johtopäätöksiä tarkastelemalla lisänimistä syntyviä teemoja (liite 4). Teemat muodostuvat monista eri merkityksistä, joita olen olettanut nimissä piilevän. Ne ovat vahvasti tulkinnanvaraisia, eikä voi varmuudella sanoa, mitä miellelyhtymiä lisänimen oli tarkoitus luoda Ciceron aikana. Onko lisänimellä selvästi yhtä merkitystä, joka nousee ylitse muiden? Esimerkiksi Clodia Metellistä Ciceron käyttämä Βοῶπις, Lehmänsilmä, korostaa hänen huomionarvoisia silmiään. Se on myös viittaus homeeriseen ru-

nouteen, kuningatar Junoon (tai Heraan), ja Clodian ylimieliseen luonteeseen. Vaikka monivi-
vahteisten nimien teemojen valinnassa on lopulta kyse omasta mielipiteestäni, teemaa valites-
sani olen pyrkinyt tarkastelemaan nimen laajempaa kontekstia. Olen luokitellut lisänimet yh-
deksään teemaan: poliittinen (39%), moraalinen (15%), etnisyyteen (12%), ulkonäköön (8%),
nimeen (8%), luonteeseen (6%), ikään (4%) tai harrastuneisuuteen (4%) viittaava, ja hellittelevä
(4%).³⁷⁷

Poliittisia lisänimiä ovat *Amyntae filius*, Arabarches, Athenio, *canis Publi Clodi, dynastae*,
ἥρωες, *grex Catilinae*, Hierosolymarius, *liberatores, piscinarii*, Pisistratus, Pseudocato, *Quirini*
contubernalis, regina, rex, Sampsiceramus, Stratyllax, ταξίαρχης, *tyrannoctoni* ja *tyrannus*.
Valtaosa näistä on pilkkanimiä, jotka viittaavat sotilaallispoliittiseen vallankäyttöön, yksinval-
taan ja poliittiseen korrupioon. Pseudocato pilkkaa poliittista imitaatiota, *Amyntae filius* ivaa
roomalaisen suvun mainetta, ja *regina*-nimi kertoo Ciceron negatiivisesta asenteesta naisten
vallankäyttöä kohtaan.

Lähes kaikki moraaliset lisänimet, joita ovat Agamemnon, Appuleia *populi*, Cytherius, *filiola*
Curionis, Menelaus, Paris, Pulchellus, *sacerdos Bonae Deae*, viittaavat heikkoon seksuaalimo-
raaliin. Agamemnon, Menelaus ja Paris liittyvät samaan aviorikostapaukseen. Appuleia *populi*,
Cytherius, *filiola Curionis*, Pulchellus, *sacerdos Bonae Deae* solvaavat nimenkantajien naisel-
lisuutta. Monet moraaliset lisänimet liittyvät Publius Clodius Pulcheriin, jota Cicero toistuvasti
solvasi korruptoituneeksi, moraalittomaksi ja naiselliseksi.

Etnisyyteen viittaavia lisänimiä Cicero käytti kahdesta ei-roomalaisesta nousukkaasta: his-
panialaisesta Balbuksesta (Gaditanus, Tartessus) ja kreikkalaisesta Theofaneesta (Graecus,
Mytilenaeus). Theofaneen etniset pilkkanimet ilmentävät Ciceron ristiriitaista suhdetta kreik-
kalaisia ja kreikkalaista kulttuuria kohtaan. Cicero kutsuu Miloa krotonlaiseksi (Κροτωνιάτης)
ja haukkuu Drusuksen pisaurumlaisia sukujuuria (Pisaurensis). Etniset lisänimet ovat pilkallisia
Κροτωνιάτης-nimeä lukuun ottamatta.

Βοῶπις-nimen lisäksi Cicero käyttää ulkonäköön viittaavia lisänimiä haukkuessaan nimenkan-
tajien kaljuutta (Calvenna, Madarus, Calvus). Neljä lisänimeä viittaavat nimenkantajien viral-
lisiin nimiin (Epicrates, Atypus, Postumius, Teucris). Cicero pilkkaa nimenkantajien luonteen-
piirteitä nimillä Ligurinus Μώμος (moittiva), Favoniaster (jääräpäinen) ja *germanus* Lartidius

³⁷⁷ Osassa tapauksista lisänimestä on eriäviä tulkintoja (Πεντέλοπος), tai nimenkantajan identiteetti on kyseen-
alainen (*regina*, Calvus, Teucris), mitkä on syytä pitää mielessä teemojen tarkastelussa.

(petollinen). Balbus nuoremasta Cicero käyttää diminutiivisia lisänimiä Balbillus ja Balbinus. Ystävästään Varrosta ja Hirtiuksesta hän käyttää nimiä Καλλιπίδης ja Πεντέλοιπος, jotka viittaavat kaunokirjalliseen ja kulinaristiseen harrastuneisuuteen. Marcus-pojan hellittelynimi (Κικέρων) voi viitata myös lapsen kokemaan intoon kreikan opiskelua kohtaan, kun taas Tulliola on intiimi lisänimi rakkaalle lapselle.

Cicero ja Atticus keskustelivat kirjeissään monista eri aiheista ja henkilöistä, joista yksi tavallisimpia oli päivän politiikka. Tämä korostuu myös Ciceron lisänimissä ja erityisesti pilkkanimissä. Vaikka hän vuonna 59 eaa. pilkkaa lisänimillään Pompeiusta, joka oli sotilaallisen ja poliittisen uransa huipulla, nimet eivät tunnu yhtä katkerilta kuin Caesarin pilkkanimet. Pompeiuksen nimet vähättelivät hänen saavutuksiaan idässä, mutta Caesarin pilkkanimissä näkyy Ciceron voimakas tyrannian pelko. Lisänimien sävyeroista voi aistia Ciceron läheisemmän ystävyyden Pompeiuksen kanssa.

Ciceron silmissä kelvottomat miehet olivat heikkomoraalisia. Moraalin puute näyttäytyi huonoina käytöstapoina, poliittisena korruptiona ja kelvottomana seksuaalisuutena. Heikkomoraalisuus voimisti tasavallan ongelmia, koska nuori sukupolvi seurasi Clodiuksen kaltaisia populistieja ja kansankiihottajia. Lisänimet kertovat Ciceron asenteista muita kohtaan, jakaen nimenkantajat kunnollisiin hyviin miehiin (*boni, optimates*) ja huonosti käyttäytyviin nulikoihin (*canes Publi Clodi, grex Catilinae*).

Lisänimistä nousee esiin ero sukupuolten välillä. Poliitikasta, oppineisuudesta, kaunokirjallisuudesta ja liiketoimista puhuessaan Cicero kirjoittaa muista miehistä ja käyttää heistä lisänimiä. Nämä aiheet kuuluivat julkiseen elämään, joka ei kuulunut naisille. Vaikka hän mainitsee kirjeissään usein naispuolisia henkilöitä, kuten vaimonsa, tyttärensä ja Atticuksen perheen naisia ja senaattorien vaimoja, Cicero ei käytä heistä lisänimiä. Poikkeuksena tähän on Tullia-tytär ja Clodiuksen sisko Clodia Metelli.

Atticus oli Ciceron hyvä ystävä, mikä vaikutti suuresti siihen, miten ja millaisia lisänimiä Cicero käytti. Luonnollinen jatkotutkimuksen aihe olisikin Ciceron käyttämien lisänimien tutkiminen hänen toisissa kirjekokoelmissaan (*Epistulae ad Quintum, ad Familiares, ad Brutum*) ja mahdollisesti myös hänen puheissaan ja filosofisissa teoksissaan. Toinen jatkotutkimuksen aihe voisi olla kreikan rooli ja koodinvaihto (code-switching) Ciceron kirjeissä ja nimien käytössä. Muita aiheita voisivat vertaileva tutkimus Ciceron tavasta kirjoittaa naispuolisista henkilöistä, ja Ciceron lisänimiin liittyvä sarkasmi.

4 Lähdekirjallisuus

4.1 Käytetty tekstieditio

M. Tulli Ciceronis Epistulae ad Atticum vol. I & II, Shackleton Bailey, D. R., Teubner: Stuttgart, 1987.

4.2 Muu tutkimuskirjallisuus

- Ainiala *et al.* 2008 Ainiala, T., Saarelma, M., Sjöblom, P., *Nimistöntutkimuksen perusteet*, SKS: Helsinki.
- Aldrin 2016 Aldrin, E., ”Names and Identity” teoksessa Hough 2016, 382–394.
- Allen 1937 Allen, W., ”Claudius or Clodius?”, *CJ*, 33, 107–110.
- Ameling *et al.* 2006 Ameling, W., Mehl, A., ”Arabarches” teoksessa *Brill’s New Pauly*, ed. Christine F. Salazar, http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e130970 (viitattu 13.5.2021).
- Barrett 2002 Barrett, A., *Livia first lady of Imperial Rome*, Yale University Press: New Haven.
- Bellemore 2019 Bellemore, J., ”Who Was Cicero’s Regina?”, *Ciceroniana on line*, 3, 73–98.
- Ben Zeev 2017 Ben Zeev, M. P., ”The Myth of Cicero’s Anti-Judaism” teoksessa ”*Religio licita?*” *Rom und die Juden*, ed. Görgo K. Hasselhoff, Meret Strothmann, De Gruyter: Berlin/Boston, 105–134.
- Ben Zeev 2019 Ben Zeev, M. P., ”Roman Attitudes to Jews and Judaism in the First Century BCE: Between Hellenistic Traditions and Local Realities” teoksessa *The Jews in Italy*, ed. Yaron Harel & Mauro Perani, Academic Studies Press: Boston, 1–15.
- Broughton 1952 Broughton, T. R. S., *The Magistrates of the Roman Republic, Vol. 2*, American Philological Association: New York.
- Buongiorno 2010 Buongiorno, P., ””Teukris”. Alle radici di uno pseudonimo dell’epistolario ciceroniano”, *Latomus*, 69, 29–37.
- Burkert 1962 Burkert, W., ”Caesar und Romulus-Quirinus”, *Historia*, 11, 356–376.
- Butrica 2002 Butrica, J. L., ”Clodius the Pulcher in Catullus and Cicero”, *CQ*, 52, 507–516.

- Campanile 2017 Campanile, D., "The patrician, the general and the emperor in women's clothes. Examples of cross-dressing in Late Republican and Early Imperial Rome" teoksessa Campanile *et al.* 2017, 52–64.
- Campanile *et al.* 2017 Campanile, D. (ed.), Carlà-Uhink, F. (ed.), Facella, M. (ed.), *TransAntiquity: Cross-dressing and Transgender Dynamics in the Ancient World*, Routledge: London.
- Collins 1952 Collins, J., "Tullia's Engagement and Marriage to Dolabella", *CJ*, 47, 164–168.
- Constans 1950 Constans, L. A. (ed. & transl.), *Cicéron Correspondance tome I* (4. ed.), Les Belles Lettres: Paris.
- Corbeill 1996 Corbeill, A., *Controlling laughter: political humor in the late Roman Republic*, Princeton University Press: Princeton.
- Damon 1992 Damon, C., "Sex. Cloelius, Scriba", *HSPH*, 94, 227–250.
- Daryaeae 2009 Daryaeae, T., "The Persian Gulf in Late Antiquity: The Sasanian Era (200–700 c.e.)" teoksessa *The Persian Gulf in History*, ed. Lawrence G. Potter, Palgrave Macmillan: New York, 57–70.
- Downey 2015 Downey, G., *A History of Antioch in Syria: from Seleucus to the Arab Conquest*, Princeton University Press: Princeton.
- Evans 2007 Evans, K. M., "Interrupted by fits of weeping: Cicero's Major Depressive Disorder and the death of Tullia", *History of Psychiatry*, 18, 81–102.
- Feldman 1993 Feldman, L., *Jew and Gentile in the Ancient World*, Princeton University Press: Princeton.
- Flambard 1978 Flambard, J. M., "Nouvel examen d'un dossier prosopographique : le cas de Sex. Clodius/Cloelius", *MEFRA*, 90, 235–245.
- Frier 2003 Frier, B. W., *Casebook on Roman Family Law*, Oxford University Press: Oxford.
- Goodyear 1967 Goodyear, F. R. D., "Reviewed Work: Cicero's Letters to Atticus. Vol. 5: 48–45 B. C. 211–354 (books 11–13)", *Gnomon*, 39, 53–57.
- Griffith 1996 Griffith, R. D., "The Eyes of Clodia Metelli", *Société d'Études Latines de Bruxelles*, 55, 381–383.
- Guite 1962 Guite, H., "Cicero's Attitude to the Greeks", *G&R*, 9, 142–159.
- Habicht 1990 Habicht, C., *Cicero the Politician*, The Johns Hopkins University Press: Baltimore & Boston.

- Hillard 1973 Hillard, T. W., "The Sisters of Clodius again", *Latomus*, 32, 505–514.
- Holt 1981 Holt, F. L., "Cicero and 'Sampsiceramus' A Factor in the Formation of the First Triumvirate", *Essays in History*, 25, 45–57.
- Hough 2016 Hough, C. (ed.), *The Oxford handbook of names and naming*, Oxford University Press: Oxford.
- Icks 2017 Icks, M., "Cross-dressers in control: Transvestism, power and the balance between the sexes in the literary discourse of the Roman Empire" teoksessa Campanile *et al.* 2017, 65–82.
- Kajanto 1965 Kajanto, I., *The Latin cognomina*, Societas scientiarum Fennica: Helsinki.
- Kasten 1976 Kasten, H. (ed.), *Atticus-Briefe* (2. Aufl.), Heimeran: München.
- Krauss 1906 Krauss, S., "Alabarch" teoksessa *The Jewish Encyclopedia*, ed. Cyrus Adler *et al.*, Funk & Wagnalls: New York, 315–316.
- Kroll *et al.* 1926 Kroll, W. (ed.), von Wissowa, G. (ed.), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Supplementband, XIII Libanos bis Lokris*, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung: Stuttgart.
- Kuiper *et al.* 2014 Kuiper, N., Klein, D., Vertes, J., Maiolino, N. B., "Humor styles and the intolerance of uncertainty model of generalized anxiety", *Europe's Journal of Psychology*, 10, 543–566.
- Lampinen 2019 Lampinen, A., "Cultural Artefacts in Transit. Notes on the Transmission and Translation of Ethnonyms in the Greco-Roman Eastern Mediterranean" teoksessa *Translation and Transmission. Collection of Articles*, ed. Jaakko Hämeen-Anttila & Ilkka Lindstedt, Ugarit Verlag: Münster.
- Lavelle 1988 Lavelle, B., "Herodotos and the tyrant-slayers", *RhM*, 131, 211–215.
- Leber 2018 Leber, N., "Cicero's *liberatores*: a reassessment", *CQ*, 160–177.
- Leumann *et al.* 1963 Leumann, M., Hofmann, J. B., Szantyr, A., *Lateinische Grammatik. I, Lateinische Laut- und Formenlehre*, Beck: München.
- Lintott 1967 Lintott, A. W., "P. Clodius Pulcher—Felix Catilina?", *G&R*, 14, 157–169.
- López-Ruiz 2017 López-Ruiz, C., "Gargoris and Habis: A Tartessic Myth of Ancient Iberia and the Traces of Phoenician Euhemerism", *Phoenix*, 71, 265–287.
- Loposzko 1989 Loposzko, T., "Sextus Clodius Damio?", *Historia*, 38, 498–503.

- LSJ* Liddell, H. R., Scott, R., Jones, H. S., McKenzie, R., *A Greek-English lexicon*, Clarendon Press: Oxford, 1940.
- Macdonald 2009 Macdonald, M. C. A., "Arabs, Arabias and Arabic before Late Antiquity", *Topoi*, 16, 277–332.
- Marshall 1974 Marshall, B. A., "Cicero and Sallust on Crassus and Catiline", *Latomus*, 33, 804–813.
- Mulroy 1988 Mulroy, D., "The Early Career of P. Clodius Pulcher: A Re-Examination of the Charges of Mutiny and Sacrilege", *TAPhA*, 118, 155–178.
- Nappo *et al.* 2011 Nappo, D., Zerbini, A., "On The Fringe: Trade and Taxation In The Egyptian Eastern Desert" teoksessa *Frontiers in the Roman World: Proceedings of the Ninth Workshop of the International Network Impact of Empire (Durham, 16–19 April 2009)*, ed. Olivier Hekster & Ted Kaizer, Brill: Leiden, 61–78.
- Nyström 2016 Nyström, S., "Names and Meaning" teoksessa Hough 2016, 39–51.
- Osgood 2010 Osgood, J., "Caesar and The Pirates: or How to Make (and Break) an Ancient Life", *G&R*, 57, 319–336.
- Pawlak 2020 Pawlak, M., "Theophanes, Potamon and Mytilene's Freedom", *Electrum*, 27, 173–188.
- Petrovic 2016 Petrovic, I., "Deification – Gods or Men?" teoksessa *The Oxford handbook of ancient Greek religion*, ed. Esther Eidinow & Julia Kindt, Oxford University Press: Oxford.
- Podlecki 1966 Podlecki, A., "The Political Significance of the Athenian "Tyrannicide"-Cult", *Historia*, 15, 129–141.
- Raggi 2017 Raggi, A., "Cross-dressing in Rome between norm and practice" teoksessa *Campanile et al.* 2017, 38–51.
- Rebeggiani 2019 Rebeggiani, S., "Roman Agamemnon", *Mnemosyne*, 73, 441–463.
- Reid 1901 Reid, J. S., "Notes on Cicero *Ad Atticum XIV*", *Hermathena*, 11, 243–262.
- Rissanen 2021 Rissanen, Veli-Matti (transl.), *Kirjeitä – Vuodet valtiomiehenä*, Gaudeamus: Helsinki.
- Rochette 2002 Rochette, B., "Les sobriquets de Pompée dans la correspondance de Cicéron", *Latomus*, 61, 41–45.
- Roller 2010 Roller, D. W., *Cleopatra: A Biography*, Oxford University Press; Oxford.

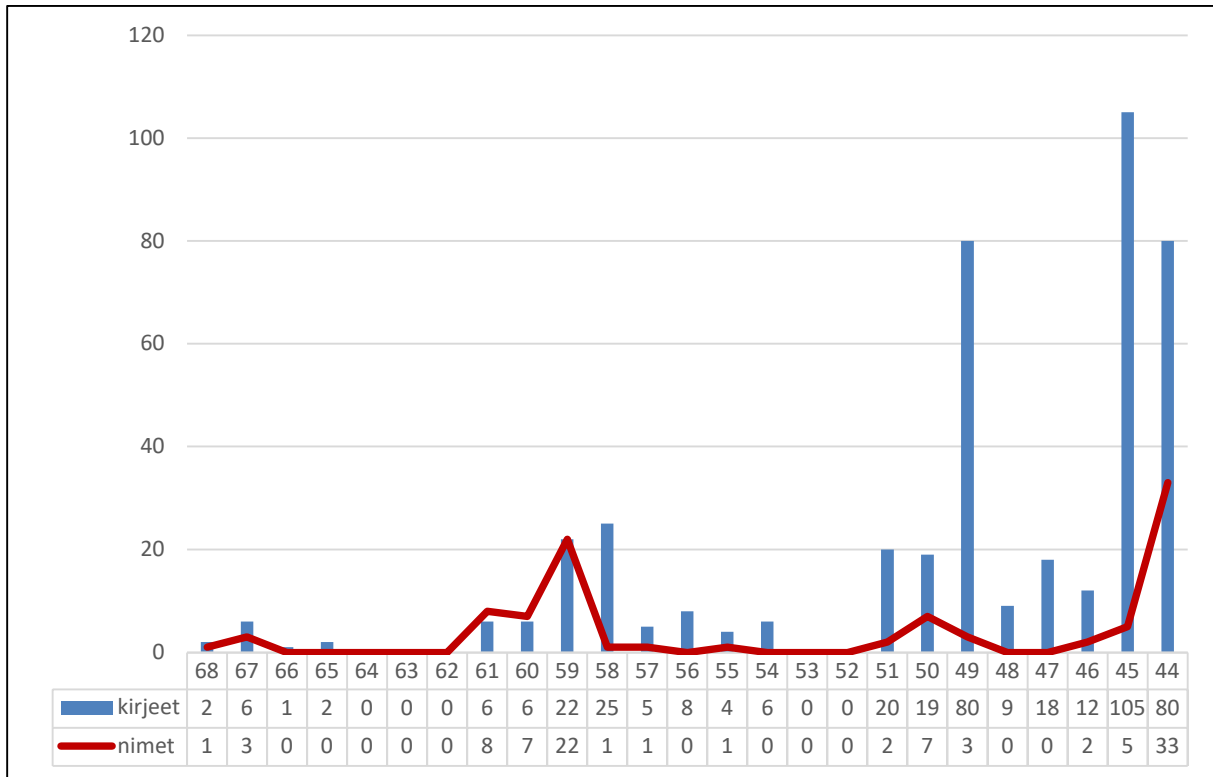
- Rosillo-López 2017 Rosillo-López, C., "Informal Conversations between Senators in the Late Roman Republic" teoksessa *Political Communication in the Roman World*, ed. Rosillo-López, Brill: Leiden/Boston.
- Rowland 1967 Rowland, R. J., "The importance of being Cloelius", *CW*, 61, 45–45.
- Santangelo 2018 Santangelo, F., "Theophanes of Mytilene, Cicero and Pompey's Inner Circle" teoksessa *Institutions and Ideology in Republican Rome*, Cambridge University Press: Cambridge, 128–146.
- Schmitz *et al.* 2006 Schmitz, W., Stein-Hölkeskamp, E., Günther, L.-M., Bäbler, B., "Epicrates" teoksessa *Brill's New Pauly*, ed. Christine F. Salazar, http://dx.doi.org/10.1163/1574-9347_bnp_e332480 (viitattu 10.11.2021).
- Schottky 2007 Schottky, M., "VI. Peripheral states in Asia Minor in the Hellenistic and Roman periods" teoksessa *Brill's New Pauly Supplements I – Volume 1 : Chronologies of the Ancient World – Names, Dates and Dynasties*, transl. Wouter F. M. Henkelmann, http://dx.doi.org/10.1163/2214-8647_bnps1_COM_0007 (viitattu 10.11.2021).
- Schürer 1912 Schürer, E., "Diaspora" teoksessa *A Dictionary of the Bible, dealing with the Language, Literature and Contents, including the Biblical Theology*, ed. James Hastings, Charles Scribner's Sons: New York, 91–109.
- Schwyzler 1953 Schwyzler, E., *Griechische Grammatik: auf der Grundlage von Karl Brugmanns Griechischer Grammatik. 1. Bd.*, C. H. Beck: München.
- Shackleton Bailey 1965 Shackleton Bailey, D. R., *Cicero's Letters to Atticus vol. I*, Cambridge University Press: Cambridge.
- Shackleton Bailey 1966 Shackleton Bailey, D. R., *Cicero's Letters to Atticus vol. V*, Cambridge University Press: Cambridge.
- Shackleton Bailey 1967 Shackleton Bailey, D. R., *Cicero's Letters to Atticus vol. VI*, Cambridge University Press: Cambridge.
- Shackleton Bailey 1995 Shackleton Bailey, D. R., *Onomasticon to Cicero's Letters*, Teubner: Stuttgart & Leipzig.
- Shear 2012 Shear, J. L., "The Tyrannicides, their Cult and the Panathenaia: A Note", *JHS*, 132, 107–119.

- Skinner 2011 Skinner, M. B., *Clodia Metelli: The Tribune's Sister*, Oxford University Press: Oxford.
- Smith 1872 Smith, W. (ed.), *A Dictionary of Greek and Roman biography and mythology vol. III*, London: John Murray.
- Stern 1974 Stern, M., *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism, Volume One: From Herodotus to Plutarch*, The Israel Academy of Sciences and Humanities: Jerusalem.
- Tárrega Garrido 2014 Tárrega Garrido, J., "De hominum appellationibus in ciceronis epistulis ad atticum", *MH*, 71, 73–84.
- Taylor 1951 Taylor, L. R., "On the Chronology of Caesar's First Consulship", *AJPh*, 72, 254–268.
- Tröster 2009 Tröster, M., "Roman Hegemony and Non-State Violence: A Fresh Look at Pompey's Campaign against the Pirates", *G&R*, 56, 14–33.
- Turner 1954 Turner, E. G., "Tiberivs Ivliivs Alexander", *JRS*, 44, 54–64.
- Tyrrell 1873 Tyrrell, R. Y., "Notes on the Letters of Cicero to Atticus", *Hermathena*, 1, 195–209.
- Tyrrell *et al.* 1969a Tyrrell, R. Y., Purser, L. C., *The Correspondence of M. Tullius Cicero: arranged according to its chronological order, vol. I*, Georg Olms Verlag: Hildesheim.
- Tyrrell *et al.* 1969b Tyrrell, R. Y., Purser, L. C., *The Correspondence of M. Tullius Cicero: arranged according to its chronological order, vol. V*, Georg Olms Verlag: Hildesheim.
- Tyrrell *et al.* 1969c Tyrrell, R. Y., Purser, L. C., *The Correspondence of M. Tullius Cicero: arranged according to its chronological order, vol. VI*, Georg Olms Verlag: Hildesheim.
- von Leutsch *et al.* 2015 Leutsch, E. L. von (ed.), Schneidewin, F. G. (ed.), *Corpus Paroemiographorum Graecorum: Volume 2, Paroemiographi Graeci: Diogenianus, Gregorius Cyprius, Macarius, Aesopus, Apostolius et Arsenius, Mantissa Proverbiorum* (Cambridge Library Collection – Classics, pp. III–IV), 1. ed. 1851, Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallace 1938 Wallace, S. L., *Taxation in Egypt from Augustus to Diocletian*, Princeton University Press: Princeton.
- Weinstock 1971 Weinstock, S., *Divus Julius*, Oxford University Press: Oxford.

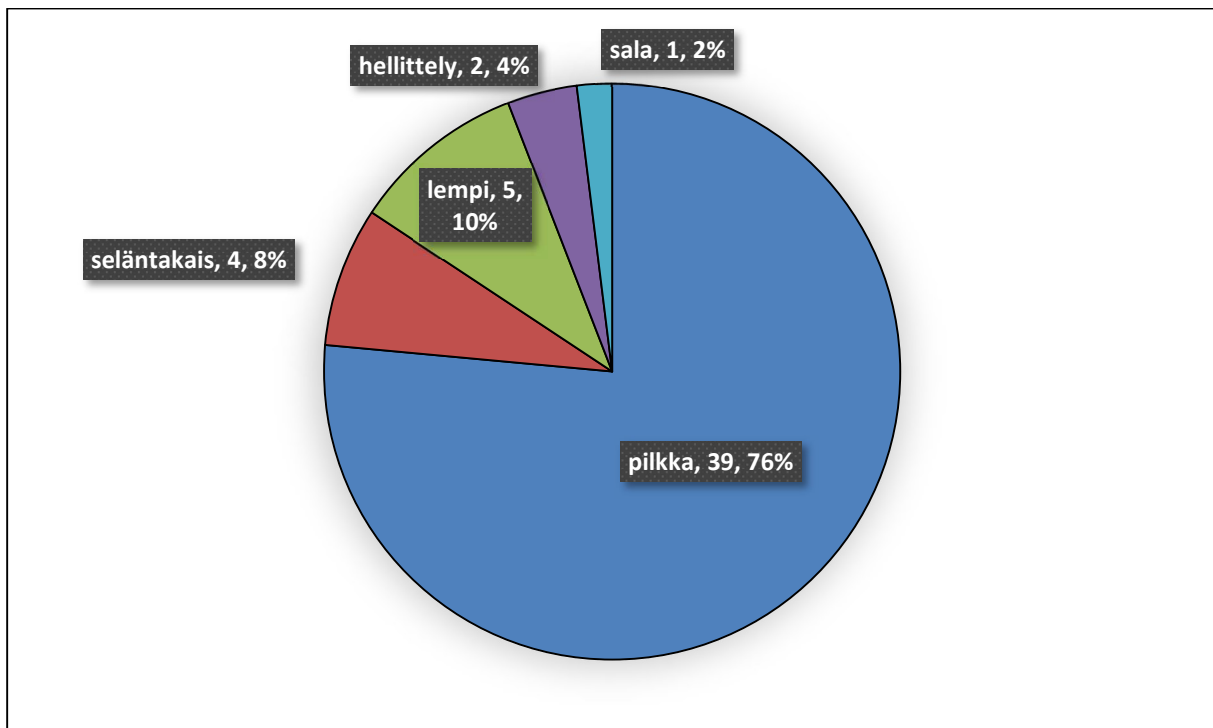
- Winstedt 1912 Winstedt, E. O. (transl.), *Letters to Atticus: in three volumes. I*, Loeb Classical Library: London.
- Winstedt 1953 Winstedt, E. O. (transl.), *Letters to Atticus: in three volumes. III*, 1. ed. 1918, Loeb Classical Library: London.
- Wirszubski 1950 Wirszubski, C., *Libertas as a Political Idea at Rome during the Late Republic and Early Principate*, Cambridge University Press: Cambridge.
- Wiseman 1968 Wiseman, T. P., "Two Friends of Clodius in Cicero's Letters", *CQ*, 18, 297–302.
- Zatta 2010 Zatta, C., "Making History Mythical: The Golden Age of Peisistratus", *Arethusa*, 43, 21–62.

Liitteet

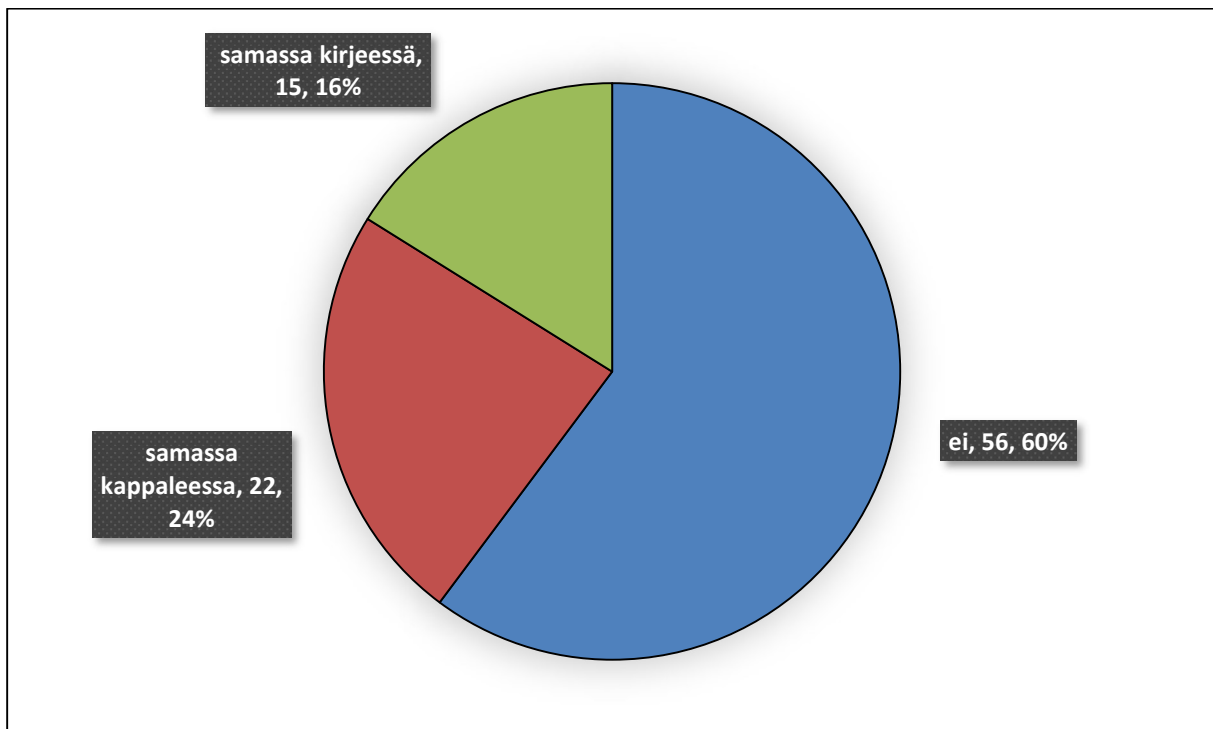
Liite 1. Kirjeiden ja lisänimien lukumäärä vuosina 68–44 eaa.

Liite 2. Lisänimien luokittelu.

Liite 3. Nimenkantajan nimi samassa kirjeessä.

Liite 4. Lisänimien teemat.

